

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar
elmlər seriyası

Filologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

Нахчыванский Государственный
Университет

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ

2022 № 5 (118)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 5(118)

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan – 2022

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

RZA MƏMMƏDOV

*"Elm və innovasiyalar" şöbəsinin müdiri,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

REDAKTOR:

ƏLİ HƏŞİMOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Möhsün Zəlləbdin oğlu Nağısoylu

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdın oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nicat Əsgər oğlu Yaqubov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xumar Şəmsi qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

(Türkiyə, Maltepe Universiteti)

Mişel Bozdəmir

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

(INALCO National Institut, Fransa)

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

İsmayıl İsməfil oğlu Əliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Müseyyib İbrahim oğlu İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tələh Fərman oğlu Xəlilov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Salatın Bəyalı qızı Hacıyeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhrüz Qibləli oğlu Məmmədov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Qadir oğlu Quliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

Современные искусствоведческие и

архитектурные науки:

İnara Eldar qızı Məhərrəmov

sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent

Taryel Aydın oğlu Məmmədov

sənətsünaslıq doktoru, professor

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ. Müasir ingilis dilində frazal feillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair.....	9
ƏLİ ALLAHVERDİYEV. Fransız dilində I, II, III qrup feillərinin futur simple (sadə gələcək) zaman formalarının düzəlməsi və işlənməsində bəzi müstəsna hallarının araşdırılması və müqayisəli təhlili.....	13
NİCAT YAQUBOV. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığının bəzi nümunələrində arxaizm, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənmə məqamları.....	17
MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA. Fransız dilində neologizmlərin yaranma zərurəti və işlənməsi.....	22
ARİFƏ ZEYNALOVA. “Qarabağ” toponiminin tədqiqi məsələləri haqqında.....	27
LEYLA SƏFƏROVA. Naxçıvan dialekti və Şuşa şivələrinin ortaq leksik xüsusiyyətləri.....	31
HƏSƏN ƏLİSOY. İngilis dilində alınma frazeologizmlərə dair.....	36
RÜBABƏ MƏMMƏDOVA. Xarici dilin tədrisində tapşırıq əsaslı öyrənmə metodundan istifadənin yolları və əhəmiyyəti.....	40
SƏDAQƏT RƏSULOVA, KİFAYƏT RƏSULOVA. Rus və Azərbaycan dillərində xəbərin ifadəsi.....	45

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA. İngiltərədə viktoriya dövrü, onun xüsusiyyətləri və ədəbiyyata təsiri.....	52
ELNAZ ƏLİYEVƏ. Frazeoloji birləşmələrin İ.P.Smit tərəfindən verilmiş ilk təsnifatına dair.....	56
SƏKİNƏ PAŞAYEVƏ. XVI əsr Elizabeta dövründə ingilis nəsrinin inkişaf istiqamətləri.....	61
FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA. Xəyyat Mirzənin dil-üslub xüsusiyyətləri.....	66
SİTARƏ ƏLİZADƏ. Nəriman Nərimanov obrazı yaradılan tarixi poemalarda şəxsiyyət və sosial-siyasi gerçəklik.....	71
TEHRANƏ XUDAVƏRDİYEVƏ. Çarlz Dikens yaradıcılığında qadın, uşaq və təhsil məsələləri.....	76
NURİDƏ QƏNBƏROVA. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq fərdliliyi akademik M.C.Cəfərovun axtarışları zəminində.....	81
SAMİRƏ SƏFƏROVA. XIX əsrdə Payız və Cəhri kəndlərində fəaliyyət göstərən aşığıların həyat və yaradıcılığı (Aşiq Əzim, Aşiq Südeyib, Aşiq Qulu).....	85
ALMARA NƏBİYEVƏ. Dirili Qurbani və “Qurbani” dastanı.....	91
SEVDA NOVRUZƏLİYEVƏ. A.Vampilovun dramaturgiyasında konflikt və xarakter.....	97

PEDAQOĞİKA, PSİXOLOGİYA VƏ METODİKA

SALATIN HACIYEVƏ. Təlim fəaliyyətində şagirdlərin temperament tipinin nəzərə alınması.....	103
SOLMAZ BAYRAMOVA. Müəllim-şagird münasibətləri: müasir müəllimin sosial-psixoloji portreti.....	108
SƏNƏM PAŞAYEVƏ. Öyrənmə və yaddaş.....	112
ELÇİN MİRZƏYEV. Müasir təlim metodu: suggestopedia-işləmə prinsipləri, tətbiqi və üstünlükləri.....	117
PƏRVİZ ALLAHVERDİYEV. Ulu öndər Heydər Əliyev və məktəbli gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi.....	121
ZEYNALABDİN BABAYEV. Uşaqlarda ritmik vərdişlərin aşılınması.....	124

GÜNEL TALIBLI. Şagirdlərin musiqi-estetik tərbiyəsində xalq musiqisinin bir amil kimi rolu.....	129
KÖNÜL SALMANOVA. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyəti və informasiya mədəniyyəti.....	133
NİZAMİ QULİYEV, RÖVŞƏN BAĞIROV. Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin idarəetmə mədəniyyəti.....	136
HÜMBƏT ƏLİYEV, KİFAYƏT HÜSEYNOVA. Mütəhərrik oyunlarının yaranması, xarakteristikası və onun növləri.....	141
HÜZÜRƏ HACIZADƏ. Ali məktəblərdə pedaqoji fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətləri.....	146

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA. Fikrət Əmirovun fortepiano əsərlərində musiqi dilinin xüsusiyyətləri.....	151
GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA. Şuşa dövlət musiqili dram teatrı mütərəqqi ideyaların təbliğatçısı kimi.....	158
SEVİNC ƏSGƏROVA. Cəmiyyətin inkişafında musiqinin rolu.....	163
SEVDA CƏFƏROVA, FƏRİDƏ TƏLƏTZADƏ. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi müəlliminin fəaliyyəti.....	166
İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA. Xor kollektivinin idarə edilməsində dirijorun funksiyaları.....	170
İRADƏ VƏLİZADƏ. Şagirdlərin bədii zövqünə muğamların təsiri.....	174
ANAR SADIQOV. Ordubad şəhərinin XIX-XXI əsr planlaşdırma strukturu.....	180
AYŞƏ MƏMMƏDOVA. Təsviri incəsənətdə heyvan rəsmlərinin çəkilmə qaydaları.....	187

CONTENTS

LINGUISTICS

SHIRMAMMAD GULUBAYLI. On the characteristics of phrasal verbs in modern english.....	9
ALI ALLAHVERDIYEV. Investigation and comparative analysis of some exceptional cases in the formation and use of future simple tense forms of group I, II, III verbs in french.....	13
NIJAT YAGUBOV. Development points of archaism, artistic description and means of expression in some examples of M.H. Shahriar's creativity.....	17
MAHSATI ASGAROVA. The need and development of neologisms in the french language.....	22
ARIFA ZEYNALOVA. Issues of studying the toponym "Karabakh".....	27
LEYLA SAFAROVA. Common lexical features of Nakchivan dialect and Shusha accents.....	31
HASAN ALISOY. About borrowed phraseologisms in English.....	36
RUBABA MAMMADOVA. Ways and importance of using task-based learning method in teaching a foreign language.....	40
SADAGAT RASULOVA, KIFAYAT RASULOVA. Expression of the predicate in Russian and Azerbaijani languages.....	45

LITERATURE STUDIES

ILHAMA MAMMADOVA. The victorian era in England, its features and its influence on literature.....	52
ELNAZ ALIYEVA. On the first classification of phraseological units given by I.P.Smith.....	56
SAKINA PASHAYEVA. The development directions of english prose in the 16th century Elizabethan period.....	61
FAKHRIYYA JAFAROVA. Linguistic and stylistic characteristics of Khayyat Mirza's creativity.....	66
SITARA ALIZADA. Personality and socio-political reality in the historical poems created with the character of Nariman Narimanov.....	71
TEHRANA KHUDAVERDIYEVA. Women, children and education issues in the work by Charles Dickens.....	76
NURIDA GANBAROVA. Creative individuality of Jalil Mammadguluzadeh academician M.C.on the basis of Jafarov's searches.....	81
SAMIRA SAFAROVA. Life and work of ashugs working in Payiz and Jahri villages in XIX century.....	85
ALMARA NABIEVA. The life of the Dirili Gurbani and the epic "the Gurbani".....	91
SEVDA NOVRUZALIYEVA. Konflikts and characters in the dramaturgy of A.Vampilov.....	97

PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND METODICA

SALATIN HACIYEVA. Consideration of the type of temperament of students in educational activities.....	103
SOLMAZ BAYRAMOVA. Teacher-student relations: a socio-psychological portrait of a modern teacher.....	108
SANAM PASHAYEVA. Learning and memory.....	112
ELCHIN MIRZAYEV. Modern teaching method: suggestopedia- principles, application and advantages.....	117
PARVIZ ALLAHVERDIYEV. On the military-patriotic education of schoolchildren of great leader Heydar Aliyev.....	121
ZEYNALABDIN BABAYEV. Instilling rhythmic skills in children.....	124
GUNEL TALIBLI. The role of folk music as a factor in musical-aesthetic education of students...	129

KONUL SALMANOVA. Communicative activity of personality and information culture.....	133
NIZAMI GULIYEV, ROVSHAN BAGHIROV. Management culture of the head of an educational institution.....	136
HUMBAT ALIYEV, KIFAYAT HUSEYNOVA. The emergence, characteristics of motor games and their types.....	141
HUZURA HAJIZADE. The specific features of pedagogical activity in high schools.....	146

ART CRITICISM

INARA MAHARRAMOVA. Features of the musical language of the piano works of Fikret Amirov.....	151
GULKHAR AHMADOVA. Shusha state musical drama theater as a promoter of progressive ideas.....	158
SEVINJ ASKAROVA. The role of music in the development of society.....	163
SEVDA JAFAROVA, FARIDA TALATZADA. Music teacher's activity in secondary schools..	166
ILHAMA ISGANDAROVA. Functions of a conductor in the management of a choral group.....	170
IRADA VALIZADEH. The influence of mughams on students' artistic taste.....	174
ANAR SADIGOV. The planning structure of the city of ordubad in the XIX-XXI centuries.....	180
AYSHA MAMMADOVA. Rules of drawing animals in fine arts.....	187

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

ШИРМАМЕД ГУЛУБЕЙЛИ. О характеристиках фразовых глаголов в современном английском языке.....	9
АЛИ АЛЛАХВЕРДИЕВ. Исследование и сравнительный анализ некоторых исключительных падежей глаголов I, II, III групп во французском языке в коррекции и обработке форм будущего простого (простого будущего) времени.....	13
НИЖАТ ЯГУБОВ. Точки развития архаизма, художественного описания и средств выражения в некоторых примерах творчества М.Х.Шахриара.....	17
МАХСАТИ АСГАРОВА. Необходимость и развитие неологизмов во французском языке....	22
АРИФА ЗЕЙНАЛОВА. О проблемах исследования топонима "Карабах".....	27
ЛЕЙЛА САФАРОВА. Общие лексические признаки Нахчыванского диалекта и Шушинских акцентов.....	31
ХАСАН АЛИСОЙ. О фразеологизмах в английском языке.....	36
РУБАБА МАМЕДОВА. Способы и значение использования методики обучения на основе заданий в обучении иностранному языку.....	40
САДАГАТ РАСУЛОВА. Выражение сказуемого в русском и Азербайджанском языках.....	45

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ИЛЬХАМА МАМЕДОВА. Викторианский период в Англии, его характеристики и влияние на литературу.....	52
ЭЛЬНАЗ АЛИЕВА. фразеологические сочетания о первой классификации, данной И.П.Смитом.....	56
САКИНА ПАШАЕВА. Направления развития английской прозы в Елизаветинскую эпоху XVI века.....	61
ФАХРИЯ ДЖАФАРОВА. Лингвостилистическая характеристика творчества Хайята Мирзы.....	66
СИТАРА АЛИЗАДЕ. Личность и социально-политическая действительность в исторических поэмах, созданных с персонажем Наримана Нариманова.....	71
ТЕГРНА ХУДАВЕРДИЕВА. Проблемы женщин, детей и образования в творчестве Чарльза Диккенса.....	76
НУРИДА ГАНБАРОВА. Творческая индивидуальность Джалила Мамедкулизаде академик М.С.поиски Джафарова.....	81
САМИРА САФАРОВА. Жизнь и творчество проживающих в сёлах Пайыз и Джагри в XX веке (Ашуг Азим, Ашуг Судейб, Ашуг Кули).....	85
АЛМАРА НАБИЕВА. Дириги Гурбани и эпос «Гурбани».....	91
СЕВДА НОВРУЗАЛИЕВА. Конфликты и характеры в драматургии А.Вампилова.....	97

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

САЛАТЫН ГАДЖИЕВА. Рассмотрение типа темперамента учащихся в учебной деятельности.....	103
СОЛМАЗ БАЙРАМОВА. Отношения учитель-ученик: социально-психологический портрет современного учителя.....	108
САНАМ ПАШАЕВА. Обучение и память.....	112
ЭЛЬЧИН МИРЗАЕВ. Современный метод обучения: суггестопедия - принципы, применение и преимущества.....	117

ПАРВИЗ АЛЛАХВЕРДИЕВ. Воспитание воинского патриотизма школьной молодежи великим лидером Гейдаром Алиевым.....	121
ЗЕЙНАЛАБДИН БАБАЕВ. Привитие ритмических навыков у детей.....	124
ГЮНЕЛЬ ТАЛЫБЛЫ. Роль народной музыки как фактор музыкально-эстетического воспитания учащихся.....	129
КЕНУЛЬ САЛМАНОВА. Коммуникативная активность личности и информационная культура.....	133
НИЗАМИ ГУЛИЕВ, РОВШАН БАГИРОВ. Управленческая культура руководителя образовательного учреждения.....	136
ГУМБАТ АЛИЕВ, КИФЯТ ГУСЕЙНОВА. Происхождение и особенности автоматизированных игр и его виды.....	141
ХУЗУРА ГАДЖИЗАДЕ. Особенности педагогической деятельности в вузе.....	146

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

ИНАРА МАГЕРРАМОВА. Особенности музыкального языка фортепианных произведений Фикрета Амирова.....	151
ГУЛХАРА АХМЕДОВА. Шушенский государственный музыкальный драматический театр как пропагатор прогрессивных идей.....	158
СЕВИНДЖ АСКЕРОВА. Роль музыки в развитии общества.....	163
СЕВДА ДЖАФАРОВА, ФАРИДА ТАЛАТЗАДЕ. Деятельность учителей музыки в общеобразовательных школах.....	166
ИЛЬХАМА ИСГАНДАРОВА. Функции дирижера в управлении хоровым коллективом.....	170
ИРАВАДА ВАЛИЗАДА. Влияние мугама на художественный вкус студентов.....	174
АНАР САДИГОВ. Планировочная структура города ордубад в XIX-XXI веках.....	180
АЙША МАМЕДОВА. Правила рисунков животных в изобразительном искусстве.....	187

DİLÇİLİK

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

squlubeyli@mail.ru

UOT: 811.111.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZAL FEİLLƏRİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Məlum olduğu kimi, frazeologiya müasir dilçilik elminin əsas sahələrindən biridir. Bu məqalədə də məhz frazeologiyanın tədqiqindən, müasir ingilis dilində frazal feillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Frazal feillər müxtəlif meyarlara əsasən təsnif olunur. Bu təsnif meyarlarından biri də onların tərkibində işlənən nitq hissələrinə görə təsnifatdır. Frazal feillərin tərkibində işlənən sözlərin xüsusiyyətlərinə görə frazal feilləri iki əsas hissəyə ayırmaq olar. Başqa sözlə, frazal feillər iki əsas modelə görə düzəlir: Frazeologiya müstəvisində işləndikdə feillər, əsasən, “feil + sözünü”, yaxud “feil + zərf” quruluşunda olur və orijinal mənalarından fərqli mənalar kəsb edirlər.

Frazal feillərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və ana dilimizdə müvafiq ekvivalentlərinin tapılması araşdırma prosesində mühüm yer tutur. Frazeologiyanın tədrisində digər frazemlərlə bərabər frazal feillərin tədrisinə də xüsusi önəm verilməlidir. Bu məqalədə müxtəlif mənbələrdən götürülmüş nümunələrdən istifadə edilmiş və seçilmiş frazeoloji birləşmələr qeyd olunan meyar əsasən təsnif olunmuşdur.

Açar sözlər: frazal feillər, feili frazeoloji birləşmələr, sabit söz birləşmələri, tərkib hissəsi

Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Sabit söz birləşmələrinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, onları əmələ gətirən sözlər üzvü surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, sözlərdən birini başqası ilə əvəz etmək, eləcə də hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur. Ana dilimizdə olduğu kimi, ingilis dilində də sabit söz birləşmələri geniş yayılıb. Frazeoloji birləşmələr hər hansı bir dildə müxtəlif nitq hissələrinə ekvivalent ola bilər. Biz burada müasir ingilis dilindəki feili frazeoloji birləşmələrdən, başqa sözlə, frazal feillərdən bəhs edəcəyik. Feilin hər hansı bir dilin nitq hissələri sistemində xüsusi önəm kəsb etməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Frazeoloji birləşmələrin istər nəsr, istər poetik, istərsə də dramatik mətnlərdə özünəməxsus zəngin bədii işlənmə xüsusiyyətləri var. Mühüm estetik ünsür funksiyalarında çıxış edərək, yuxarıda qeyd olunan mətn növlərində mahiyyəti təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışığ, məişət-ünsiyyət funksiyasından əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, onlar özlərinin spesifik daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizlikləri gizlətmək xüsusiyyətlərinə malikdir.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər müasir ingilis dilinə xas olan feili frazeoloji birləşmələrdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Bu tipli birləşmələrdəki potensial imkanlar şair, nasir və dramaturqların qələmlərindən misralara süzüldükcə açılır, onlara xas olan bədii xüsusiyyətlər bu və ya digər şəkildə reallaşır, heç zaman bitib-tükənmir. Bu dil vahidləri orijinal bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynamış və oynamaqdadır.

Sabit söz birləşmələrinin obrazlı deyim mühitinin yeni-yeni çalarlarda təzahür edə bilməsi xüsusiyyəti, ürəyə yatan üslubi mənə rəngləri qazana bilməsi də spesifik dünya baxışından və söz üzərində çəkilən zəhmətin səmərəsindən asılı olaraq, frazeoloji dil materiallarının rəngarəng, üslubi

keyfiyyətlərinin təzahür etməsini şərtləndirir. Təsadüfi deyildir ki, məşhur fransız şairi Pol Valerin frazeoloji birləşmələri obrazlı şəkildə “hazır verilmiş şeir” adlandırmışdır. Həqiqətən də, frazeoloji birləşmələr poeziya nümunələrində çox geniş şəkildə işlənir və poeziyanın öz funksiyasını təbii şəkildə reallaşdırmasında mühüm rol oynayır. Mühüm bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlər dilin leksik sistemində öz xəlqi təbiətinə görə digər linqvistik vahidlərdən seçilir. Məsələn burasındadır ki, frazeoloji birləşmələr, bir qayda olaraq, tədqiqatçılar tərəfindən sözlərin ekvivalentləri kimi nəzərdən keçirilsə də, əslində, özlərinə xas olan ekspressivliyə və emosionallığa görə onlar spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji birləşmələr bəzən mövcud normalardan yayınır.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər feili frazeoloji birləşmələrə də aiddir. İngilis dilində bir çox feillər geniş şəkildə işlənir ki, onların içərisində frazal feillər də özünəməxsus yer tutur. İngilis dilində frazal feillərə aşağıdakı kimi tərif verilir: “A phrasal verb is a combination of words (a verb + a preposition or verb + adverb) that when used together, usually take on a different meaning to that of the original verb”. Tərifdən göründüyü kimi, frazeologiya müstəvisində işləndikdə feillər, əsasən, “feil + sözlənü”, yaxud “feil + zərf” quruluşunda olur və orijinal mənalarından fərqli mənalar kəsb edirlər. Qaydalı, yaxud qaydasız olmalarından asılı olmayaraq, frazeoloji feillər cümlədə normal feillər kimi işlənir. Frazal feillər hərəkətin müxtəlif növlərinə aid ola bilməklə baş verən bir hadisəni, bir vəziyyəti və ya görülən bir işi izah etməklə hərəkəti xarakterizə edən söz birləşmələridir. Bu tipli frazeoloji birləşmələrdə cümlədəki hərəkətin formasını digər nitq hissələri, məsələn, zərf izah edə bilir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində iki cür söz birləşmələri mövcuddur: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Sabit söz birləşmələri olmaqla bütövlükdə bir leksik mənanı bildirən söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr deyilir. Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməyərək məcazi mənada işlənən sabit söz birləşmələridir. Məsələn: qulaq asmaq (dinləmək), başa düşmək (anlamaq), ürəyinə xal düşmək (şübhələnmək), başa çatdırmaq (qurtarmaq), əldən düşmək (yorulmaq) və s. Frazal feillərin ayrı-ayrılıqda bir-birilə əlaqəsi olmur və birləşdirdikdə konkret mənə daşımır, lakin xüsusi metaforik mənə verir. Yuxarıdakı nümunələrdə verilmiş “başa düşmək” söz birləşməsindəki istifadə olunan sözlərə ayrı-ayrılıqda baxsaq və birlikdə verdiyi mənaya nəzər yetirsək, bir-biriləri ilə əlaqəsinin olmadığını və ikisi birləşdikdə əslində konkret mənə vermədiyini görə bilərik. Başqa sözlə, “baş” hara, “düşmək” hara? Lakin bu iki söz birləşərək cümlələrdə frazeoloji birləşmə kimi istifadə olunur və idiomatik mənə daşıyır.

Frazal feillər müxtəlif hərəkət növlərinə aid ola bilmək xüsusiyyəti ilə səciyyələnməklə baş vermiş, yaxud baş verəcək bir hadisəni, bir vəziyyəti və ya görülən bir işi izah edən söz birləşmələridir. Aşağıda ən çox işlənən feili frazeoloji birləşmələrin siyahısını və onların cümlə daxilində işlənməsinə dair nümunələr veririk.

1. Tərkibində “act, bear, break, bring, call, carry, cut, fall olan frazeoloji vahidlər: act as, bear with, break down, break into, break through, call for, call in, carry on, come after, come from, come of, come off, come on, come down, cut down, cut off, fall back, fall in, fall in with, fall on, fall free, fall on, fall into və s. Tərkibində act, bear, break, bring, call, carry, cut, fall feilləri olan frazeoloji vahidlər ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bu tipli feillər müxtəlif hal və hərəkətlərin ifadəsinə xidmət edir. Belə feillərin əmələ gəlməsində aşağıdakı sözlərləndən geniş istifadə olunur: as, with, down, into, through, up, in, on, after, from, off, on, round, back, by, away, over və s. Məsələn: act as – to work as, bear with - tolerate, break down – crush, break into – enter or open forcibly, break through – forcefully get in, bring up – adopt, call for – demand, call in – summon, carry on – continue, come after - try to find or capture, come from – originate in, come of - to be descended from, come off - celebrate, observe, come on - arrive faster, come round – recover consciousness, cut down – reduce, cut off – detach, fall back – move or turn back, fall in - get in line, line up, get off – escape or punishment, get over – overcome və s. Məsələn: The students fall in before the lesson - Tələbələr dərstdən əvvəl sıra ilə düzülür. His father acted as an interpreter – Onun atası dilçilik işləyirdi. I can't bear to continue with this suffering - Mən bu əzab-əziyyətə dözmə bilmirəm. The building is going to

break down - Bina uçacaq (uçmaq üzrədir. Thieves usually break into the house - Oğrular evə, adətən, zorla girir. He brings up the child - O, uşağı övladlığa götürür. The police comes after the robber - Polis oğrunu tutmağa çalışır. We came off her birthday yesterday - Dünən onun ad gününü qeyd etdik. Let the task carry on. Qoy(un) tapşırıq davam etsin.

2. Tərkibində to get, to give, to go, to hand, to hang, to look, to make, to put olan feili frazeoloji birləşmələr. Bu tipli feili frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Get on, get out, get through, get up, give away, give in, give up, go about, go after, go along with, go away, go back on, put on, make out, make away və s.

Məsələn: Just get on in this way - Elə beləcə də davam et (edin). Get out from here right now-

Elə indicə buranı tərk et (edin). If you don't do your best you won't get through - Əlindən gələni etməsən, müvəffəq olmayacaqsan. We usually get up early in the morning – Biz, adətən, yataqdan səhər erkən qalxırıq. In the end the enemies gave the battle in - Nəhayət, düşmənlər döyüşdə təslim oldular. He gave away such a chance - O belə bir imkanı əldən verdi. You should go after your elder brother - Sən böyük qardaşının ardınca getməlisən.

Beləliklə, frazal feillər ingilis dilinin frazeoloji sistemində xüsusi yerə malikdir. Təbii ki, bu, birinci növbədə feilin nitq hissələri içərisində tutduğu özəl yerlə bağlıdır. Bu tipli feillər ingilis dilində cümlələri daha məntiqi şəkildə qurmağa, eləcə də fikri daha ekspressiv şəkildə, daha dəqiq ifadə etməyə kömək edir. Ona görə də frazal feillərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilindəki frazal feillərin ana dilimizdə müvafiq ekvivalentlərinin tapılması araşdırma prosesində mühüm yer tutur. Bu məqsədlə müxtəlif janrlarda yazılmış bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə olunması vacibdir. Dil materialının nəzərdən keçirilməsi feili frazeologizmlərin ingilis dilindəki mövqeyini aydın şəkildə görməyə imkan yaradır. Feili frazeoloji birləşmələr ekvivalenti olduğu müvafiq feillərə nisbətən mənanın daha aydın ifadə olunmasına imkan yaradır. Feili frazeoloji birləşmələrin praktik şəkildə tələbələrə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən onların tədrisinə xüsusi önəm verilməlidir. İngilis və Azərbaycan dillərində frazal feillər arasında heç də həmişə uyğunluqlar tapmaq olmur. Ona görə də, hətta tərcüməçilər də hər bir konkret halda kontekstual şəraitdən çıxış edərək müvafiq tərcüməyə nail olmalıdır. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, frazal feillər frazeoloji birləşmələrə aid olsalar da, onlar canlı danışıqda və bədii ədəbiyyatda müxtəlif səciyyəvi dəyişiklərə məruz qalmaqla işlədilir.

ƏDƏBİYYAT

1. D. Adger. 2003. Core syntax: A minimalist approach. Oxford, UK: Oxford University Press.
2. Allerton D. 2006. Verbs and their satellites. In The handbook of linguistics, ed. by B. Aarts and A. McMahaon, 126–149. Malden, M.: Blackwell Publishing.
3. Biber D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. 2012. Longman grammar of spoken and written English. Harlow: Pearson Education Limited.
4. Collins Cobuild English Grammar 1995. London: Harper Collins Publishers.
5. Farrell P. 2005. English verb-preposition constructions: Constituency and order. Language, 81(1), 96-137. doi:10.1353/lan.2005.0017
6. Haiden M. 2006. Verb particle constructions. In M. Everaert and H. van Riemsdijk, The Blackwell companion to syntax, volume V. 344–375. Malden, MA: Blackwell Publishing.
7. Juraffsky D. and J. Martin. 2000. Speech and language processing. Dorling Kindersley, India: Pearson Education.
8. Huddleston R. and G. Pullum 2002. The Cambridge grammar of the English language. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
9. Knowles M. and R Moon. 2006. Introducing metaphor. London: Routledge, 2006.
10. Long T. (ed.). 1979. Longman dictionary of English idioms. Longman Group Limited.

SUMMARY

Shirmammad Gulubayli

ON THE CHARACTERISTICS OF PHRASAL VERBS IN MODERN ENGLISH

Phraseology is one of the main branches of modern linguistics. This article deals with the study of particular phraseology. It highlights the distinctive features of phrasal verbs in modern English. Phraseologisms are classified according to different criteria. One of these classification criteria is classification according to the parts of speech used in phraseological units. According to the characteristics of the words used in phrasal verbs, phrasal verbs can be divided into two main parts. In other words, phrasal verbs are arranged according to two main models: When used at the level of phraseology, verbs are mainly used in the structure "verb + preposition" or "verb + adverb" and have different meanings from their original meaning. The study of phrasal verbs is of particular importance, and finding their corresponding equivalents in our native language takes an important place in the research process. In the teaching of phraseology, special importance should be given to the teaching of phrasal verbs along with other phrases. In this article, samples taken from various sources have been used. Besides, the selected phraseological combinations have been classified according to the mentioned criteria.

Key words: phrasal verbs, phrasal verbs, fixed phrases, component

РЕЗЮМЕ

Ширмамед Гулубейли

О ХАРАКТЕРИСТИКАХ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Как известно, фразеология является одной из основных отраслей современной лингвистической науки. В данной статье также речь идет об изучении отдельных фразеологизмов. Также, рассматриваются отличительные особенности фразовых глаголов в современном английском языке. Фразовые глаголы классифицируются по разным критериям. Одним из таких критериев классификации является классификация по используемым в них частям речи. По характеристике слов, используемых во фразовых глаголах, фразовые глаголы можно разделить на две основные части. Другими словами, фразовые глаголы устроены по двум основным моделям: При использовании на уровне фразеологии глаголы в основном находятся в структуре «глагол + предлог» или «глагол + наречие» и имеют значения, отличные от их первоначального значения.

Изучение фразовых глаголов имеет особое значение, и важное место в исследовательском процессе занимает нахождение соответствующих им эквивалентов в родном языке. В обучении фразеологии, наряду с другими словосочетаниями, особое значение следует уделить обучению фразовым глаголам. Важное место должно быть отведено также обучению фразовым глаголам. В данной статье использованы образцы, взятые из различных источников, и подобранные фразеологические сочетания классифицированы по указанным критериям.

Ключевые слова: фразовые глаголы, глагольные фразеологические словосочетания, устойчивые словосочетания, составляющие.

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Sərə qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ƏLİ ALLAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

alisem4952@gmail.com

UOT: 82-09.

**FRANSIZ DİLİNDƏ I, II, III QRUP FEİLLƏRİNİN FUTUR SİMPLE (SADƏ GƏLƏCƏK)
ZAMAN FORMALARININ DÜZƏLMƏSİ VƏ İŞLƏNMƏSİNDƏ BƏZİ MÜSTƏSNA
HALLARININ ARAŞDIRILMASI VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Məqalədə Fransız və Azərbaycan dillərində “Futur Simple” sadə gələcək zaman formasının düzəlməsi və işlənməsində müəyyən müstəsnaqların, fərqliliklərin olması geniş və izahlı şəkildə verilir. Eyni zamanda burada Azərbaycan dilinin qrammatikasında feilin qruplarının olmadığı qeyd olunduğu halda, əksinə, fransız dilinin qrammatikasında feilin üç qrupunun (I,II,III) olduğu qeyd edilir. Bu zamanın düzəlməsində, xüsusən də fransız dilində III qrup feillərinin təsrifində olan müəyyən fərqliliklərin və müstəsnaqların olmasına baxmayaraq, tərcümədə onun qəti və qeyri-qəti gələcək zaman kimi tərcümə olunması diqqətə çatdırılır. Eyni zamanda məqalədə hər iki dildə sadə gələcək zamanın düzəlməsində sabit gələcək zaman şəxs sonluqlarından istifadə olunduğu qeyd edilir. Bütün qeyd edilənlərin hamısı nümunələr əsasında məqalədə diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: müstəsna halları, qaydasız feillər, məsdər sonluqları, köklərini dəyişən feillər, sabit şəxs sonluqları, sadə gələcək zamanın şəxs sonluqları.

Fransız dilində “Futur simple” sadə gələcək zamanın düzəlməsində I və II qrup feilləri ümumi qaydaya tam əməl edirlər. Yəni feil məsdər formada götürülür və ona Futur simple zamanının şəxs sonluqları artırılır. Lakin III qrup feilləri sabit şəxs sonluqlarını qəbul etsələr də, bu zamanın düzəlməsində köklərini bəzən tam, bəzən də qismən dəyişirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, hər üç qrup feili Futur simple zamanın düzəlməsində aşağıdakı sabit şəxs sonluqlarını qəbul edir.

Singulier (Tək)	Pluriel(Cəm)
I –ai	I –ons
II-as	II-ez
III-a	III-ont

A) I qrup feillərinin Futur Simple (Sadə gələcək) zamanın düzəlməsi və işlənməsi.

I qrup feillərinin Futur Simple zamanını düzəltmək üçün feil məsdər formada götürülür və ona bu zaman formasının yuxarıda qeyd olunan şəxs sonluqları artırılır.

Məs: Regarder-baxmaq

Je regarderai   Nous regarderons

Tu regarderas   Vous regarderez

Il(Elle) regardera   Ils regarderont

Ce soir, après le diner je regarderai un film intéressant.

Bu axşam, şam yeməyindən sonra mən bir maraqlı filmə baxacağam.

Remarque (Qeyd) I qrup feillərinin Futur Simple zamanının düzəlməsində “Aller”-getmək və “Envoyer”- göndərmək feilləri müstəsnaqlıq təşkil edirlər. Belə ki, bu feillər Futur Simple zamanında təsri olunarkən köklərini tam dəyişirlər.

Aller-ir

J’irai-mən gedəcəyəm, gedərəm   Nous irons

Tu iras	Vous irez
Il (Elle) ira	Ils(Elles)iront

Après le déjeuner mon frère et moi nous irons chez ma tante.
Günorta yeməyindən sonra qardaşım və mən xalamgilə gedəcəyik.

Où iras tu ce soir?

Bu axşam sən hara gedəcəksən?

“Envoyer”-Enverr-göndərmək

J’enverrai	Nous enverrons
------------	----------------

Tu enverras	Vous enverrez
-------------	---------------

IL(Elle) enverra	Ils enverront
------------------	---------------

Aujourd’hui j’enverrai une lettre à mon père.

Bu gün atama bir məktub göndərəcəm.

B) II qrup feillərinin Futur Simple zamanında düzəlməsi və işlənməsi.

II qrup feillərini Futur Simple zamanında şəxslərə görə təsrif etmək üçün I qrup

feilləri kimi məsdər formada götürülür və onlara futur simple zamanının şəxs sonluqları əlavə olunur.

Məs: Choisir-seçmək

Je choisirai	Mən seçəcəyəm	Nous choisirons
--------------	---------------	-----------------

Tu choisiras		Vous choisirez
--------------	--	----------------

Il(Elle)choisira		Ils(Elles)choisiront
------------------	--	----------------------

Dans la bibliothèque de l’université je choisirai un roman de Victor Hugo.

Universitetin kitabxanasında Victor Hugonun bir romanını seçəcəyəm.

C) III qrup feillərinin Futur Simple zamanında düzəlməsi və işlənməsi.

Bildirmək istiyirəm ki, Fransız dilinin qrammatikasında, xüsusən də bütün zamanların düzəlməsində III qrup feilləri xüsusi müstəsna təşkil edirlər. Çünki bu feillər demək olar ki, əksər zaman formalarında xüsusi formalar alırlar. Biz bu halı Futur Simple zamanının düzəlməsində də görürük. Ümumiyyətlə, Fransız dilinin qrammatikasında III qrup feilləri qaydasız feillər adlanır. Lakin bu feillər əksər hallarda köklərini dəyişsələr də, Futur Simple zamanının düzəlməsində I və II qrup feillərinin qəbul etdiyi eyni şəxs sonluqlarını qəbul edirlər.

a) Məsdər forması “re” ilə bitən III qrup feillərinin Futur Simple zamanını düzəltəndə bu zamanın şəxs sonluqları saitlə başladığına görə, bu feillərin şəxslərə görə təsrifində məsdərin sonundakı “e” saiti düşür və gələcək sonluqları artırılır.

Məs: écrire-yazmaq, lire-oxumaq, dire-demək, prendre-götürmək, minmək, apprendre-öyrənmək və s

Ecrire-yazmaq-écrire

J’écrirai	mən yazacağam	Nous écrirons
-----------	---------------	---------------

Tu écriras		Vous écrirez
------------	--	--------------

Il(Elle)écrivra		Ils(Elles) écrivront
-----------------	--	----------------------

J’écrirai cet exercice sans faute- Mən bu çalışmanı səhvsiz yazacağam.

b) Futur Simple zamanın düzəlməsində aşağıda qeyd edilən bir neçə qaydasız (Les verbes irréguliers) feillərin şəxslərə görə dəyişməsinə diqqət yetirdikdə görürük ki, bu feillər köklərini tam dəyişirlər.

Məs: Aller-getmək-ir, envoyer-göndərmək-enverr, voir-görmək-verr, pouvoir-bacarmaq-pouir, savoir- bilmək-saur, venir-gəlmək-viendr və s

Venir-gəlmək-viendr

Je viendrai	Nous viendrons
-------------	----------------

Tu viendras	Vous viendrez
-------------	---------------

Il(Elle)viendra	Ils(Elles)viendront
-----------------	---------------------

Ce soir, avec mon père je viendrai chez vous.

Bu axşam mən atamla sizə gələcəyəm.

Qeyd: Remarque: Aşağıda qeyd olunan “ir” ilə bitən III qrup feilləri Futur Simple zamanında şəxslərə görə təsrif olunarkən köklərini dəyişmədən II qrup feilləri kimi təsrif olunurlar:

Dormir-Je dormirai, bouillir-Je bouillirai, vêtir-Je vêtirai, offrir-j’offrirai, assaillir-j’assaillirai, fuir-je fuirai və s

Məs: Dormir-yatmaq

Je dormirai Mən yatacağam. Nous dormirons

Tu dormiras Vous dormirez

Il(Elle) dormira Ils(Elles) dormiront

Aujourd’hui comme j’ai beaucoup d’exercices à faire, ce soir je dormirai très tard.

Bu gün mən çoxlu tapşırıqlar etməli olduğuma görə bu axşam çox gec yatacağam.

Offrir-təklif etmək

J’offrirai Mən təklif edəcəyəm. Nous offrirons

Tu offriras Vous offrirez

Il(Elle) offrira Ils(Elles)offriront

Ce soir je vous offrirai un bon dîner.

Bu axşam mən sizə yaxşı bir şam yeməyi təklif edəcəyəm.

Futur Simple zamanını nə vaxt və hansı hallarda işlətmək lazımdır.

1) Pour exprimer une action à venir et tenue pour certaine.

(Gələcəkdə olacaq bir hərəkətin və onun doğruluğunun, yəqinliyinin olmasını bildirmək üçün.)

Məs: Ce mariage aura lieu en septembre.

Bu evlilik sentyabr ayında olacaqdır.

Grâce à vous il réussira de bons résultats aux examens.

Sizin sayənzdə o, imtahanlarda yaxşı nəticələr qazanacaqdır.

2) Pour exprimer un ordre .

(Bir əmri bildirmək, ifadə etmək üçün.)

Məs: Tu m’attendras à la porte – Sən məni qapıda gözləyəcəksən.

Vous apprendrez cette leçon aujourd’hui - Siz bu gün bu dərsi öyrənəcəksiniz.

3) Pour exprimer une explication supposée (Bir zənnin, fərzin, gümanın bildirilməsini ifadə etmək üçün.)

Məs: Qui a renversé les pots de fleurs? Ce sera sans doute le vent – Kim gül dibçəklərini çevirdi?

Şübhəsiz, güman edirəm ki, bu külək olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Maïa Grégoire, Odile Thiévenaz. Grammaire progressive de français. CLE International, Paris 1995.
2. Marie Claire Bayol, Marie Josée Bovencoffe. La grammaire française. Editions Nathan, Paris: 1995
3. Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan dili. Elm, 1980
4. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya 3-cü nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Edouard Bled, Odette Bled. Conjugaison. Hachette Livre. Paris: 1988
6. Geneviève-Dominique de Sallins. Grammaire l’enseignement/Apprentissage du FLE. Les Editions Didier, Paris: 1996
7. Martin Riegel, Jean Cristophe Pellat, René Rioul. Grammaire méthodique du français. Presses Universitaires de France. Paris: 1997

SUMMARY

Ali Allahverdiyev

**INVESTIGATION AND COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME EXCEPTIONAL CASES
IN THE FORMATION AND USE OF FUTURE SIMPLE TENSE FORMS OF GROUP I, II,
III VERBS IN FRENCH**

The article broadly examines certain exceptions and differences in the formation and use of the future simple tense form in French and Azerbaijani. It is noted that while there are not such groups of words in the grammar of the Azerbaijani language, we can distinguish three groups of such verbs (I, II, III) in the grammar of the French language. The Future Tense form is translated as absolute and non-absolute future tenses despite certain differences and exceptional cases in the formation of Future simple tense, especially in the conjugation of the I,II,III group verbs in the French language. At the same time, it is noted that stable personal endings are used in the formation of future simple tense in both languages based on examples.

Key words: exceptions, irregular verbs, infinitive endings, verbs changing their root, stable personal endings, future simple endings.

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

**ИССЛЕДОВАНИЕ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ
ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫХ ПАДЕЖЕЙ ГЛАГОЛОВ I, II, III ГРУПП ВО ФРАНЦУЗСКОМ
ЯЗЫКЕ В КОРРЕКЦИИ И ОБРАБОТКЕ ФОРМ БУДУЩЕГО ПРОСТОГО
(ПРОСТОГО БУДУЩЕГО) ВРЕМЕНИ**

В статье подробно поясняется, что во французском и азербайджанском языках существуют различия определенных исключений в построении и обработке простой формы будущего времени "Futur Simple". В то же время здесь отмечается наличие в грамматике Азербайджанского языка группа глаголов, в то время как в грамматике французского языка, наоборот, отмечается наличие трех групп глаголов (I, II, III). Несмотря на наличие определенных отличий и исключений в расположении этого времени, особенно в определении глаголов III группы во французском языке, в переводе отмечается его перевод как окончательное и неопределенное будущее время. В то же время в статье отмечается, что в обоих языках при построении простого будущего времени используются устойчивые окончания будущего времени. Все упомянутое доводится до сведения в статье на основе примеров.

Ключевые слова: исключительные случаи, неправильные глаголы, инфинитивные окончания, глаголы с изменяющимися корнями, фиксированные личные окончания, личные окончания простого будущего времени

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

NİCAT YAQUBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN YARADICILIĞININ BƏZİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ ARXAİZM, BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Bu məqalədə ustad şair M.H.Şəhriyarın sənətkarlığından qısaca danışılır. Onun bir neçə şeirinin leksik –semantik xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Azərbaycan dilində şeirlər, epitet, metafora, metonimiya, arxaizmlər, bənzətmələr, tarixizmlər.

Azərbaycan xalqının böyük şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar XX əsrdə İran və Azərbaycan ədəbiyyatında bənzərsiz bir yazar olmuşdur. İstər fars, istərsə də Azərbaycan dilində yazılmış kiçik və iri həcmli əsərləri ilə Yaxın Şərqi ədəbiyyatında özünəməxsus sənətkarlığı ilə seçilən milli ruhlu bir sənətkardır.

M.H.Şəhriyarın istər doğma dildə yazılmış, istərsə də tərcümə əsərlərində yenə də millilik ruhu eyni qaydada , eyni ifadə tərzində duyulur, hiss olunur. Sadəcə bir fərq var Azərbaycan dilində yazılmış şeirlərində milli kolorit var, keçmişimizlə bağlı olan elə sözlər vardır ki, onları nənələrimiz, babalarımız işlədir, həm də gənclərimiz başa düşür, kövrəlir. Onun Məmməd Rahimə, Süleyman Rüstəmə yazdığı məktublarını oxuduqca damarında əsl Azərbaycanlı qanı axan hər bir gənc keçmişlə ilə fəxr edər, bu günü ilə fərəhlənər, gələcəyini düşünər, əsl vətəndaş kimi formalaşar.

Şəhriyarın ölümündən bir az sonra S.Tahir yazırdı:

İkiyə bölünməkdən elə qorxuram ,
Çöpü də ikiyə bölə bilmirəm.

Bax, bu, Şəhriyar harayıdı. Şəhriyar harayının davamıdır. Bu, harayda , Azərbaycançılıq, bütövlülük, millilik, qeyrət, namus, birlik var.

Məqsədimiz Şəhriyar şəxsiyyətini təqdim etmək olaraq onun Azərbaycan dilində yazdığı bəzi şeirlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər salmağı vacib saydıq.

Bəri başdan qeyd edək ki, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın 68 şeiri Azərbaycan dilindədir. İyirmi səhifədə yer almış bu şeirlərin şahı “Heydərbabaya salam” dır. Əsərin dili elə sadə və anlayışlıdır ki, ibtidai sinif şagirdlərindən tutmuş əlində çəlik olan qocaya qədər hər bir azərbaycanlı onu mənimsəyir, başa düşür, əzbər bilir. Onda sual olunur ki, nə üçün bu məqaləni yazırsan?! Bunun qısa cavabı var. Azyaşlı onu belə sevir , yaddaşına belə yazır:

Heydər baba, kəhləklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb uçanda ,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizi də bir mümkün olsa , yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.

Diqqətlə fikir versək görürük ki, bu bənddə bir kəlmə alınma söz yoxdu, iyirmi iki sözün hamısı əsl Azərbaycan sözüdü- həm də ümumişlək sözlərdir. Bax, budur xəlqilik, bax budur millilik, bax budur milli üslub, milli kolorit, budur klassikliyi müasirliklə, xalq deyimiylə ədəbi dili birləşdirən üslub.

Orta yaşlı nəsillə oxuyanda bu bəndi dialektlə ədəbi dilin sintezini, vəhdətini duyur, görür, dərk edir, Şəhriyar sənətinə, sənətkarlığına qiymət verir, hörmət edir, özünü ona bənzədir, Azərbaycançılıq nədir, milli dilə məhəbbət nədir- ona anlayır.

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün bulaqların ağlasın.
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel əsəndə ver gətirsin bu yana
Bəlkə mənim yatmış baxtım oyana.

Bu , Şəhriyar dilidi, bu Azərbaycan dilidi, bu milli dildi, bu ümumxalq dilidi. Bu bənddə yenə də bir kəlmə alınma söz yoxdur. Arazın bu tayındankı şairlərdən azacıq nümunələr:

Öz tarixi vardı dağda qarın da,
Ürəkdə eşqin də etibarın da,
Qədim Qobustain qayalarında
Silinməz, pozulmaz bir yazıyam mən.
Yaxud , Babalar var idi, aqıl babalar
Haqqın dərgahına enib getdilər,
Ayağa düşmədi elin namusu
Enilməz ordular enib getdilər.(Z.Y)
və yaxud , Süngüdür, mərmidir, insan özünə
İsmət eynəyini taxıb gözüne ,
Şəvqət əvəzinə, nur əvəzinə
Od ələdik röyasına dünyanın (Alqayıt) və s.

Bu , Arazın bu tayında yaşayıb yaradan şairlərin “söz çələngi”?!

Üç bənd şeirdə on alınma söz vardır. Məqsədımız bu taydakı şairləri qınağa çəkmək deyil, haqqımız da yoxdu.

Çünki bu taylı şairlərin əksəriyyəti Sovet dönəmində təhsil alıb. Bunu da vurğulamasaq, ən azı günahdı. O tayda yaşayan Şəhriyar fars dilli dövlətdə , farslar əhatəsində yaşasa da , həmin bəndlərdə bir kəlmə fars sözü işlətməyib.

İndi isə ölməz sənətkarım şeirlərində işlənmiş bəzi təsvir və ifadə vasitələrinin , arxaizmlərin işlənmə məqamlarına nəzər salaq:

Heydərbaba, Mirheydər səslənəndə,
Kənd içinə səsdən-küydən düşəndə,
Aşıq Rüstəm sazın dilləndirəndə
Yadıdadı, hövləsək qaçardım,
Quşalar kimi qanad açıb uçardım.
“Daşlı bulaq daş-qumunndan domasın,
Bağçaları saralmasın, solmasın,
Ordan keçən atlı susuz qalmasın.
Deynə, bulaq , xeyrin olsun, axarsan
Üfüqlərə xumar-xumar baxarsan(3:33)

Heydərbaba, sənün üzün ağ olsun,
Dörd bir yanın bulaq olsun , bağ olsun,
Bizdən sonra sənün başın sağ olsun,
Dünya qəzov-qədər ölüm-itimdi.

Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi (3:37)

Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlarıyla başı –başa çatıblar
Aşnalığın daşın birdən atıblar,
Mən baxanda qavzanıllar, baxıllar,
Bir də yatıb yandırırılar- yaxıllar (3:49)

Yuxarıdakı nümunələrdə I bəndin və misrasında hövləsək sözü köhnəlmiş söz, quşlar kim qanad açıb uçmaq cümləsində quşlar kimi uçardım epitet, qanad açıb uçmaq metonimiyadı. II bənddə bulaqların xumar-xumar baxması, bulağın xeyri olması ifadəsi metaforadır. III bənddə dağın üzünün

ağ olması bənzətmə, başın sağ olsun metaforadır. IV bənddə şirin xatirə- epitet, xatirələrin yatması metaforadır. Göründüyü kimi şair epitetləri, metafora və metonimiyaları elə ustalıqla işlədib ki, oxucu onların bədii təsvir vasitələri olduğunu heç hiss edər ki, bulaqlar xumar-xumar baxar, dağın da başı sağ ola bilər.

Digər nümunələrə nəzər salaq:
 Rüzgarın dəyirmanı fırlanır,
 Məxluq onun düşlərinə tullanır...
 Köhnələrin sür –sümüyü dartılıb,
 Qurtulanır çul-çuxası yırtılıb,
 Molla İbrahim lap əriyib, qurtulub,
 Şeyxülislam Səhman salıb qıvrıldı
 Novruzəli qaçaq keçib, qoçaxdı
 Kəcabəyə bu çaydan çox keçmişik
 Bu xırmanda “Aradanxır” oynardıq,
 Mən buzovu qucaqlardım, qaşmasın
 Deyərdi: -Bax, bayda dolsun, daşmasın.
 Bir vaxtında bu məktəb pərgar idi,
 Bir Museyib, bir Məhəmmədhəsən var idi,
 Biri xəlfə, biri vərzişkar idi
 Amma bizim yoldaşlardan qalan yox,
 Bunlardan bir bizi yada salan yox. (3:50,51)
 Hücum çəkib , bir-birini sıxardıq,
 Yolda hər nə getdi vurub-yıxardıq,
 Uşaq demə, ipin qırmış dana de
 Bir dana demə, əlli dana de.
 Kəndli yazıq çıraq tapmır yadıra,
 Görüm sizin şərqi qalsın andıra,
 Kim bu sözü ərbablara qandıra,
 Nədir axır bu millətin günahı?
 Tutsun sizi, görüm, məzlumların ahı! (3,52)

Sınu köhnəlmiş sözdür. Nərgiz evi işıqlandıran, lampa kimi bir əşya, andır sahibsiz, xaraba anlamındadır . Ərbab kəndlilərdən ən çox əkinçilərdən vergi alan vəzifə sahibi mənasında işlənmiş tariximizdir.

İndi də ölməz sənətkarın ana dilində yazdığı “Bələli baş” şeirində bir neçə bəndə nəzər yetirək.

Yaz günümü göy əsgiyə tutdu ki, dur məni boşa,
 Cütçü görübsən öküzə, öküz qoyub buzov qoşa?
 Sən əllini keçib yaşın, mən bir otuz yaşında qız,
 Söylə görüm otuz yaşın , nə nisbəti əlli yaşa?
 Birdə bələli baş neçin yanına süpürgə bağlasın
 Bөрkü başa qoyan gərək bөрkünə də bir yaraşa
 İndi bizim maral kimi üç balamız vardı gərək
 Ata-ana savaşa da, bunlara xatir barışa. (3,72)

Burada günü göy əsgiyə tutmaq frazeoloji birləşməsi idiom olmaqla bərabər, göy əsgiyə əşya qoyular, bağlanar, insanın günü göy əsgiyə tutmaq, gününü qara eyləmək, əzab vermək mənasındadır. Bөрk kişilər başına qoyduğu əşyadı, papaq mənasındadı, tariximizdir. Nümunələrin I bəndində məxluq- köhnəlmiş sözdü- xalq, əhali mənasında işlənib, çul- çuxa- cul- at və ya ulağın belinə palan və ya şəhəri götürdükdən sonra soyuqlamamaq üçün örtük; çuxa- kişilərin üst geyimi, bu da köhnəlmiş sözdü. Rüzgarın dəyirmanı fırlanır ifadəsi məcazlaşmış metonimiyadır. III bənddə kəcabə-dəvə qatırı mənasında arxaizimdir. Comalamaq-arxaik fəl, qarışqatək insan qaynamaz, su qaynar-

şair burada da bənzərsiz metafora işlədib ki, istər Arazın o tayında, istərsə də bu tayında hərəkət anlayır. IV bənddə bayda köhnəlmiş sözün tarixizm növüdür- məişət avadanlığıdır, süd və ya su qabı. V bənddə xəlfə, vəzişkar sözləri də tarixizmlərdir ki, vəzifə adlarıdır. İpin qırmış dana ifadəsində dana ipin qırar, insan yox, deməli şair bu ifadəni işlətməklə həm metafora, həm də aforistik çalar yaradıb ki, indi də canlı xalq dilində işlənməkdədir. Sonuncu bənddəki ərbab , andır, bərgiz sözləri tarixizmlər sırasında işlənməkdədir. Maral kimi balamız ifadəsi isə epitetdir.

Şairin M.Rahimə yazdığı cavab məktubundan bir neçə bəndə diqqət yetirək:

İgidlər yurdu Qafqazım, sənə məndən salam olsun,
Sənin eşqindən İranda , hənuz səbri talan vardır.
Araz düşmənlər əlində bir qılınc tək ortanı kəsdi.

Onun övladı varsa, bil səni yada salan vardır - burada hənuz arxaizm olmaqla bərabər, morfoloji cəhətdən (indi də) zərfdir. Araz qılınc tək ortanı kəsdi epitetdi, çünki bu məcazda bənzənən, bənzədilən , bənzətmə qoşması işlənib. Qeyd edək ki, Araz çayına çox bənzətmələr, metaforalar, metonimiyalar və epitetlər işlədilib. Ancaq bu ifadə, bu epitetə heç bir şairdə rast gəlməmişik.

Qeyd etməliyik ki, bənzərsiz sənətkar, ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar öz sözü, şeirləri, əqidəsi, amalı ilə Azərbaycançılığı ilə fərqlənən sənətkardır. Onun dilində yazdığı əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini öyrənmək, araşdırmaq, bugünkü və gələcək nəsillə çatdırmaq üçün neçə - neçə dissertasiya yazmaq olar. Onun şeirlərinin təkcə fonetik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək bir doktorluq işidi. Bu baxımdan bu kiçik məqalə cılız görünür. Sadəcə olaraq bir zərrə işıqdır ki, dilçi alimlərimiz dahi sənətkarın əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini: fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, dialektik, onomastik və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarırlar. Bu, təkcə Şəhriyara hörmət yox, Azərbaycana, Azərbaycançılığa, ana dilinə hörmətdi, qayğıdı, ehtiramdı, məhəbbətdi, sevgidi. Bu kiçik yazını M.H.Şəhriyarın öz şeiri ilə tamamliyıram:

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan, əsil dil olmaz
Şeirin gərək ehfas ilə rıqqətə qarışsın,
Kənd əhli bilir ki, doşabsız xəşil olmaz.
Ötməz, oxumur bülbülü salsan qəfəs içrə,
Dağ-daşda doğulmuş dəli ceyran həmil olmaz.
Fars şairi çox sözləri bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair rəxil olmaz
Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə,
Hövsər ola bilsə, demirəm, səlsəbil olmaz.

ƏDƏBİYYAT

- 1.H.Həsənov, Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1987
2. S.Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1973
- 3.M.H.Şəhriyar, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
- 4.A.Qurbanov, Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I-II cild, Bakı, 1977, 1978
- 5.Çoxmüəllifli, Müasir Azərbaycan dili, I-II hissələr, Bakı, 1987, 1994

SUMMARY

Nijat Yagubov

**DEVELOPMENT POINTS OF ARCHAISM, ARTISTIC DESCRIPTION AND MEANS OF
EXPRESSION IN SOME EXAMPLES OF M.H. SHAHRIAR'S CREATIVITY**

In this article briefly describes workmanship of the master poet M.H. Shahriyar. Here the lexical – semantic features of his several poems were analyzed.

Key words: *Mahammhuseyn Shahriyar , poems in Azerbaijan language, epithet, metaphor, metonymy, archaisms, metaphors, tarixizms.*

РЕЗЮМЕ

Нижат Ягубов

**ТОЧКИ РАЗВИТИЯ АРХАИЗМА, ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОПИСАНИЯ И СРЕДСТВ
ВЫРАЖЕНИЯ В НЕКОТОРЫХ ПРИМЕРАХ ТВОРЧЕСТВА М. Х. ШАХРИАРА**

В данной статье кратко рассказывается о творчестве поэта-мастера М. Х. Шахрияра. Проанализированы лексико-семантические особенности нескольких его стихотворений.

Ключевые слова: *Махаммгусейн Шахрияр, стихотворения на азербайджанском языке, эпитет, метафора, метонимия, архаизмы, аналогии, историзмы.*

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
mehsetiesgerova@ndu.edu.az

UOT: 811.133.1.

FRANSIZ DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN YARANMA ZƏRURƏTİ VƏ İŞLƏNMƏSİ

Məqalədə fransız dilində mövcud olan neologizmlərin formalaşmağa başlamasından günümüzə qədər keçdiyi yol qısa və əhəmiyyətli nüanslara toxunularaq araşdırılmışdır. Bunlar abreviaturadan əmələ gələn sözlər, formalaşma proseslərindən yaranan sözlər, semantik neologizmlər və ya alınma sözlərdir. Araşdırma zamanı qlobal dünyanın yarandığı, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiya etdiyi, yaşam standartlarının eyniləşdiyi bir dövrdə, dillərin də daxili və xarici amillərin təsiri ilə inkişaf etməsinin qarşısını almaq mümkün olmadığı təsdiq edilir. Neologizmlərin mahiyyətə sosial rol oynaması və bu baxımdan da cəmiyyətin təkamülünə görə yaranan reallıqların yeni nöqtəyi-nəzərdən adlandırılması və nizamlanması zərurətinin meydana çıxması məqalədə vurğulanır. Onlar insanlar arasında yazılı və şifahi ünsiyyəti təmin edir. Xüsusilə elmi-texniki leksikonlarda terminologiyaya olan ehtiyac neologizmlərin araşdırılmasını, öyrənilməsini, tədrisə tətbiq edilməsini tələb edir.

Məqalədə fransız dilinə daxil olan scanner, chatter, spammer kimi alınma sözlərin bu dilin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq işlənməsi neologizmlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olması da vurğulanır. Bütün neoloji prosesə düzəltmə neologizmlər, mürəkkəb neologizmlər, semantik neologizmlər, sintaktik neologizmlər, alınma və qısaltmalar nəticəsində yaranan neologizmlər daxildir.

Məqalədə məqsəd yeni yaranan sözləri tədqiq etmək, tədris prosesinə tətbiq etmək və tələbələrə bu sözlərdən düzgün kontekstdə işlədilməsi vərdişlərinə yiyələnmələrini təmin etməkdir.

Açar sözlər: *fransızca neologizmlər, neologizmlərin yaranması, neologizmlərin işlənməsi*

Neologizm (yunan dilindən “neos” – yeni və “loqos” – anlayış, söz) dilə daxil olan yeni sözlərə və yeni mənada işlənən köhnə sözlərə deyilir. Bunlar abreviaturadan əmələ gələn sözlər, formalaşma proseslərindən yaranan sözlər, semantik neologizmlər və ya alınma sözlərdir.

1726-cı ildə hələ formalaşma statusuna malik olmayan ilk neo sözü yaranır. 1787-ci ildə J.F.Ferod tərəfindən fransız dilinin tənqidi lüğətinə iki termin əlavə edilir: “néologie et néoménie”.

Neologiya yeni sözləri - neologizmləri araşdıran linqvistikanın bir sahəsi kimi meydana çıxır. Neologiya yeni formanın meydana çıxması, ya da eyni məfhumdan yeni mənənin yaranması ilə yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsidir. Zaman-zaman neologizmlərin dilə qəbul edilməsi narazılıqlara da səbəb olurdu. Hətta Ferdinan Brüno qeyd edir ki, Fransa inqilabından sonra yeni ifadələrə qarşı düşmənçilik hiss olunurdu, lakin dili təhrif edən yeni sözlər deyil.

Bəs elə isə qlobal dünyanın yarandığı, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiya etdiyi, yaşam standartlarının eyniləşdiyi bir dövrdə, dillərin də daxili və xarici amillərin təsiri ilə inkişaf etməsinin qarşısını almaq olarmı?

Qloballaşan dünyada elm və texnika, texnologiya çox sürətlə inkişaf edərək cəmiyyətdə və ayrı-ayrı dillər arasında ortaqlıq sözlərin, terminlərin işlənməsinə səbəb olur. Son dövrlər neologizmlər ekstralingvistik sahələrlə daha sıx bağlılıq yaradır. Dilçiliyin ən yaygın bir sahəsi olub, siyasətin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın və ümumilikdə cəmiyyətin təkamülündən bəhrələnilib inkişaf edir. Neologizmlər mahiyyətə sosial rol oynayır və bu baxımdan da cəmiyyətin təkamülünə görə yeni reallıqları yeni nöqtəyi-nəzərdən adlandırmaq və nizamlamaq zərurəti meydana çıxır. Onlar insanlar

arasında yazılı və şifahi ünsiyyəti təmin edir. Xüsusilə elmi-texniki leksikonlarda terminologiyaya olan ehtiyac neologizmləri yüksələn inkişaf elminə çevirmişdir.

Son 20 il ərzində kompüterin, internetin, sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı və istifadəsi bir çox dillərə xeyli sayda ortaq yeni söz və ifadələr gətirmişdir. Neologizmlər bizi hər yerdə əhatə edir: işdə, tədrisdə, küçədə, mətbuatda, televiziya, kompüterdə və s. Neologizmlərin yaranmasına yazıçı və jurnalistlər daha çox səbəb olur. Hətta deyə bilərik ki, jurnalistika mətbuat və televiziya vasitəsilə cəmiyyətdəki bütün dəyişiklikləri özündə əks etdirən ilk sahədir. O, leksikonun genetik dinamikasının mühərriki. Bu dinamizmi mediadakı neologizmlərə diqqət yetirməklə görmək olar. Fransız qəzetlərini oxuduqca mətbuatın çoxlu sayda neologizmlər yaradaraq fransız dilinə nə dərəcədə sürətlə təsir etdiyini görürük. Məsələn, adicə reklamların dili mövcud vəziyyəti tam özündə əks etdirir, yəni zəmanəyə asan uyğunlaşması ilə səciyyələnir, bütün yeni ifadələri özündə cəmləşdirə bilir.

Neoloji anlayış Jan Fransua Sableyrolsin yaşamasında üç parametrlə müəyyən edilir: leksik vahidin mənası, yenilik anlayışı və yeniliyin qəbul edilib qavranılması. Söz meydana çıxan kimi neologizmə çevrilir və yeni leksik vahidin müəyyən zaman müddətində neoloji olması vacib amildir. Sözlərin nə vaxta qədər yeni söz kimi işlənməsi isə bir neçə amildən asılıdır: miqyasdan, yayılma sürətindən, mənanın dəqiqliyindən, insanın yaddaş qabiliyyətindən [4].

Bir müddət sonra yeni terminlərin müntəzəm istifadəsi və bu terminlərin ümumişlək olması onların neologizmliyini itirməsinə gətirib çıxarır. Texniki terminlər, siyasət və jurnalistika sahəsi neologizmlərlə daima yenilənə bilən mənbədir. Bir müddət sonra yeni yaranan terminlər özlərindən əvvəl olanların neologizmliyini itirməsinə səbəb ola bilərlər.

Təəccüblü deyil ki, texnologiyanın inkişafının təsiri ilə fransızlar xarici dillərdən, xüsusən də dünyada hegemon dil olan ingilis dilindən çox sayda yeni söz və ifadələr götürürlər. Hər il Fransa Akademiyası tərəfindən 2000 yeni söz incələnilib fransız dilinə daxil edilir. Bir leksikoqrafa görə dilə inteqrasiya etmiş işlək söz artıq lüğətə daxil edilə bilər. Son zamanlar ingilis dilindən fransız dilinə daxil olmuş yeni sözlər iki qrupa bölünür: inkişafı ilə bağlı alınma sözlər və arzuolunmaz alınma sözlər.

Müasir fransız dilində yeni sözlərin yaranmasının səbəbləri və üsulları çoxdur:

- Yeni bir əşyanı, məfhumu adlandırmaq və ya yeni bir ideyanı təyin etmək üçün çoxlu sayda neologizmlər formalaşır (*smartphone*);
- Artıq məlum olan söz başqa bir sözlə əvəzlənir və daha effektiv hesab edilən başqa bir anlayışla əvəz edilir. Evfemizmlərdən daha çox istifadə edilir;
- Arqolardan istifadə edənlər yeni sözlər əmələ gətirirlər;
- Yeni mənada işlənən köhnə söz də neologizm hesab olunur (*automobilisable*);
- Sonuncu kateqoriya qeyri-ixtiyari dilə daxil olan neologizmlərdən ibarətdir. Bu iki dildə və ya bir neçə dildə danışan istifadəçi bir sözü digər dilə daşıyaraq yayır (*la newsletter - xəbər bülleteni*) [2]. İngilis dilindən alınmış "*blogger*" sözü fransız dilinə uyğunlaşdırılaraq "*blogueur*" kimi daxil olunmuşdur. Eyni söz Azərbaycan dilində də işlənir, lakin fərqli tələffüzdə "*bloqer*". Nümunələrdən görüldüyü kimi, bəzi hallarda neologizmlər daxil olduğu dilin qaydalarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalır.

Neologizmlərin lüğətlərdə yer alması üçün müəyyən qaydalar var. Leksikoqrafların fikrincə, əgər söz artıq dilin istifadəsinə inteqrasiya olunubsa, o, lüğətə daxil edilə bilər. Bundan başqa, leksikoqraf bu linqvistik çevrilməni diqqətlə müşahidə etməlidir. Əgər söz lüğətdə varsa, istifadəçilər üçün zəmanətli və onlar bilərlər ki, bundan istifadə etmək hüququ var. Yeni sözün istifadəsi əvvəlcə təsadüfi olur, istifadəçilər belə ifadəyə alışmalıdırlar. Dilçilər lüğətlərdə olmayan sözün işlədilməsinə icazə vermir və qarşı çıxırlar. Elə olur ki, neologizmin dilə daxil edilməsi bir neçə lüğətdə eyni vaxtda olmur, bu proses müəyyən vaxt alır. Demək olar ki, kobud, qaba, ədəbsiz sözlər, adətən, lüğətlərə daxil olunmur və burdan da o qənaətə gəlmək olur ki, lüğət istifadə edilən bütün söz və ifadələri əhatə etmir.

Bəs dilə daxil olmuş və ya yaranmış yeni bir söz nə qədər müddətə neologizmlik xarakterini

qoruyub saxlaya bilər? Dilçi L.Gilbertə görə, neologizm təqribən on illərlə yeniliyini qoruyur [1]. Lakin tədricən neologizm kimi öz dəyərini itirir və işlək hala gəlirlər. Məsələn, *la calculette, la guerre atomique, le socialisme, le gavroche, le cinématographe, Internet, téléphone-portable* və b. bu kimi sözləri nümunə göstərmək olar.

Bəs onda niyə yeni sözlər dilə daxil olur?

Sözlər danışanların ehtiyaclarını ödəmək üçün gündəlik dildə müntəzəm olaraq işlədilir.

→ sosial, iqtisadi sahədə sözlər yeni faktı ifadə edir və ya ona cavab verir:

un internaute - internet istifadəçisi

monoparentale - tək valideyn

jetable - birdəfəlik

le recyclage - təkrar emal

la professeure – qadın müəllim

une auteure – qadın müəllif

le verlan (l'envers) - tərs oxunuş (hecaların yerləri dəyişdirilərək oxunur, bu

Azərbaycan dilində mövcud deyil)

→ yeni mənada ixtisaslaşan mövcud sözlər lüğətə olan ehtiyacı ödəyirlər:

les lentilles de contact - kontakt linzalar

lentilles de couleur - rəngli linzalar

le portable – noutbuk, dizüstü kompüter

un mobile – mobil telefon, cib telefonu

mobile multifonction – çoxfunksiyalı telefon

smartphone – ağıllı telefon

→ alınma sözlərdən istifadə etməmək üçün tətbiq edilənlər:

le CD - disque compact (kompakt disk)

le télé-shopping - téléachat (onlayn alış-veriş)

la fast-food - restauration rapide (ayaqüstü yemək)

un traveller's cheque - chèque de voyage (səyahət çeki)

Bəzi prefikslər və suffikslər yeni sözlərin yaranmasında xüsusi rol oynayırlar. Onlardan önşəkilçilər *cyber-*, *multi-* və *-er*, *-erie*, *-iel*, *-ique*, *-iser*, *-mania* suffikslərini göstərmək olar:

cyber- : *un cybercafé, cybernaute, un cyberspace, cyberprof;*

multi- : *multiculturelle, multimédias, multirisque;*

-er : *cliquer, scanner, stresser, zapper, chatter, spammer;*

-erie : *une animalerie, une bagagerie, une saladerie, une chocolaterie;*

-iel : *un logiciel, un courriel, un didacticiel;*

-ique : *informatique, la bureautique, la télématique;*

-iser : *fidéliser, médiatiser, optimiser, sponsoriser;*

-mania: *la cybermania, «Pottermania», «Madomania»;*

Elə neologizmlər də var ki, onları məhsuldar adlandırmaq olar, bir sözdən yeni sözlər – nitq hissələri yaranır. Buna nümunə olaraq *zapper* və *vapoter* feillərini nümunə göstərmək olar:

zapper (televizorun pultu ilə kanalları tez-tez dəyişmək)

zapping (kanalları dəyişmə)

zappeur (kanalları dəyişən şəxs)

zappette (pult)

vapoter (elektron siqaret çəkmək)

vapoteur(elektron siqaret çəkən)

vapotage (elektron siqaret çəkmə)

Affikslərlə düzələn neologizmlər: *cloppeur, remixeur, cinéphilie, branchitude, relooking,*

relookeur, s'exotiser;

Mürəkkəb neologizmlərdən: *ciné-goûter* – filmin reklamı, *narcotourisme* – narkoturizm, *porte-euro* – avropa qapısı, *addict* – aludəçi, narkoman, *chart* – diaqram, *fleshy* – ətli, *fresh* – təzə, *friendly* – mehriban, *gamer* – oyunçu, *himself* - özü, *kid* - uşaq, *personal trainer* – şəxsi məşqçi, *pitch* – meydança, *serial killer* – serial qatil, *story* - hekayə, *subplot* – alt süjet, *trendy* – moda

Neologizmlərin öyrənilməsi, şübhəsiz ki, çox vacibdir. Biz müasir dilin təkamülündə demokratikləşmə və ya beynəlmilləşmə kimi tendensiyaları müşahidə edə bilir və yeni sözlərin yaradılması üçün vacib olan dil və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk edirik. Bu baxımdan, dilçilərin mühüm vəzifəsi bu sözləri araşdırmaq, öyrənmək və tədqiq etməkdir.

Bütün bu neoloji prosesə düzəltmə neologizmlər, mürəkkəb neologizmlər, semantik neologizmlər, sintaktik neologizmlər, alınma və qısaltmalar nəticəsində yaranan neologizmlər daxildir.

Tələbələrin isə tədris prosesində dili öyrənərkən yeni yaranmış sözlərə rast gəldikdə onların mənalarını kontekstdə düzgün dərk etmək və işlətmək bacarığına yiyələnməsi çox aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Məqsəd yeni yaranan sözləri tədqiq etmək, tədris prosesinə tətbiq etmək və tələbələrin bu sözlərdən düzgün kontekstdə işlədilməsi vərdişlərinə yiyələnmələrini təmin etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gilbert Louis. *Grammaire générative et néologie lexicale* [online]. 1974 [cit. 2015-01]
2. Goosse, André. *La néologie française aujourd'hui: Observations et réflexions*. Paris: Conseil Internat. de la langue Française, 1975
3. Grevisse, Maurice a André Goosse, (1993). *Le bon usage: grammaire française*. 13è édition. Paris: Duculot, page 185.
4. Jean-François Sablayrolles, (2000). *La néologie en français contemporain: examen du concept et analyse de productions néologiques récentes*. Paris: H. Champion, page 166-167.
5. Marcellesi, Chr., (1974). *Néologie et fonctions du langage*. *Persée* [en ligne]. page 95 [cit. 2015-01-23].

SUMMARY

Mahsati Asgarova

THE NEED AND DEVELOPMENT OF NEOLOGISMS IN THE FRENCH LANGUAGE

In the article, the path of neologisms existing in the French language from the beginning of their formation to the present day has been examined by touching on brief and important nuances. These are words formed from abbreviations, words from formation processes, semantic neologisms or loanwords. During the research, it is confirmed with examples that in a time when the global world was created, cultures were integrated, and living standards became the same, the development of languages under the influence of internal and external factors was inevitable. The article emphasizes that neologisms play an essentially social role, and in this regard, the need to name and organize the realities arising from the evolution of society from a new point of view. They provide written and oral communication between people. The need for terminology, especially in scientific and technical lexicons, requires neologisms to be researched, studied, and applied to teaching.

In the article, it is emphasized that the processing of borrowed words such as scanner, chatter, spammer, which entered the French language in accordance with the rules of this language, led to a rapid increase in the number of neologisms. The whole neologism process includes corrective neologisms, compound neologisms, semantic neologisms, syntactic neologisms, neologisms resulting from borrowing and abbreviations.

The purpose of the article is to study new words, apply them to the teaching process and ensure that students acquire the habit of using these words in the correct context.

Key words: *French neologisms, creation of neologisms, development of neologisms*

РЕЗЮМЕ

Махсати Асгарова

НЕОБХОДИМОСТЬ И РАЗВИТИЕ НЕОЛОГИЗМОВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрен путь существования неологизмов во французском языке от начала их формирования до наших дней, затрагивая краткие и важные нюансы. Это слова, образованные от аббревиатур, слов от процессов образования, семантических неологизмов или заимствований. В ходе исследования на примерах подтверждается, что во времена, когда создавался глобальный мир, интегрировались культуры, а уровень жизни становился одинаковым, развитие языков под влиянием внутренних и внешних факторов было неизбежным. В статье подчеркивается, что неологизмы играют по существу социальную роль, и в связи с этим возникает необходимость называть и систематизировать реалии, возникающие в результате эволюции общества, с новой точки зрения. Они обеспечивают письменное и устное общение между людьми. Потребность в терминологии, особенно в научно-технической лексике, требует исследования, изучения и применения неологизмов в обучении.

В статье подчеркивается, что обработка заимствованных слов, таких как сканер, болтовня, спамер, которые вошли во французский язык в соответствии с правилами этого языка, привела к быстрому увеличению количества неологизмов. Весь процесс неологизма включает в себя корректирующие неологизмы, составные неологизмы, семантические неологизмы, синтаксические неологизмы, неологизмы, возникшие в результате заимствования и сокращения.

Цель статьи - изучить новые слова, применить их в учебном процессе и добиться того, чтобы учащиеся приобрели привычку употреблять эти слова в правильном контексте.

Ключевые слова: *французские неологизмы, создание неологизмов, развитие неологизмов.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əli Allahverdiyev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ARİFƏ ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

azeynalova@gmail.com

UOT: 81.

“QARABAĞ” TOPONİMİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Müasir zamanımızda Qarabağa aid mövzuların yazılması, Qarabağ toponimlərilə bağlı elmi məlumatların yenidən işlənməsi vacib məsələlərdən biridir.

Qarabağ adının etimologiyası haqqında danışarkən görürük ki, Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan bu toponim haqqında ilkin məlumatlar eramızdan əvvəllərə təsadüf olunur.

Quzey Azərbaycanda dövlətçilik tariximizin Albaniya ilə başladığı tarixi məlumatlardan bizə bəllidir. Qarabağın qədim tarixi haqqında ilk məlumatlar da məhz Albaniya tarixi ilə bağlı qaynaqlarda verilmişdir. Qarabağ tarixi qaynaqlarda ilk olaraq Arsak / Arsax / Artsak adı ilə bizə məlum olmuşdur.

Məqalədə Qarabağ-Şuşa toponimləri, qədim türk tayfa adlarının etimologiyası araşdırılmış, onların leksik-semantik mənaları, linqvistik xüsusiyyətləri elmi faktlarla izah edilmiş, tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Əldə olunan faktlarla Qarabağ toponimlərinin əzəli Azərbaycan torpaqları olduğu bir daha sübut edilmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ, toponimlər, Zəngəzur, Tərtər, Arsax, etimologiya, Şuşa, Saklar, Xocalı, Ağqoyunlu, Səfəvi

Müasir zamanımızda Qarabağa aid mövzuların çox olması labüd və zəruri məsələlərdəndir. Bu mövzumuzu Qarabağ toponiminə həsr etməyimiz təsadüfi deyil. 44 günlük Vətən müharibəsindən üzü ağ çıxan xalqımız işğaldan azad etdiyi torpaqların tarixini, mədəniyyətini dərindən öyrənməli, gələcək nəsillərə doğru, düzgün çatdırmalı, yeni tədqiqat əsərləri yazıb yaratmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2022-ci il “Şuşa ili” elan olunmuşdur. Bu baxımdan Qarabağ toponimlərindən, həmçinin Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuş Şuşa şəhərinin yerləşdiyi Şuşa qalası haqqında yazmaq vacib bildik. Şuşa qalasının tarixi, coğrafi yerləşməsi, siyasi mövqeyi haqqında yetəri qədər oxumuş, müxtəlif maraqlı məlumatlar toplamışıq. Bildiyimiz kimi, Şuşa qalasının tarixi ilk Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. 1747-ci ildə Cavanşirilər və 32-lərin dəstəylə Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xan Araz çayından Göyçə gölünə, Tərtər çayından yuxarı Qarabağ, Zəngəzur Bərgüşada qədər əraziləri idarə edə biləcəyi möhkəm bir qala inşa etməyi qərar verir. 1748-ci ildə Bayat qalası, daha sonra isə Ağdamdan 10 km aralıda Tərnəküt adlanan yerdə Şahbulaq qalası inşa edilir. Bir müddət sonra isə Pənahəli xan strateji baxımdan daha güclü qala inşa edilməsinin vacib olduğunu düşünür, bunun üçün isə qalanın indi yerləşdiyi yer daha məqbul hesab olunur. Bu elə bir qala olmalı idi ki, oraya çıxmaq hər tərəfdən mümkün olsun və eyni zamanda Pənahəli xanın hakimiyyətinə tabe olan bütün mahallarla əlaqə saxlanılsın. Bunun üçün ən uyğun yer Şuşa obalığı idi. Sıldırım qayalarla əhatə olunan bu yerin relyefi ən güclü ordunun belə bu qalanı ala bilməsinə imkan vermirdi. 1757-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsası qoyuldu. Qalanın tikilməsinə M.P. Vaqif rəhbərlik etmiş, onun nəzarəti altında bir çox tikililər, həmçinin Şuşa qalası inşa edilmişdir.

Toponimlərin tarixini öyrənmək üçün 2 əsas mənbə, yazılı və şifahi maddi mənbələrdir. Bir millətin tarixini məhv etmək üçün onun toponimikasını, yer, dağ, küçə, şəhər, kənd və s. adlarını dəyişdirmək, məhv etmək lazımdır. Təəssüf ki, Azərbaycanın bir çox ərazilərində xalqın maddi-

mənəvi abidələri zaman-zaman məhv edilməyə çalışılmış, toponimlərin, qədim tarixi abidələrin adlarını dəyişmişlər.

70 il ərzində sovet ideologiyası bu tarixi toponimlərin açılması, araşdırılması məsələlərinə qadağalar qoyması, toponimlərin tarixinin müəyyən qədər itməsinə gətirib çıxardı. Son dövrlərdə öz soykökümüzdə qayıdaraq tariximizi, etnosumuzu tanımaq üçün bütün toponimləri yenidən tədqiq edir, onların leksik-semantik mənaları, etimologiyası ciddi araşdırılır.

Qarabağ – xalq etimologiyasına görə böyük, geniş bağ, elmi etimologiyaya görə isə Karabak – qıpçaq tayfalarına aid əzəmətli, “böyük tayfa” mənasında işlənib. Həmçinin Karabax adlı şəhər də olmuşdur (VII yüzillikdə).

Qarabağ adının etimologiyası haqqında danışarkən görürük ki, Azərbaycanda ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Qarabağ haqqında verilmiş ilkin məlumatlar eramızdan əvvəllərə təsadüf edir. Quzey Azərbaycanda dövlətçilik tariximizin Albaniya ilə başladığı tarixi məlumatlardan bizə bəllidir. Qarabağın qədim tarixi haqqında ilk məlumatlar da məhz Albaniya tarixi ilə bağlı qaynaqlarda verilmişdir. Qarabağ tarixi qaynaqlarda ilk olaraq Arsak / Arsax / Artsak adı ilə bizə məlum olmuşdur. Zəngin təbiəti ilə seçilən və düşməənə qarşı mübarizədə strateji yüksəklikdə yerləşən Arsax əyaləti Albaniyanın inzibati bölgüsündə çox mühüm yer tutmuşdur. Erməni tarixçiləri Arsax adını erməniləşdirməyə çalışsalar da, bunun heç bir elmi əsası yoxdur və Arsax adının elmi sübutu isbatlanmışdır. İndiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzünün bir hissəsi Arsax adı ilə Qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın qərbində yerləşirdi və qaynaqlarda bu əyalətin ərazisi, sərhədləri, əhalisi haqqında yetərli məlumatlar günümüzədək gəlib çatmışdır.

Arsak / Arsax / Artsak adının etimologiyası haqqında iki fərqli yanaşma özünü göstərir. Birinci yanaşmaya görə Arsak / Arsax “ar” və “sak” sözlərindən təşkil olunmuş “ər sak”, “kişi sak”, “igid sak” anlamını verir. İkinci yanaşmaya görə isə Artsak “art” və “sak” sözlərindən təşkil olunmuş, yüksək dağlıq ərazi anlamındadır. Arsax adında “ar” toponiminə diqqət edək: Bənzər toponimlər “ar”, “or”, “ur”, “er” və s. şəklində Aran, Urmiyə, Aratta, Urartu, Eran toponimlərində də özünü göstərir. Lakin nə erməni, nə də fars dillərində bu adın mənası aydın ifadə olunmur. Eyni zamanda Arsak adında “sak” adına diqqət etsək, görürük ki, Saklar qədim türk tayfalarından biri kimi bizə bəllidir. Sakların etnik kökü haqqında qərəzli fikirlər söyləsələr və onları İrandilli göstərməyə çalışsalar da bunların heç biri öz əsasını, təsdiqini tapmamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı sakların kumisdan və üstü keçə ilə örtülü döyüş arabalarından istifadə etməsini göstərən faktlar əldə edilmişdir. Bu maddi mədəniyyət hazırda özünü türk xalqlarında göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, saklar türkdilli tayfalardan biri olmuşdur.

Saklar eramızın ilk yüzilliklərində də Albaniyada yaşamış çoxsaylı tayfalardan biri olmuşdur. Sak adına Albaniyanın başqa əyalətlərində də rast gəlinir. İndiki Gəncəbasar bölgəsi Albaniyanın inzibati bölgüsündə “sakasena” adı ilə məlum olmuşdur. Doğma Naxçıvanımızın Ordubad rayonunda “sat” dağ və çay adları bu gün də mövcuddur. Belə ehtimal edilir ki, bu adın ilkin forması “sak” olmuşdur, zamanla yerli əhalinin dilində samit əvəzlənməsi baş vermiş və “sat” kimi formalaşmışdır.

Ərəblərin 705-ci ildə Albaniyanı işğal etməsi ilə Azərbaycan dövlətçilik tarixində bir müddət durğunluq yaranmış, İslamın gəlişi ilə Azərbaycan əhalisinin böyük bir qismi müsəlman olmuşdur. Lakin Arsax əhalisinin müəyyən bir qismi xristianlığı qoruyub saxladı. Qarabağ ərazisində günümüzədək gəlib çatmış kilsələrin mövcudluğu bu faktı təsdiq edir. IX yüzillikdə Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ənənələri bərpa edilir və bundan sonra Arsax adı tarixdə Qarabağ şəklində işlənməyə başlayır.

Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Qacar sülalələrinin Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu illərdə Qarabağ daim iqamətgah rolunu oynamışdır. Demək olar ki, bu dövrə aid olan bütün tarixi qaynaqlarda Qarabağın adına rast gəlirik. Qarabağ adı “qara” və “bağ” sözlərindən təşkil olunmuşdur. Qara sözü rəng bildirməklə yanaşı, böyük, uca anlamını da verir. Qarabağa ərazi iddiası edən ermənilər isə bu adın etimologiyasını erməni dilində heç cür əsaslandırma bilmirlər.

Ermənilərin Qarabağda özünü göstərməsi rusların Qafqazı və Azərbaycanı işğal etməsindən

sonra gerçəkləşdi. Roma, Bizans, Sasani kimi böyük imperiyalar tərəfindən alət kimi istifadə olunan ermənilər ən sonda Osmanlıya və Rusiyaya sığındılar.

Türkmənçay sülh sazişi ilə Azərbaycanın iki hissəyə bölünməsi və ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi Qarabağda gələcək faciələrin təməlini qoydu.

Son dövrlərdə işğaldan azad olunan ərazilərdə erməniləşdirilən Azərbaycan toponimlərinin müəyyən edilməsi və onlara Azərbaycan adlarının qaytarılması üçün lazımi tədbirlər görülür, adlarımız milli-mənəvi dəyərlərini yenidən qazanır.

Hazırda dilçilik, tarix, coğrafiya institutları bu sahədə lazımi işlər aparırlar. Həm Milli Məclisin Toponimiya komissiyasında, həm də Milli Elmlər Akademiyasındakı coğrafi adlar və toponimiya komissiyasında işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda kənd, şəhər, dağ, çay və s. tarixi adlarının özünə qaytarılması ilə bağlı işlər aparılır. Dağlıq Qarabağdakı 200-dən artıq toponimik adlar süni şəkildə erməniləşdirilmişdir. Verilən bu toponimik adların heç birinin həmin coğrafi ərazi ilə bağlı, Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı heç bir əlaqəsi yoxdur.

Yuxarıda sadalanan bütün tarixi faktlar, Qarabağın ilkin və indiki halının etimologiyası bu torpaqların ermənilərə aid olmadığını göstərən əsas faktdır. Hazırda texnologiyanın yaratdığı imkanlar da qədim tarix haqqında daha dolğun biliklər əldə etməyə imkan verir. Arxeoloji araşdırmalar Qarabağ ərazisində Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin izlərini göstərir. Ermənilər isə bu mədəniyyətdə yer almırlar. Qarabağ adının etimologiyası haqqında səslənən fikirlər və əldə olunmuş maddi-mədəni irs Qarabağın əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu və ermənilərin bu torpağa gəlmə olduğunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qurbanov. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I cild. Bakı: 2019.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: 2007.
3. Məmmədov Aydın Babaş oğlu. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı: 2008.
4. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri. Bakı: 2016.
5. A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: 1983.
6. Q.Qeybullayev. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990.
7. M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989.

SUMMARY

Arifa Zeynalova

ISSUES OF STUDYING THE TOPONYM "KARABAKH"

In the modern time, one of the most important issues is the writing of topics about Karabakh, the revision of scientific information related to the Karabakh toponym.

Speaking about the etymology of the name Karabakh, it becomes clear that the first information about this toponym, which is one of the most ancient settlements of Azerbaijan, dates back to BC.

From historical sources, it is obvious that the history of the statehood in Northern Azerbaijan began with Albania. The first information about the ancient history of Karabakh is also given in sources related specifically to the history of Albania

Karabakh first became known in historical sources under the name Arsak / Arsakh / Artsak. In the article, Karabakh-Shusha toponyms, the etymology of ancient Turkic tribal names, their lexical-semantic meanings, linguistic features have scientifically been explained, and involved in research. The obtained facts proved that the Karabakh toponyms contain the names of ancient Azerbaijani lands.

Key words: Karabakh, toponyms, Zangazur, Tartar, Arsakh, etymology, Shusha, Saki, Khojaly, Aghgoyunlu, Safavids.

РЕЗЮМЕ

Арифа Зейналова

О ПРОБЛЕМАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ТОПОНИМА "КАРАБАХ"

В наше современное время одним из важнейших вопросов является написание тем, связанных с Карабахом, пересмотр научных данных, связанных с топонимами Карабаха.

Говоря об этимологии названия Карабах, мы видим, что первые сведения об этом топониме, являющемся одним из древнейших поселений в Азербайджане, относятся к н.э.

Говоря об этимологии названия Карабах, мы видим, что первоначальные сведения о Карабахе, одном из древнейших поселений Азербайджана, восходят к н.э. Из исторических данных нам известно, что наша история государственности в Северном Азербайджане началась с Албании. Первые сведения о древней истории Карабаха были даны в источниках, связанных с историей Албании. Карабах впервые был известен нам в исторических источниках под названием Арсак/Арсах/Артцак.

В статье исследуются карабахско-шушинские топонимы, этимология древнетюркских племенных названий, объясняются их лексико-семантические значения, языковые особенности с помощью научных фактов, проводятся исследования.

Полученными фактами еще раз доказано, что топонимы Карабаха содержат названия древних азербайджанских земель.

Ключевые слова: Карабах, топонимы, Зангезур, Тартар, Арсах, этимология, Шуша, Саклар, Ходжалы, Аггоюнлу, Сефевиды

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

LEYLA SƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

leyla-or@mail.ru

UOT: 81.

NAXÇIVAN DİALEKTİ VƏ ŞUŞA ŞİVƏLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə 28 ildən artıq işğal altında qalmış və müharibə şəraiti, köçkünlüklə bağlı əhalisi pərən-pərənə düşmüş Şuşanın tədqiqata cəlb edilməyən şivələrini Naxçıvan dialekt və şivələri ilə müqayisəli araşdırması aparılmışdır. Müxtəlif mənbələrdən istifadə edilməklə bir sıra ortaq leksik vahidlər müəyyənləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ortaq yazılışa və deyilişə malik olan bəzi sözlər eyni mənanı ifadə etsə də, bir çox hallarda belə leksemlər fərqli semantikaya malikdirlər. Elə hallar da mövcuddur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində mövcud olub, Şuşa şivələrində hərf və ya şəkilçi ilə fərqlənən leksik vahidlər eyni mənanı ifadə edir. Məqalədə adı çəkilən hər iki bölgəyə aid ortaq leksik vahidlər nəinki formal və semantik cəhətdən, eyni zamanda struktur baxımından da tədqiq edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, sadalanan və təhlil edilən ortaq cəhətlər həm də bu bölgələrdəki adət-ənənələrimizin ortaq yönələrini də aşkara çıxarmaqda vasitəçi rolunu oynamağa xidmət edir, dialekt və şivələrimizin tədqiqi, öyrənilməsi, xalqımızın milli dəyərlərinin, etnoqrafiyasının da tədqiqinə yol açır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, Naxçıvan, Şuşa, leksik vahid, formal, semantik, struktur

Dialektologiya elə bir sahədir ki, o dilin qədim laylarını yaşadıb mühafizə edir. Dildə mövcud olan fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik əlamətlər ədəbi dildəki işləkliyini itirsə də, dialekt və şivələr bu baxımdan dil ünsürləri passiv fonda keçərkən belə mühafizəkar mövqedə dayanır. Bu baxımdan dilin saxlanma yeri olan dialekt və şivələrin aramsız tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İyirmi səkkiz ildən artıq işğal altında qalmış və əhalisi pərən-pərənə düşmüş Şuşanın şivələrini araşdırmaq müharibə şəraiti və köçkünlüklə bağlı tədqiqata cəlb etmək demək olar ki, mümkün olmasa da, dialektoloji lüğətlərdə və bəzi məqalələrdə işin tədqiqat səviyyəsi ilə tanış olmaq mümkündür. Müqayisələr zamanı Naxçıvan dialekti və Şuşa şivələrində bir sıra ortaq vahidlər ortaya çıxır. Bu vahidlər ortaq olsalar da, özü-özlüyündə bir çox fərqlərə də yol açır. Eyni bir leksik vahid tədqiqata cəlb etdiyimiz dialekt və şivədə mövcud olsa da, bəzən eyni vahid kimi eyni mənada, bəzən də qismən, yaxud tamamilə fərqli mənada çıxış edir, bəzən isə səs dəyişikliyinə uğramış formada eyni mənanı ifadə edə bilir. Bu zaman həm dil faktı olaraq, həm də milli-mədəni irs baxımından olduqca maraq doğuran nüanslarla rastlaşırıq.

Naxçıvan dialekti və Şuşa şivələrinin lüğət tərkibi iki hissədən – Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumi leksika və məhəlli dialekt sözlərindən ibarətdir. Ədəbi dillə ümumi leksika ümumxalq səciyyəli sözlərdən ibarət olub, üstünlük təşkil edir. Məhəlli dialekt sözləri isə yalnız bu regionlar üçün xarakterikdir. Belə sözlər hər iki şivəni həm ədəbi dildən, həm də digər şivələrdən fərqləndirir.

Hər bir dialekti dərinədən incələdikdə onun fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi və leksikasında bir sıra ortaq və fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Dialektologiya ilə bağlı aparılmış tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin coğrafi əraziləri üzrə olduqca zəngin dialektoloji araşdırmalar icra olunmuşdur. Lakin Şuşa şivələri ilə əlaqəli ciddi elmi araşdırmaya rast gəlmədiyimiz üçün Şuşa şivələrində işlənən leksik vahidlərin tədqiqata cəlb edilməsinin çox aktual olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.

Məqaləni yazarkən dialektologiya sahəsində aparılan ciddi araşdırmalarla yaxından tanış olmaqla aydın oldu ki, dialektlərin bölgüsü mövzusunda yanaşmalar çox müxtəlifdir. Belə ki,

M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini tarixi-coğrafi prinsipə əsasən bölgüsünü apararkən 4 qrup – şimal, cənub, şərq və qərb qruplarını göstərir. Burada Şuşa qərb qrupunda Qarabağ dialektinin tərkibinə daxildir. Elbrus Əzizov isə dialekt və şivələrimizi 3 qrup üzrə - cənub, qərb və şimal-şərq qrupları kimi təsnif edir [5, s.289].

Alman əsilli altayşünas və türkoloq Gerhard Dorfer 14, tədqiqatçı yazar Böyük Rəsuloglu 9, İsveçli dilçi və türkoloq Lars Yohanson isə 3 qrupda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təsnifatını vermişlər. İsveçli alim Şuşa şivələrini Şuşa dialekti şəklində təqdim etmişdir.

Şuşa şivəsinin daxil olduğu Qarabağ dialekti orta yüzilliklərdə Qarabağ xanlığının ərazisində məskunlaşan dondarlı, qaramahmudlu, qacar, baharlı, hacılı, iyirmidördlü, otuzikili, şəmşəddinli, əfşar, qapanlı və s. tayfaların dili əsasında formalaşmışdır. Bölgənin siyasi-ictimai nüfuzunun artması ilə Qarabağ dialekti koynə səviyyəsinə yüksəlmişdir. XVII-XVIII yüzilliklər ədəbi dilinin əsas siması olan M.P.Vaqifin dilində bu, özünü aydın büruzə verir. Bununla bağlı T.Hacıyev yazır: "Molla Pənah nəslən Qazax mahalındandır. Ancaq onun dilində bilavasitə Qazax dialekti faktı cüzidir....Ancaq Qarabağ dialekti nisbətən geniş təmsil olunur. Bunların bəzilərinə başqa dialektlərdə də təsadüf olunsa da, Qarabağ üçün daha tipik sayılır Alimin fikrincə, dövrün ədəbi dilində işlək olan deyir "deyə", genə "yenə", çöhrayı "çəhrayı", ləbiyin "ləbinin", dadızdırmaq "daddırmaq", görkəzmək "göstərmək", sürşər "sürüşər", təzmək "qaçmaq", gəzmək "axtarmaq" və s. dialektizmlər Qarabağ dialektinə mənsubdur. Son dövrlərdə Qarabağın ərazi-inzibati bölgüsü dəyişdirilsə də, dialektə ciddi təsir göstərməmişdir. Hazırda bu dialekt respublikamızın 15 rayonunu əhatə edir və bir-birindən cüzi fərqlənir. Qarabağ şivələrinin əksəriyyəti ayrı-ayrı alimlər tərəfindən (T.Hacıyev, S.Behbudov, İ.Quliyev, P.Ağayev) tədqiq edilmişdir [6, s.9].

1950-ci illərdən sonra müqayisəli-tarixi üsulun geniş tətbiqi, dialektoloji materialların artması, türk dilləri dialektlərindən istifadə edilməsilə əlaqədar olaraq, "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" dərsliyi yenidən hazırlanıb yazılmalı oldu. "Fonetika", "Morfologiya", "Sintaksis", "Leksika" fəsillərinə ayrılmış bu dərslikdə ilk dəfə təsviri, müqayisəli və tarixi-müqayisəli üsullardan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin materialları qədim türk abidələri, müasir türk dilləri və onların dialektlərilə əlaqəli şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdəki dialektoloji materiallar üç mənbədən alınmışdır:

1) müəllifin şəxsən topladığı materiallardan; 2) ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən; 3) müəllifin iştirakı ilə toplanmış ekspedisiya materiallarından.

Müəllifin şəxsən topladığı materiallar Şuşa və onun kəndləri (1938), Bakı və Bakı ətrafı kəndlər (1939-1940), Naxçıvan şəhəri və Babək rayonunun Nehrəm kəndi (1941), Qazax (1942), Gəncə (1943), Ağdam rayonlarından topladığı geniş materiallardan ibarətdir [9, s.136].

Bir nüansı da qeyd etmək lazımdır ki, 27 ildən artıq bir zaman kəsiyində Qarabağ ərazisinin işğal altında olması, Şuşa əhalisinin köçkün vəziyyətdə yaşaması bu işi olduqca çətinləşdirmişdir.

1932 – 1934-cü illərdə nəşr olunan "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisinin bütün nömrələri toplanaraq 2008-ci [3] ildə kitab halında çap olunmuşdur. Ankarada nəşr olunmuş bu topluda bir bölmə sırf Qarabağ dialektinə həsr olunmuşdur. Burada Qarabağ dialekti və ona daxil olan şivələrlə bağlı yazılmış məqalələr qruplaşdırılmışdır.

Ceyhun Hacıbəylinin 1933-cü ildə Fransada çapdan çıxan "Qarabağ dialekti və folkloru" [4] adlı əsəri bu sahədə yazılmış irihəcmli və ən sanballı əsərdir. Fransız dilində yazılmış bu kitabda müəllif Azərbaycan folklor nümunələrini Qarabağ dialektinə məxsus olan şivələrdə olduğu kimi yazıya almış, bu dialektin səs sistemini latın hərflərilə vermiş, onları ərəb əlifbası ilə də göstərmiş, səsəlmə xüsusiyyətlərini fransız dilində izah edərək, Qarabağ dialektinin səs sistemini hazırlamışdır. Kitabın maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı fəsillərdə tapmacalar, alliterasiyalar, oyunlar, laylalar, lətifələr, heyvanlara verilən adlar, qohumluq əlaqələri bildirən sözlər, bəzi məcazi ifadələr və s. ayrı-ayrı bölmələrdə verilərək, hər bölmənin sonunda həmin bölmədə işlədilən sözlərin ədəbi dildəki forması göstərilmişdir. Zəngin Qarabağ dialektinin folklor nümunələri vasitəsilə tədqiqi həm folklorun, həm də dialektin yaşadılması baxımından olduqca dəyərli bir metod hesab edilə bilər.

Göründüyü kimi, Qarabağ dialektinin, xüsusilə Şuşa şivəsinin işlənmə səviyyəsi o qədər də

yüksək deyil və müasir dövrdə bu yalnız Mingəçevir Dövlət Universitetinin tələbələrinin hazırladığı “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğət tərkibi” [2] və bir neçə məqalə ilə [8] məhdudlaşır. Odur ki, bu mövzunun araşdırılması böyük aktualıq kəsb edir.

Tarixi-coğrafi prinsiplərdən yanaşsaq və M.Şirəliyevin bölgüsündən [10, s.19] çıxış edərək, Naxçıvan dialektinə daxil olan Naxçıvan dialekt və şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələrinə, Şuşa şivəsi isə Qərb qrupu dialekt və şivələrinin Qarabağ dialektinə daxildir. Bu baxımdan, təbiidir ki, hər iki bölgənin məxsusi xüsusiyyətləri özü ilə bərabər tədqiqatə cəlb etdiyimiz dialekt və şivələrdə bənzərliklərlə birlikdə fərqlər də ortaya çıxarır. Bu cəhət özünü istər fonetik, istərsə də leksik baxımdan qəbəriq şəkildə büruzə verir. Lakin bütün bunlarla bərabər, Naxçıvan dialekti və Şuşa şivəsində bir sıra ortaq leksik vahidlərə rast gəlirik. Hələ ki, Şuşa şəhərində normal həyat şəraiti tam bərpa olunmadığından və əhalinin məskunlaşması tam olaraq başa çatmadığından ekspedisiya imkanları məhduddur. Bu səbəbdən, dialektoloji lüğət [1] vasitəsilə müqayisələrimizi aparmışıq.

Müqayisələr apararkən leksik vahidləri qruplaşdırmaq mümkündür.

Bəzi sözlər var ki, onlar həm Naxçıvan dialekt şivələrində, həm də Şuşa şivəsində formaca və mənaca eynidir.

Beddam sözü “rüsvey, biabır, bədnam” mənasında hər iki dialekt və şivədə işlədilir. Məsələn: *Adımızı beddam elədi bu avara.*

Bekara “yararsız, pis” [7, s.10] deməkdir. Məsələn: *Ə:, bu bekara şeyin nəyinə pul vermişən?* (Cul.) Böyük ehtimal, bu leksem “be” inkar şəkilçisi və “kara gəlmək” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu mənada hər iki dialekt və şivədə eyni mənada işlənsə də, Şuşa şivəsində bu söz həm də “bir az, bir qədər” mənasında işlədilir. Məsələn: *Bekara kənara otursan, maña da yer olar.*

Boz bir sıra digər mənaları ilə bərabər, həm Naxçıvan dialektində, həm də Şuşa şivəsində el arasında dəri xəstəliyinin adıdır. Məsələn: *Uşağın üzünə boz düşüb, deyillər əncir yarpağının südünü sürtəndə gedir.*

Budamax sözü hər iki bölgədə bərk döymək mənasında müşahidə edilir. Məsələn: *Kişi ağacı aldı əlinə, oğrunu o ki var budadı, ötürdü.*

Çimçəmməx “iyrənmək” mənasında Naxçıvan dialekti və Şuşa şivəsində işlənir. Məsələn: *Adam hər şeydən çimçəmməz.*

“Əməlli-başlı, hər şeyi öz qaydasında olan” anlamında işlədilən *ədəli-düdəli* sözü də tədqiq etdiyimiz dialekt və şivədə eyni mənada təzahür edir. Məsələn: *Belə də mənən bəşbetər ədəli-düdəli ola, deyəsən hə.*

Əl sözü Naxçıvan dialektində və Şuşa şivəsində müxtəlif mənaları ifadə etsə də, “dəfə” mənasında eyni olaraq işlənir. Məsələn: *İki əl mən gətirdim, bir əl də sən gətir, no:lar?*

Xıncılo:z göy soğana bənzər yabanı bitki adıdır və hər iki şivədə mövcuddur. Məsələn: *Yaz açılısaydı, xıncılo:z alardıx, hər şeyə xeyirdi.*

Digər bir qrupda isə tədqiqatə cəlb etdiyimiz şivələrdə tərkibindəki hərf dəyişməsinə görə sözləri birləşdirə bilərik. Burada mənə eynidir, sadəcə olaraq bu sözlərdə sait və ya samit səs yaxud səslərin fərqli tələffüzü özünü göstərir.

Alabəzəx sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində ala-bula mənasında işlədilir. *Alapələx* isə Şuşa şivəsində eyni mənayı ifadə edir. Məsələn. *A:z, bunun alabəzəx' coraplarına bax hələ. Səkinənin qızı alapələx' geyinif toyə:lmışdi.*

Bacılıx Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də “ögey bacı” mənasını ifadə etməklə yanaşı, həm də “rəfiqə” mənasında da işlədilir. Bu fikirləri Şuşa şivəsində rast gəlinən *bajılıx* sözü haqqında da deyə bilərik.

Diysinməx Şuşa şivəsində “iyrənmək” deməkdir. Naxçıvan dialektinin Naxçıvan dialekt və şivələrində eynilə bu formaya rast gəlsək də, *disginməx*’, gaha çox rast gəlinəndir, bununla bərabər, Şahbuzda *dix:siməx*’, Naxçıvanda *disginməx*’ formaları da mövcuddur. Məsələn: *Ay uşağ, mən o xörəydən diysindim. Nətəri hoppandısa qabağıma, disgindim.*

Ecəşməx və ya *icəşməx*’ şəklində Naxçıvan dialekt və şivələrində təzahür edən “mübahisə etmək” anlamında *ejəşməx*’ sözü ilə Şuşa şivəsində də rastlaşırıq. Məsələn: *Bəsdi icəşdin, qarnıvın*

dərdin de biləx'. Axşamnan işi-peşəsi mənən ejaşməx'di, ayrı işi-zadı yoxdu gədənin.

İncavara/incəvara sözü Naxçıvan dialekti üçün xarakterik olan sözlərdən biridir. O cümlədən, Naxçıvan dialekt və şivələrində də “Yaxşı ki, xoşbəxtlikdən” mənasındadır və Şuşa şivəsində *incavaradan* şəklində işlədilir.

Digər bir qrupda birləşdirdiyimiz leksik vahidlər isə yazılışca və deyilişcə eyni olsalar da, mənaları bəzən az, bəzənsə kəskin surətdə fərqlidir.

Bəlgə Naxçıvan dialekt və şivələrində oğlan evinin qız evinə apardığı ilk nişandır. Yəni elçilikdən sonra və böyük nişandan əvvəl aparırlar. Eyni söz Şuşa şivəsində gön hazırlamaq üçün narın qabığından və yarpaqlarından hazırlanmış maddədir. Məsələn: *Bu axşam Könülə bəlgə gəltirəcəxlər. Bəlgə qutardı, gön istaxda qaldı.*

Əlöppə Naxçıvanda toyun üçgünlüyündə qızın oğlan evindən ata evinə gətirilərək edilən qonaqlıq mərasimidir. Şuşada isə əksinə olaraq, toydan üç gün sonra oğlan evində olan qonaqlıqdır.

Fırıldax Naxçıvan dialekt və şivələrində kələkbaz adama deyirlər. Şuşa şivəsində isə bu söz “fırfıra” deməkdir. Məsələn: *O fırlıdağınan mənim işim yoxdu, rədd olsun, getsin işinə. Fırıladağı ağaşdan qayırıllar.*

Quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olan ayrı-ayrı leksik vahidlərlə yanaşı, tədqiq etdiyimiz şivələrdə ortaq söz birləşmələri də mövcuddur. Buna nümunə olaraq, *bir havır* (Naxçıvan dialekt və şivələrində) və *bir ho:r* (Şuşa dialektində) birləşməsinə göstərə bilərik. Bu söz birləşməsi “bir az, bir qədər, bir neçə dəqiqə” mənasını ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: *Ay bala, bir havır otur, gedəssən da. Bir ho:r dayan görəx' hələ.*

Göründüyü kimi, hər iki bölgənin danışığında dialekt fərqləri və bənzərlikləri müxtəlif cür təzahür etməkdədir. Bu dialekt və şivə arasındakı ortaq cəhətlər həm oxşarlıq, həm də fərq yarada bilir. Nəticə olaraq demək olar ki, Naxçıvan dialekti və Şuşa şivələrində yuxarıda apardığımız ikinci qruplaşmanın əlamətləri üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, sadələdiyimiz və təhlil etdiyimiz ortaq cəhətlər həm də bölgələrdəki adət-ənənələrimizin ortaq yönələrini də aşkara çıxarmaqda vasitəçi rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A.A.Axundovun red. ilə. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi. N.Manafovun red. ilə. Mingəçevir: “Səda” nəşriyyatı, 2018, 204 s.
3. Azərbaycan Yurt Bilgisi (1-36 sayılar), Birləşdirilmiş tıpkıbasım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 1462 s.
4. Djeyhoun bey Hadjibeyli. Le Dialecte et le Folk-lore du Karabakh. Paris: Imprimerie Nationale, 1933, 144 p.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1999, 354 s.
6. Qənbərova S.B. Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-linqvistik təhlili: Fil. üz. fəl. dok... dis. avtoref. Bakı, 2017, 29 s.
7. Quliyev E.A. Nahçıvan Ağzları Söz Varlığı. Ankara: BRS Basım Matbaacılık LTD, 2010, 96 s.
8. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində arxaik sözlər // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). 5. cilt, 2. sayı, 2021, s.241-250.
9. Səfərli A. Məmmədağa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərslində Türkmən dialektinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin əksi // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları dergisi (TÜRKLAD). Türkiyə: 2. cilt, 2. sayı, 2018, s.136-143.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

SUMMARY

Leyla Safarova

COMMON LEXICAL FEATURES OF NAKCHIVAN DIALECT
AND SHUSHA ACCENTS

The article deals with a comparative study between Nakhchivan dialect and Shusha accents, which has been under occupation for more than twenty-eight years and whose population has been scattered due to war conditions and displacement, and has not been consequently involved in research. A number of common lexical units have been identified using various sources. It has been found that although some words with common spelling and pronunciation mean the same notion, but in many cases such lexemes have different semantics. Common lexical units of both regions mentioned in the article have been studied not only formally and semantically, but also structurally. It is noted that the listed and analyzed commonalities also serve to play the role of a mediator in revealing the common aspects of our traditions in these regions, and study of our dialects opens the way to the study of the national values and ethnography of our people.

Key words: dialect, accent, Nakhchivan, Shusha, lexical unit, formal, semantic, structure

РЕЗЮМЕ

Лейла Сафарова

ОБЩИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ НАХЧЫВАНСКОГО ДИАЛЕКТА И
ШУШИНСКИХ АКЦЕНТОВ

Статья была посвящена сравнительному изучению нахчыванских диалектов и диалектов Шуши, которая находилась под оккупацией более двадцати восьми лет и население которой резко сократилось в связи с условиями войны и переселением. С помощью различных источников был выделен ряд общих лексических единиц. Было обнаружено, что, хотя некоторые слова с общим написанием и произношением означают одно и то же, во многих случаях такие лексемы имеют разную семантику. Известны также случаи, когда лексические единицы, существующие в нахчыванских говорах и говорах, различающиеся в шушинских говорах по буквам или суффиксам, выражают одно и то же значение. Упомянутые в статье общеупотребительные лексические единицы обоих регионов изучены не только формально и семантически, но и структурно. Отмечено, что перечисленные и проанализированные общие черты также выполняют роль посредника в выявлении общих сторон наших традиций в этих регионах, а изучение наших говоров, открывает путь к изучению национальных ценностей и этнографии нашего народа.

Ключевые слова: говор, акцент, Нахчыван, Шуша, лексическая единица, формальная, семантическая, структура.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

HƏSƏN ƏLİSOY

Naxçıvan Dövlət Universiteti

alisoy1408@gmail.com

UOT: 811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZEOLOGİZMLƏRƏ DAİR

Demək olar ki, hər bir frazeoloji vahidin öz maraqlı tarixi var və çox vaxt onlar başqa dillərdən götürülür. Təqdim edilmiş məqalə də ingilis dilinə digər dillərdən keçən frazeologizmlərdən bəhs edir.

İngilis dili müxtəlif mənşəli obrazlı ifadələrlə zəngindir. Bu ifadələr nitqi daha gözəl edir, danışanın duyğularını və hisslərini çatdırmağa kömək edir, fikirlərini daha aydın ifadə edir. Alınma frazeologizmlər isə dilin danışıldığı ölkələrin xarakterini yaxşı əks etdirir və onlar həmişə mədəniyyətin tərkib hissəsi və dil öyrənmənin mühüm vasitəsi olmuşdur.

Məqalədə Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər (bibleizmlər) tədqiq edilmiş, eyni zamanda fransız, alman və ispan dillərindən alınan frazeologizmlərdən nümunələr gətirilmiş və onların səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə həmçinin alınma frazeologizmlərin etnokulturoloji faktlarla bağlılığı məsələsi də öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *frazeologizm, frazeoloji vahidlər, bibleizm*

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədi ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir.

İngilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın böyük rolu var. Hələ qədim dövrlərdən Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. Buna görə də, ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onların sayını söyləmək qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilindəki geniş yayılmış bibleizmlər aşağıdakılardır: to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”; at the eleventh hour “son məqamda”; in the twinkling of an eye “bir göz qırpmında”; a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”; forbidden fruit “haram”; to strengthen somebody’s hand “bir kəsi dəstəkləmək”; to hide one’s light under a bush “istedadını boğmaq”; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; daily bread “gündəlik ruzi”; to heap coals of fire on somebody’s head “bir kəsi utandırmaq”; to cast pearls before swine “xamlamaq”; the promised land “həsrəti çəkilən yer”; the prodigal son “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; can the leopard change his spots “qozbelə qəbr qazar”; to laugh to scorn “istehza ilə gülmək”; Judah’s kiss “riyakarlıq”, “xəyanət”; a dead letter “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; to worship the golden calf “sərvətə baş əymək”; to beat the air “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; to bend the knee to (smb) “diz çökmək”; built upon sand “davamsız”; to call in question “sual altında qoymaq”; to change one’s skin “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to draw a bow at a venture “bir şeyi düşünmədən etmək”; to fall on stony ground “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcırdatmaq”; to go from strength to strength “qüvvətlənmək”; to gird up one’s loins “gücünü yığmaq”, “gücünü toplamaq”; to have pity on (smb) “yazığı görmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; to lift up one’s voice “səsini ucaltmaq”; to take counsel “məsləhətləşmək”; to wash one’s hands off “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; by the sweat of one’s brow “öz alın təri

ilə”; a labour of love “təmənnasız”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qanun”; the mammon of unrighteousness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Кунин А.В. İngiliscə-rusca frazeologiya lüğəti).

Bir çox frazeologizmlər formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur: The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”. İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir. İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhsiz insan yoxdur”; at the Greek Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə”.

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara nümunə olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlərə nümunələr: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our mutttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal”.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: to cry havoc “dağıtmaq”, “güclü zərbə endirmək”; to curry favour with somebody “yaltaqlanmaq”, “qılığa girmək”; a bird in the hand is worth two in the bush “soğan olsun, nağd olsun”; look not a gift horse in the mouth “bəy verən atın dişinə baxmazlar”. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil.

Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeologizmlər: speech is silver, silence is golden “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”; storm and stress “iztirablı günlər”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; the mailed fist “hərbi güc”; storm and stress “gərginlik”.

İspan dilindən alınmış frazeologizmlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar; the fifth column “beşinci kolon”, “düşmənin gizli köməkçiləri” (bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dövründə yaranmışdır. Madriddə azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), war to the knife “yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə” (bu frazeologizm qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır). Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeologizmləri sırasına daxil olmuşdur. Holland dilindən alınma frazeologizm: Forlorn hope “son ümid”. Çin dilindən alınma frazeologizm: to lose face “etibarını itirmək”, “nüfuzunu itirmək”.

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, “Min bir gecə” nağıllarından tərcümə edilmiş frazeologizmlərdir. Məsələn: Alladin’s lamp (“Ələddinin sehirlə çiray”). Bu nağıldan rub the lamp “arzularını asanlıqla həyata keçirmək” frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Alnaschar’s dream “boş xəyallar”, “boş arzular” (Alnaşar bütün pullarını şüşədən olan mallara sərf edir, onları bir səbətə yığır və ümid edir ki, bir gün varlanacaq. Lakin Alnaşeri öz gələcək arvadına hirsələndiyi zaman bu səbətə əli ilə zərbə endirir və səbətdəki bütün şüşələr qırılır). The old man of the sea “zəhlətökən insan”, “əlçəkməyən insan” (dəniz səyyahı Sindibad heç cürə öz yaxasını bir qocadan qurtara bilmirdi). An open Sesand “bir şeyi əldə etməyin asand və tez yolu” (“Əli baba və qırx quldur” nağılında istifadə olunan bu sehirlə söz vasitəsi ilə quldurların mağarasının qarısını açmaq mümkün idi). (Кунин А. В. İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət)

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar: Bread-and-butter letter “təşəkkür məktubu”, cut no ice “əhəmiyyət olmamaq; a hard row to hoe “çətin tapşırıq”, “çətin iş”; in the soup “çətin vəziyyətdə”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; to make the fur fly “səs-küy salmaq”, “dava salmaq”; on the level “vicdanlı”, “namuslu”; spill the beans “ağızdan qaçırtmaq”, “sirri vermək”; strike oil “uğur qazanmaq”; to take back seat “çəkinmək”, “gözdən itmək”; have a good a man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow felinin arxaik forması işlənmişdir. Beləliklə, nümunələrdə verilmiş frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur. Dildəki frazeoloji vahidlərin bir çoxunun etimoloji müstəvidə araşdırılması onların meydana gəlməsini mümkün edən şəraitlə bağlı qaranlıq mətləblərə işıq salır və müasir dil daşıyıcısı üçün bir qədər anlaşılmaz olan və konkret sözlərlə daşlaşmış məcazi mənəni ifadə edən birləşmələrin semantikasını üzərindən sirri götürməyə kömək edir. Belə ki, apardığımız təhlillər göstərir ki, etnokulturoloji zəmindən qaynaqlanaraq yaranmış sabit birləşmələrin xüsusiyyətini xalqın ilkin inanclarından doğan ifadələr təşkil edir. Məsələn: Cry fie upon smb – Kimisə utandırmaq, biabır etmək: “My relations won’t cry fie upon me,” Becky said, with rather a bitter laugh... (W.Thackeray, “Vanity Fair”, ch. XVII) – Bekki acı təbəssümlə: -Mənim valideynlərim bu nigaha görə ordu düzəldib üstümə gəlməzlər, – dedi. Fortunatu’s purse. İngilis dilində işlənən bu frazeologizm böyük, sonsuz sərvət mənasında işlənir. Əslində, burada sehrli pul kisəsindən söhbət gedir. Bu pul kisəsinin içindəki pul heç vaxt tükənmir, qurtarmır. XV əsr alman əfsanəsinə görə, belə bir sehrli pul kisəsi tale ilahəsi tərəfindən əfsanənin qəhrəmanı Fortunata hədiyyə olunmuşdur. Joe bought a roll, and reduced his purse to the condition (with a difference) of that celebrated purse of Fortunatus, which, whatever were its favoured owner’s necessities, had one unvarying amount in it. (Ch.Dickens, “Barnaby Rudge”, ch. XXXI); Have kissed the blarney stone. – Yaltaq olmaq. Əfsanəyə görə, İrlandiyadakı Blarni qəsridə olan daşı öpən adama yaltaqlıq etmək bacarığı verilir. You are so full of compliments today that you must have kissed the blarney stone. – Siz bu gün ancaq kompliment deməklə məşğulsunuz. Siz əsl yaltaqsınız.

İngilis dilində fransız dilindən alınma frazeologizmlər vardır ki, onlar etnokulturoloji faktlarla bağlıdır. Məsələn, iki eyni mahiyyətli şeydən birini seçə bilməyən adama: Buridan’s ass – Buridan uzunqulağı deyilir. Bu frazeoloji vahid fransız dilindəki l’âne de Buridan frazeologizmidir. Həmin vahidi XIV əsr fransız filosofu Buridanın adı ilə bağlayırlar. Onun iradə azadlığı haqqındakı fikirlərində iki eyni cür saman tayasından hansından yemək lazım olduğunu ayıra bilməyən uzunqulaq haqqında rəvayət verilmişdir. Həmin rəvayətlə bağlı olaraq “Buridan uzunqulağı” frazeoloji vahidi formalaşmışdır. Frazeoloji vahid an ass (a donkey) between two bundles of hay da eyni mənada işlənir. Bu frazeologizmə qismən oxşar başqa bir frazeoloji vahid Lafontenin “Le Singe et le Chat” “Meymun və pişik” təmsili əsasında formalaşmışdır. Make a cat’s paw of smb. – kimisə özünün oyuncağı etmək, kimisə əldə oyuncaq etmək. Frazeologizmlər dildə mürəkkəb bir sistem təşkil edir. Onların hərtərəfli tədqiqi zamanı frazeoloji vahidlərin milli-mədəni konnotasiyası, milli-mədəni koqnitiv aspektləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologizmlərin yaranmasında etnokulturoloji amillərin rolu böyükdür. İngilis dilində etnokulturoloji amillə şərtlənən kifayət qədər frazeoloji vahid işlənəkdədir. Alınmalar yalnız dil əlaqələri şəraitində baş verə bilər. "Dil təması" adlı hamı tərəfindən qəbul edilmiş anlayış, etnik əlaqəni, yəni bir ərazidə və ya onların ərazisinin sərhədində iki və ya daha çox xalq arasında uzun müddət sabit ünsiyyəti nəzərdə tutur ki, bu da geniş yayılmış ikidillilik vasitəsilə dil materialının, interferensiyanın və borc almanın mübadiləsinə gətirib çıxarır. Bununla belə, ünsiyyət prosesinin iştirakçıları arasında mədəni, iqtisadi, sosial və siyasi əlaqələr də ola bilər. Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında alınma frazeologiyalar çox mühüm vasitədir. Bu əlaqələr etnik və ya coğrafi yaxınlığı nəzərdə tutmur.

Frazeologiya dildə ən çətin mənimsənilən laydır. Dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması nəticədə həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri vardır. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük, müxtəlif və rəngarəngdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem qədər o zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. İngilis dilinin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 228 p.
2. Collins Cobuild English Grammar 1995. London: Harper Collins Publishers.
3. Macmillan phrasal verbs plus dictionary. 2005 Oxford: Macmillan Education, 2005.
4. McArthur, T. 2002. The Oxford companion to the English language. Oxford University Press.

SUMMARY

Hasan Alisoy

ABOUT BORROWED PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH

Almost every phraseological unit has its own interesting history, and often they are borrowed from other languages. The presented article also deals with phraseology that has been transferred into English from other languages.

The English language is rich in figurative expressions of various origins. These expressions make the speech more beautiful, help to convey the speaker's emotions and feelings, and express his thoughts more clearly. Borrowed phraseologisms reflect well the character of the countries where the language is spoken, and they have always been an integral part of culture and an important tool for language learning.

In the article, phraseologisms (bibleisms) taken from the Bible have been studied, at the same time, examples of phraseologisms taken from French, German and Spanish languages have been given and their characteristics have been determined. The article also studies the connection of borrowed phraseology with ethnocultural facts.

Key words: phraseologism, phraseological units, Bibleism

РЕЗЮМЕ

Хасан Алисой

О ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Практически каждый фразеологизм имеет свою интересную историю, и часто они заимствованы из других языков. В представленной статье также рассматривается фразеология, перенесенная в английский язык из других языков. Английский язык богат образными выражениями различного происхождения. Эти выражения делают речь красивее, помогают передать эмоции и чувства говорящего, яснее выразить его мысли. Производные фразеологии хорошо отражают характер стран, в которых говорят на языке, и всегда были неотъемлемой частью культуры и важным инструментом изучения языка. В статье были изучены фразеологизмы (библейзмы), взятые из Библии, при этом были приведены примеры фразеологизмов, взятых из французского, немецкого и испанского языков, и определена их характеристика. В статье также исследуется вопрос о связи заимствованной фразеологии с этнокультурными фактами.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологические обороты, библейство.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli
Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

RÜBABƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TAPŞIRIQ ƏSASLI ÖYRƏNMƏ METODUNDAN İSTİFADƏNİN YOLLARI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində ən müəkkəb və vacib mövzulardan biri olan tapşırıq əsaslanan təlim metodunun əhəmiyyətindən və istifadə yollarından bəhs edilir. Tapşırıq əsaslı öyrənmə dilləri öyrətməyin fərqli bir yoludur. Tapşırıq əsaslı dil öyrənmə fəaliyyətinin seçilməsinin məqsədi tələbənin fəallığını artırmaqdır. Tapşırıq əsaslı dil öyrənmə müəllimin deyil, öyrənmənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, öyrənmələrə konkret tapşırığı yerinə yetirmək üçün şifahi ünsiyyətin lazım olduğu real həyat şəraiti yaratmaqla kömək edə bilər. Tapşırıq əsasında öyrənmənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tələbələr öz bacarıqlarını hazırkı səviyyədə istifadə edirlər, onun istifadəsi vasitəsilə dili inkişaf etdirirlər. Üstünlük ondan ibarətdir ki, dil bir vasitəyə çevrildikdə tələbələr məqsədə çatmağa yönəlir, dildən istifadəni zərurətə çevirir. Tapşırıq əsaslı dil tədrisi öyrənmələr arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Bu, fəaliyyətə əlavə edilmiş hazırlanmış dil formalarını öyrətməyə çalışarkən tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün dildən fəal istifadə etməyi tələb edir. Ətraf mühit tələbələrin özlərini rahat hiss etmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tapşırıq əsaslı dil öyrənmə, hədəf dildən istifadə edərək tanış tapşırığı yerinə yetirməyi əhatə edən dil öyrənmə yanaşmasıdır. Dərs zamanı stomatoloqun qəbuluna yazılmaq, tətillə bilet almaq və ya müəssisəyə vermək kimi müxtəlif tapşırıqlardan istifadə etmək olar.

Açar sözlər: *xarici dil, tapşırıq əsaslı dil tədrisi, tapşırıqdan sonrakı mərhələ, tapşırıqdan əvvəlki mərhələ, tapşırıq dövrü, tələbə, müəllim, təlim metodu*

Tapşırıq əsaslı öyrənmə nədir? Tapşırıq əsaslı öyrənmə dilləri tədris etməyin fərqli bir yoludur. Bu üsul sayəsində tələbə özünü real həyatda olduğu kimi müəyyən bir işi yerinə yetirmək üçün şifahi ünsiyyətin vacib olduğu bir şəraitdə hiss edir. Tapşırıq əsaslı öyrənmə tələbəyə mövcud vəziyyətdə öyrəndiyi xarici dil bacarıqlarından istifadə edərək dili inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu üsul tələbənin qarşısına dilin bir vasitəyə çevrilməsi və dildən istifadənin zəruri olması məqsədini qoyur.

Tapşırıqlara əsaslanan təlim metodunda xarici dili mənimsəmək üçün tələbə mümkün qədər bu dillə tanış olmalı, dil haqqında müxtəlif nəticələr çıxarmalı və nəticədə bu dili təcrübədən keçirməlidir.

Tapşırıqlara əsaslanan təlim metodunun seçilməsinin əsas məqsədlərindən biri tələbə fəallığının artırılmasıdır. Tapşırıqlara əsaslanan təlim metodu tamamilə tələbə mərkəzli xarici dil tədrisi metodudur və qətiyyənlə müəllimlə fəaliyyətlə əlaqəli deyil [6]. Bu üsul müəllimə tələbənin öyrəndiyi xarici dili anında və fərdi şəkildə istifadə etməsi üçün müxtəlif tapşırıqlar yaratmağa imkan verir.

Hər bir tapşırıq tələbəyə xarici dildən istifadə etməklə yeni şəxsi təcrübə qazandırır və bu prosesdə müəllim çox mühüm rol oynayır. Müəllim xarici dilin öyrənilməsi ilə bağlı maarifləndirmə prosesi üçün məsuliyyət daşıyır. Tapşırıqlara əsaslanan təlim metodunun bir hissəsi olan maarifləndirmə prosesi bu metodun müvəffəqiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman müəllim tələbələrə dilin oxşar və fərqli cəhətlərini görməyə, xarici dil qavrayışlarını düzəltməyə, aydınlaşdırmağa və dərinləşdirməyə kömək etməlidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki,

tapşırıqlara əsaslanan təlim metodunun mahiyyəti xarici dili çalışmaq və səhv etməkdən çəkinməyərək öyrənməkdir. Başqa sözlə, müəyyən mənada tapşırığa əsaslanan öyrənmə xarici dili təcrübədən keçirərək öyrənmə üsuludur.

Willis "tapşırıqları" hədəf dili öyrənənlər tərəfindən kommunikativ məqsədlə istifadə olunan fəaliyyətlər məcmusu" adlandırmışdır. Willisə görə tapşırıq tapmacadan tutmuş aviasiya sifarişinə qədər hər şey ola bilər [7].

Dilə tapşırıq əsaslı yanaşma.

• Tələbələrin müəyyən edilmiş ehtiyaclarını ehtiyacların təhlili ilə uyğunlaşdırmağa imkan verir.

- sinif mərkəzli dil öyrənməsinin tədqiqat nəticələri ilə dəstəklənir.
- qiymətləndirməni tapşırığa əsaslanan meyarlara istinad edərək aparmağa imkan verir.
- forma yönümlü tədrisə imkan verir

Beləliklə, tələbələri həvəsləndirən, onların diqqətini cəlb edən və dil inkişafına mümkün qədər səmərəli şəkildə təsir edən mövzular seçilməlidir [7].

Tapşırıq əsaslı öyrənmənin üstünlükləri nələrdir?

1. Tapşırıq əsasında öyrənmə metodunda təlim prosesində diqqət müəllimdən tələbəyə keçir, başqa sözlə təlim prosesi tələbəyönümlü olur.

2. O, tələbəyə dili konkret məqsəd kimi deyil, bir vasitə kimi başa düşmək üçün fərqli bir anlayış təqdim edir.

3. Tapşırıq əsasında öyrənmə metodunda tədris mücərrəd bilikdən gündəlik həyat tətbiqinə çevrilərək konkretləşir.

4. Tapşırıqlar tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün faydalıdır və tələbələri onların maraq və ehtiyaclarına cavab verə bilən dərslərlə təmin etməyə kömək edir.

Tapşırıq əsaslı təlim metodunun strukturunu aşağıdakı kimi analiz etmək olar:

Tapşırıqdan əvvəlki mərhələ (pre-task):

- maarifləndirmə yaratmaq;
- mövzuya və tapşırığa giriş;
- müəllim tərəfindən mövzuya hərtərəfli giriş;
- şəkillərdən, posterlərdən və plakat lövhələrindən istifadə.

Tapşırıqdan əvvəlki mərhələdə mövzu ilə bağlı söz və ifadələrdən istifadə edilərək sinif mövzu və tapşırıqla tanış edilir [5].

Tapşırıq dövrü (task cycle) - hədəf dillə işləmək və hədəf dildən istifadə etmək:

- cüt və qrup işi fəaliyyətləri;
- boşluq doldurma çalışmaları;
- planlaşdırma, hesabat, təqdimat kimi fəaliyyətlərin əhəmiyyətinin tədricən artması.

Tapşırıq dövrü öyrənənlərə tapşırığı yerinə yetirmək üçün artıq bildikləri dildən istifadə etmək, sonra isə tapşırıqla bağlı hesabatlarını planlaşdırarkən müəllimin rəhbərliyi altında dili təkmilləşdirmək şansı verir. Tapşırıq mərhələsində şagirdlər tapşırığı cüt-cüt yerinə yetirirlər və müəllim dialoqları dinləyir. Sonra müəllim yerinə yetirilmiş tapşırıqlardakı səhvləri şifahi və ya yazılı şəkildə düzəltməyə kömək edir. Tapşırıq dövrü öyrənənlərə tapşırığı yerinə yetirmək üçün artıq bildikləri dildən istifadə etmək, sonra isə tapşırıqla bağlı hesabatlarını planlaşdırarkən müəllimin rəhbərliyi altında dili təkmilləşdirmək şansı verir [2]. Tapşırıq mərhələsində şagirdlər tapşırığı cüt-cüt yerinə yetirirlər və müəllim dialoqları dinləyir. Sonra müəllim yerinə yetirilmiş tapşırıqlardakı səhvləri şifahi və ya yazılı şəkildə düzəltməyə kömək edir. Cütlüklərdən biri sinif qarşısında dialoqu ifa etdikdən sonra tələbələr ana dilində danışan müəllimlərin eyni dialoqu təkrarlamasını eşidərək onu öz dialoqları ilə müqayisə edirlər [4].

Tapşırıqdan sonrakı mərhələ (post task):

- ümumi söz və ifadələri seçmək, müəyyən etmək və təsnif etmək.
- sinifdə dil və ifadələrin tətbiqi.
- şəxsi lüğətlərin yaradılması.

Tapşırıqdan sonrakı mərhələ dildə baş verən bəzi spesifik xüsusiyyətləri daha yaxından öyrənməyə və araşdırmağa imkan verir.

Tapşırıq əsasında öyrənmə üçün tələb olunan tədris üsulları adi dil öyrətmə metodlarından çox da fərqlənir. Adi dil öyrətmə metodlarından fərqli olaraq, tapşırıq əsasında öyrənmə metodunda fəaliyyətlər nizamlanır və tələbəyönümlü fəaliyyətlər həddən artıq çox və əksinə, birbaşa tədris təcrübəsi daha az olur.

Tapşırıq əsaslı öyrənmənin istifadəsi ilə bağlı bəzi vacib aspektləri bilmək faydalıdır. Bu üsul tələbələrə öz dillərindən və lüğətlərindən istifadə etməyə təşviq etdiyi üçün müəllimin şagirdlərin istifadə etdiyi dil və lüğət strukturlarını zənginləşdirməsi vacib olur. Əks halda tələbələr özbaşına yeni sözləri öyrənmə bilməzlər. Bununla belə, onlar daha əvvəl sahib olduqları dildən istifadə bacarıqlarını təkmilləşdirirlər [3].

Tələbənin qrup və ya cütlükdə kimlərlə işlədiyi də vacib amillərdən biridir. Daha yüksək səviyyədə olan tələbə daha aşağı səviyyədə olan tələbə ilə işləyə bilməlidir. Başqa bir əsas faktor tapşırıq dövrü başa çatdıqdan sonra belə, öyrənmə prosesinin tamamlanmış olmamasıdır. Qiymətləndirmə hissəsi tələbələrin yenidən keçdiklərini necə öyrənmələri haqqında məlumatlı olmaları üçün çox vacibdir. Tapşırıq əsaslı tədris metodu ilə öyrənmə prosesində eyni əhəmiyyətə malik iki hissə var. Birinci hissədə verilən iş və tapşırıqların yerinə yetirilməsi, ikinci hissədə isə tələbənin öyrəndiyi mövzu haqqında düşünməyə vadar edilməsi mühüm yer tutur. Əgər müəllim tapşırıqdan sonrakı mərhələni yerinə yetirməzsə, tapşırığa əsaslanan öyrənmə prosesinin yarısı boşa getmiş olar [1].

Tapşırıq əsaslı öyrətmə fəaliyyətlərindən istifadə zamanı aşağıdakı bir neçə qaydalara əməl etmək tövsiyə olunur:

- Mümkün olduqca xarici dildən daha çox istifadə etmək;
- Tapşırıqların izahını hədəf dilində vermək çətin olarsa, yalnız bu zaman ana dilindən istifadə etmək;
- Tapşırıqdan əvvəlki (pre-task) mərhələdə əsas məqsəd tələbələrin həyəcan və narahatlıqlarını aradan qaldırmaq, öyrənmək üçün yaxşı atmosfer yaratmaqdır. Bu mərhələdə tələbələrin istifadə etməsi üçün sözlər və köməkçi cümlələr vermək lazımdır [5];
- Tapşırıqdan əvvəlki (pre-task) mərhələdə fərdi tələbəyə əsas tapşırığı yerinə yetirərkən kömək üçün ilkin tapşırıq kimi sözlər, ifadələr, fikirlər təqdim edilməlidir;
- ilkin tapşırıq hər hansı bir şey ola bilər, məsələn:
  - audio mətn;
  - video klip;
  - beyin fırtınası fəaliyyəti;
  - kiçik çalışmalar (bulmacalar, krasvodlar və s.);
  - şəkillər (şəkillərdə nə görürsünüz?);
  - veb sahifə (bu internet sahifəsində nə görürsünüz ?)
  - bir sözlə, xarici dili təbliğ edəcək və tələbələrin şüurunu müəyyən bir kontekst və atmosfərə salacaq hər bir şey.
- Əsas tapşırıq hər bir tələbənin öz strategiyasını aktivləşdirə biləcəyi və istifadə edə biləcəyi prosesi asanlaşdırmağa imkan verməlidir.
- Əsas tapşırığın həlli zamanı müəllim tələbələrin tapşırıqla işləmə proseslərini sistemə nəzarət altında saxlamalıdır.
- Son mərhələdə müəllim məlumatın artırılması fəaliyyətlərinin əhəmiyyətini həmişə nəzarətdə saxlamalıdır.

Şagirdlər sinif otağında əsas tapşırığa aid işləri və prosesləri təkrarlayırlar. Bu proses tələbələrə dilin çox fərqli olduğunu, sözlərin struktur və mənalarının müxtəlif olduğunu, bu elementlərin təsirli bir ünsiyyəti ortaya çıxarmaq üçün istifadə oluna biləcəyini öyrədir. Müəllim tapşırıq əsaslı öyrənmə metodunun bu son mərhələsində müvafiq qrammatik və semantik məqamları göstərməli və tələbələrin diqqətini buna cəlb etməlidir [1].

Xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili - texniki ingilis dilinin tapşırıqdan əvvəlki mərhələdə

tədrisi prosesində bəzi amillərə nəzər salmaq:

Alətlər: "Bu cihaz nədir?" Müəllim tələbələrə alətlərin adlarını vermələrini, onları lövhəyə yazmalarını xahiş edir və "bu çəkicdir", "bu bir açardır" və s. kimi standart cümlələri əlavə edir. Əgər mümkünsə, müəllim bəzi tipik vasitələrin istifadə edildiyi və dilin çox çətin olmadığı qısa təlimat videosu göstərir və tələbələrə yazı lövhəsində alətlərə/avadanlığa yeni adlar əlavə etməyə icazə verir, seçilmiş alətlərlə şəkillərdən və alətlərin yazılı adlarından ibarət yaddaş oyunu hazırlayır. Sınıf 3-4 şagirdəndən ibarət qruplara bölünür və iki qrup bir-birinə qarşı oynayır. Oyunun qrup halında oynanması vacibdir, çünki yalnız iki tələbə ilə oynanan oyun bütün alətləri yadda saxlaya bilməyən və təhlükəsiz öyrənmə mühiti yaratmaq istəyən fərdi tələbə üçün qorxu və narahatlıq yarada bilər [4]. Müəllim tərəfindən bütün qrup üçün "Bu alət nədir" sualı ilə yaddaş oyunu aparılır. Tələbələrə hər dəfə bir cümlə görməyə icazə verilir və hər cümləni oxuyub anlamaq tələb olunur. Tələbələrəndən biri cümləni ucadan oxuyur və başqaları cümləni tərcümə etməyə çalışır. Bütün cümlələr tərcümə edildikdə, tələbələr cihazın/alətin adını təxmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Branden, K.. (Ed.). Task-based language education: From theory to practice. Cambridge: Cambridge University Press. (2006)
2. Büyükkarçı, K. (2009). A critical analysis of task-based learning. Kastamonu Eğitim Dergisi, 17(1), 313-320.
3. Cameron, L. (2001). Teaching languages to young learners. Cambridge: Cambridge University Press
4. Rod Ellis-2003 "Task-based language learning and teaching" Oxford: Oxford University Press
5. Teaching English to speakers of other languages. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Willis, D. & Willis, J. (2001). Task based language teaching. In R. Carter & D. Nunan (Eds),
7. Willis, J. (1996). A framework for task-based learning. Essex: Addison Wesley Longman Limited.

SUMMARY

Rubaba Mammadova

WAYS AND IMPORTANCE OF USING TASK-BASED LEARNING METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

The article deals with the importance and ways to use the task-based teaching method, which is one of the most difficult and important topics in teaching English. Task-based learning is another way of teaching languages. The purpose of the selection of task-based language learning activities is to increase student's activity. It is related to the activity of the learner, not the teacher. It can help learners create real-life conditions in which verbal communication is necessary to complete a specific task. The advantage of task-based learning proves to be using a student's skill at their current level, developing the language through its use. When language becomes a tool, students are goal-oriented, they consider the use of language necessary. Task-based language teaching relies on interaction between learners. This requires the active use of the language to improve the communication skills of students when trying to teach ready-made language forms added to the activity. The environment should be designed to make students feel comfortable. Task-based language learning is an approach that involves completing a familiar task using the target language. During the lesson, you can use various tasks, such as making an appointment with a dentist, buying a vacation ticket or giving an interview.

Key words: foreign language, task-based language teaching, post-task stage, pre-task stage, task cycle, a student, a teacher, the method of teaching

РЕЗЮМЕ

Рубаба Мамедова

СПОСОБЫ И ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ НА
ОСНОВЕ ЗАДАНИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассказывается о значении и способах использования методики обучения на основе заданий, которая является одной из самых сложных и важных тем в обучении английскому языку. Обучение на основе заданий-это другой способ обучения языкам. Цель выбора задания на изучение языка -повысить вовлеченность учащегося. Изучение языка на основе заданий связано с деятельностью учащегося, а не учителя. Он может помочь учащимся, создав реальную жизненную среду, в которой вербальное общение необходимо для выполнения конкретной задачи. Преимущество обучения на основе заданий заключается в том, что учащиеся используют свои навыки на современном уровне, развивая язык с помощью его использования. Преимущество состоит в том, что когда язык становится инструментом, студенты сосредотачиваются на достижении цели, превращая использование языка в необходимость. Обучение языку на основе заданий основано на взаимодействии между учащимися. Это требует активного использования языка для улучшения коммуникативных навыков учащихся, когда они пытаются преподавать подготовленные языковые формы, которые добавляются к деятельности. Окружающая среда предназначена для того, чтобы студенты чувствовали себя комфортно. Изучение языка на основе задач-это подход к изучению языка, который включает в себя выполнение знакомой задачи с использованием целевого языка. Во время урока можно использовать различные задания, такие как запись на прием к стоматологу, покупка билетов в отпуск или собеседование.

Ключевые слова: иностранный язык, ориентированное на задание обучение языку, послезадачный этап, дозадачный этап, задачный цикл, студент, преподаватель, методика обучения

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

САДАГАТ РАСУЛОВА

*Нахчыванский Государственный Университет
sadaqatrasulovab@mail.ru*

КИФЯТ РАСУЛОВА

*Нахчыванский Университет
eliyeva.kifayet.heyder13@gmail.com*

УДК: 811.

ВЫРАЖЕНИЕ СКАЗУЕМОГО В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена рассмотрению спрягаемых глагольных форм, выражающих не только модально-временные значения, но и отнесенность признака, обозначенного в сказуемом, к субъекту, который назван в подлежащем в русском и азербайджанском языках. Сказуемое связано с подлежащим предикативным отношением признака, отнесённого ко времени его носителя. Сущность предикативного признака заключается в том, что он как бы открывается говорящим в предмете и приписывается предмету в определённом модально- временном плане и в отношении к лицу говорящего. Конкретными проявлениями предикативного признака служат обозначаемые сказуемым действие, качество, свойство, состояние, квалификация, характеристика и т. п. Сказуемое подлежит рассмотрению как структурно-семантический компонент предложения. Оно входит в состав группы главных членов предложения. Выражается спрягаемой формой глагола или именами. В предложении сказуемое занимает позицию после подлежащего (в правильной конструкции), подчиняется ему (в двусоставном предложении), обозначает признак или действие предмета (подлежащего), несет в себе модально-временную характеристику предмета речи.

Ключевые слова: *сказуемое, присвязочный элемент, простое глагольное сказуемое, составное глагольное сказуемое, составное именное сказуемое, спрягаемая форма глагола*

По мнению П.А. Леканта в основе классификации сказуемого лежит способ выражения вещественного и грамматического значений. Эти значения могут быть выражены либо синтетическим способом - в одном слове или лексикализованном (семантически и синтаксически неделимом) сочетании слов; либо аналитическим способом, когда вещественное и грамматическое значения выражаются отдельно, в двух компонентах. Простое сказуемое может быть только глагольным, ибо только спрягаемый полнозначный глагол (или лексикализованное сочетание глагольного компонента с другими) содержит и название признака (действия), и показатели грамматических значений сказуемого: Бои шли восточное Полоцка (Ш.); Я им всем задал острастку. Меня сам Государственный совет боится (Г.).

Сказуемое— это главный член предложения, который обладает следующими свойствами: входит в структурную схему предложения, структурно подчиняется подлежащему, характеризует предмет речи, выражается спрягаемой формой глагола (морфологизованное) и именами, занимает позицию после подлежащего.

Сказуемое выражает предикативный признак, то есть отнесенный к модально-временному плану. Сравните: новый дом// Дом новый (в настоящем времени) . Дом был новый (в прошедшем времени). Поэтому в любом сказуемом содержится грамматическая и вещественная часть. Вещественное значение опирается на лексическое значение слова, выступающего в роли сказуемого. Грамматическое значение представляет собой модально-временную оценку признака. Если грамматическое и вещественное значение заключены в

одном слове, то такое сказуемое называется простым. Если вещественное и грамматическое значение выражаются раздельно, в двух компонентах, то сказуемое называется составным. Сравните:

Простое глагольное сказуемое

Дом строится.

Он верил в друзей.

Он дружил.

Составное сказуемое

Дом начал строиться.

Он перестал верить в друзей.

Он был дружелюбен.

Если сказуемое выражено глаголом, то оно называется глагольным. Оно обозначает действие предмета. Если сказуемое выражается именем, то оно называется составным именным сказуемым и называет признак предмета речи. Сравните: Море смеялось. Море задумчиво.

Глагольное сказуемое может быть простым и составным, именное – только составным. Выделяют еще сложное, или осложненное сказуемое. В этом сказуемом осложняется всегда грамматическая часть. Например: *Я учусь* (простое глагольное сказуемое). *Я начал учиться* (составное глагольное сказуемое). *Я буду учителем* (составное именное сказуемое). *Я решил быть учителем* (осложненное сказуемое).

Сказуемое – это главный член предложения, который обычно согласуется с подлежащим (в числе, в лице или в роде) и имеет значение, выраженное в вопросах: *что делает предмет? что с ним происходит? каков он? что он такое? кто он такой?*

Сказуемое выражает грамматическое значение одного из наклонений (изъявительное наклонение – настоящее, прошедшее, будущее время; условное наклонение, повелительное наклонение).

Типы сказуемых:

Простое глагольное сказуемое

Составное глагольное сказуемое

Составное именное сказуемое

Сказуемое намного отличается от других членов предложения разнообразием средств своего выражения. Если подлежащее и дополнение выражаются субстантивными словами и словосочетаниями, определение – атрибутивными, а обстоятельства – адвербиальными, то сказуемое выражается всеми ими и спрягаемыми глаголами, которыми ни один из членов предложения, кроме него, не выражается.

1. Простое глагольное сказуемое обозначает модальность, т.е. отношение действия к реальной действительности. Оно выражается глаголом в каком-либо наклонении: *Вы, кажется, едете в Москву?* - *Deyəsən, siz Moskvaya gedirsiniz?* *Читайте эту книгу!* – *Bu kitabı oxuyun!*

В Азербайджанском языке такому сказуемому обычно соответствует *sadə feli xəbər* (простое глагольное сказуемое).

Простое сказуемое может выражаться сочетанием слов в том случае, если глагольное наклонение выражается аналитически: *Мы будем голосовать за достойных.* – *Пусть цветет наш родной край.*

К простым сказуемым относят такие сочетания, как *принимать участие, делать остановку, испытывать огорчение (радость), допустить ошибку, вынести благодарность (выговор) и т.д.*

Простое составное сказуемое включает в себя связку и присвяточный элемент.

Связка служит для выражения модальности, кроме того, она выражает грамматические категории сказуемого, связывает его с подлежащим.

Присвяточный элемент выступает носителем лексического значения сказуемого. Имеющиеся у него грамматические категории носят второстепенный характер. А связка, наоборот, выражая грамматические категории, полностью (или частично) лишена лексико-семантического значения.

Составное сказуемое, в свою очередь, бывает двух типов: именное и глагольное составное сказуемое. Такое деление сказуемого связано с выражением.

К простым глагольным сказуемым относятся также сказуемые, выраженные фразеологическими сочетаниями с различной степенью спаянности частей, так как им присуще единое цельное значение (ср.: *вышел из себя - рассердился*). Например: *задел за живое, вышел из терпения, попал впросак, бьет баклуши, впал в сомнение, пляшет под чужую дудку, пришел к убеждению, пришел в негодование, ходит ходуном, принимает участие, точит лясы, мозолит глаза, поднял тревогу, без ножа зарезал, из пальца высосал, приказал долго жить, положил зубы на полку, выжил из ума, обдал презрением* и т.п.

Неосложненное простое глагольное сказуемое преимущественно выражается глаголом в любой из форм наклонения: *Чем меньше женщину мы любим, тем больше нравимся мы ей* – изъявительное наклонение. При этом следует помнить, что среди форм изъявительного наклонения встречаются аналитические (сложные), в результате чего простое глагольное сказуемое может состоять не из одного слова. Это формы будущего времени глаголов несовершенного вида (*буду работать*), сослагательного наклонения (*работал бы*), некоторые формы выражения повелительного наклонения (*Да здравствует солнце. Да скроется тьма! Пушкин; Пусть черемухи сохнут бельем по ветру, пусть дождем опадают сирени. Высоцкий*). Также в состав простого глагольного сказуемого могут входить частицы *не, было, словно, так и* (*А она тут как заплачет. Пришедший как будто не замечал меня. И ту они ну кричать друг на друга*).

Реже простое глагольное сказуемое может выражаться неспрягаемой формой глагола (инфинитив, глагольное междометие) или междометием: *И царица хохотать, и плечами пожимать (Пушкин); Незаряженной гранатой Теркин немца с левой шмяк (Твардовский); Если парень в горах не «ах» (Высоцкий)*.

2) Составное именное сказуемое. Присвяточный элемент в именном сказуемом выражается именными частями речи, категорией состояния, а также инфинитивом, в котором преобладает значение предметности.

Наиболее типичной связкой при именном составном сказуемом является *быть*; кроме него, в роли связки употребляются такие глаголы: *казаться, стать, являться, становиться, делаться, представляться*.

Когда сообщается о чем-либо в настоящем времени, связка отсутствует. *Погода хорошая. Брат – учитель*. Но несмотря на это, здесь имеется значение, присущее связке настоящего времени изъявительного наклонения, которое получило название нулевой или отрицательной связки.

Именная часть составного сказуемого выражается:

А. Существительным, когда сказуемое указывает на родовой признак, дает качественную характеристику, обозначает состояние субъекта.

а) существительным в именительном падеже, обычно, без связки: *Москва – сердце России, Лиса – хитрое животное. Иванов – один из самых лучших студентов. Со связкой: Это был штурм, порыв. Чехов был юморист*.

б) существительным в творительном падеже; творительный без связки употребляется редко: *Он был героем. Мамедов будет хорошим солдатом*.

Иногда, особенно в книжно-письменной речи, употребляется присвяточный именительный падеж: *Шаховский стал посредственный ремесленник. Я сделался ремесленник*.

Общее различие между присвяточным именительным и творительным сводится к тому, что первый обозначает нечто постоянное, а второй – нечто ограниченное. Ср.: *Брат был инженер. Брат был инженером*.

в) существительным в косвенных падежах с предлогами и без предлогов. *Иван Иванович несколько боязливого характера. (Гоголь). Он – с головой. Поэт был сейчас не в настроении*.

Б. Если присвяточный элемент выражен прилагательным, то сказуемое дает

качественную характеристику субъекта или обозначает его состояние.

а) Обычно только в роли сказуемого употребляются краткие прилагательные. *Без связки: Широка страна моя родная. Дом высок. Лес густ. Дороги узки.* Без связки: *Мы были горды его успехами. Лес стал редок. Скоро эти стройки станут известны во всем мире.*

б) полные прилагательные в именительном падеже. Без связки: *Комната светлая. Город большой и красивый.* Со связкой: *Дом был высокий. Изба была ветхая. Дорога была широкая.*

в) полное прилагательное в творительном падеже употребляется в роли сказуемого только в сочетании со связкой: *Он считается самым сильным в группе.*

г) сравнительная степень прилагательного всегда выступает в роли сказуемого и употребляется как без связки, так и со связкой: *Брат старше сестры. Лес стал гуще.*

В. В роли присвязочного элемента может выступать также причастие. Краткое причастие страдательного залога обычно в прошедшем времени. *Комната убрана. Лошади поданы.* Полные же причастия редко выступают в роли сказуемого.

Г. В роли присвязочного элемента выступают также местоимения и числительные: *Победа будет нашей. Не моя тут вина. Улица моя. Дома мои. Этот прыжок его – пятый. Мы были первыми. Дважды два – четыре. Всех мальчиков было пять.*

Д. Присвязочный элемент может быть выражен наречием: *Бойцы были наготове. Марья Ивановна была замужем.* А также категорией состояния: *Мне весело. Во дворе холодно.* Именному составному сказуемому всех видов в Азербайджанском языке соответствуют *sadə* или *mürəkkəb ismi xəbər*.

2) Составное глагольное сказуемое. Основной частью глагольного составного сказуемого, выражающей лексико-семантическое значение, является инфинитив, а модальность и грамматические формы сказуемого выражаются или в форме одного из наклонений вспомогательного глагола, или кратким прилагательным (рад, готов, должен, намерен, обязан и т.д.), обозначающим модальность. *Я был готов (не прочь, в состоянии) подождать. Я намерен бегать по утрам. Я рад был бегать по утрам. Я должен буду бегать по утрам.*

Глагольное составное сказуемое выражает одно конкретное действие, которое обозначается инфинитивом. А вспомогательные элементы (связки) теряют (полностью или частично) свое лексико-семантическое значение.

Наиболее типичными связками при составном глагольном сказуемом являются:

а) глаголы и краткие прилагательные, выражающие общие значения модальности: *мочь, уметь, хотеть, желать, рассчитывать, собираться, намереваться, решить, думать; намерен, вынужден, обязан, должен, готов, рад;*

б) глаголы, обозначающие начало, продолжение и конец действия: *стать, начать, приняться, продолжать, кончить, перестать, прекратить;*

в) глаголы, обозначающие способы и осуществление действия: *пытаться, стремиться, пробовать, торопиться, спешить, ухитриться* и т.д.

Что касается других лексических групп глаголов, способных сочетаться с инфинитивом, то их А.Н.Гвоздев очень справедливо не считает связками при составном глагольном сказуемом из-за большей самостоятельности и относит их к простому сказуемому. Например: *Обещал вернуться. Боялся сказать. Любил кататься на лошади.*

Сюда входят также такие глаголы, как *хотеть, желать, мочь, уметь, намереваться, пытаться, стараться, отказываться, надеяться, бояться* и др. Например: *Я хотел изобразить обыкновенных порядочных людей нового поколения (Черн.); Бессильному не смейся и слабого обидеть не моги (Кр.); Умел ошибиться, умей и поправиться (посл.); Намеревался ответить мне с видимой благосклонностью, но вдруг насторожился (Кор.); Попытался объяснить это - мне не поверили (М. Г.); Мои хладеющие руки тебя старались удержать (П.); Я силялся не плакать (Т.); Порой голова отказывалась думать за других (Гонч.);*

Твердо решился отказаться от всяких житейских выгод (Черн.); Рука бойцов колоть устала (Л.); Приятеля он поддержать сумеет (Л.); Лев Николаевич, потрудитесь передать этот бокал Настасье Тимофеевне (Ч.); Ларец с секретом, а я берусь открыть (Кр.); Как вы смеете со мной так разговаривать? (А. Остр.); Мартышка вздумала трудиться... (Кр.); Не надеялся он его застать (Т.); На ель ворона взгромоздясь, позавтракать было совсем уж собралась (Кр.); Люди стыдятся говорить откровенно о себе (М. Г.); ...Боюсь тебе наскучить (П.).

Первым компонентом составного глагольного сказуемого, замещающим модальный глагол, может быть также фразеологическое сочетание типа иметь желание, иметь намерение, гореть желанием, гореть нетерпением, изъявить согласие, сделать усилие и т.п. Например: Я не имею намерения вредить вам (П.); Инсаров давно кончил все свои сборы и горел желанием поскорее вырваться из Москвы (Т.); Путешественники еще сделали усилие пройти вперед... (Г.); Он изъявил согласие принять меня завтра (Купр.).

Наряду с модальными глаголами в роли первого компонента составного глагольного сказуемого могут употребляться предикативные прилагательные (особые краткие прилагательные, употребляющиеся в роли сказуемого со значением внутреннего состояния, склонности, способности к чему-либо и т.д.): рад, должен, готов, склонен, способен, властен, волен, горазд и др. Например: А ты расславить это рад? (Гр.); Ты должен кончить партию! (Г.); Готов он верить (Гр.); Я склонен думать, что обстоятельства изменятся в нашу пользу (Герц.); В одиночестве способен жить не всякий (Кр.); А Барс лишь резаться горазд... (Кр.); Я даже вовсе не намерен вас мучить расспросами... (Т.); ...Учить детей он царских не достоин (Кр.); ...Я писать обязан по мандату долга (М.).

3) Составное сказуемое может быть осложненного типа. Такое сказуемое включает не два составных элемента, а три и несколько.

К осложненным формам простого глагольного сказуемого относится сочетание двух глаголов или сочетание глагола с различными частицами. Сюда входят:

а) Сочетание двух глаголов в одинаковой форме, из которых первый указывает на действие, а второй - на цель этого действия: *Пойду погуляю в саду; Сядь напиши матери письмо.*

б) Соединение при помощи союзов *и, да, да и* и формы глагола *взять* и одинаковой формы другого глагола для обозначения произвольного действия, обусловленного личной прихотью субъекта: *Возьму и сделаю наоборот; Он взял да и ушел совсем.*

в) Сочетание двух однокоренных глаголов и частицы не между ними, с модальным значением невозможности: *Ждем не дождемся весны; Дышит не надышится чудесным, горным воздухом.*

г) Сочетание инфинитива с личной формой того же глагола, которой предшествует частица не, для усиления отрицательного значения сказуемого: *Сам работать не работает, да и другим мешает.*

д) Сочетание оборота *только и делаю (делаешь, делает и т.д.)*, что с последующим глаголом в той же форме для обозначения интенсивности действия: *Он только и делает, что рисует.*

е) Повторение сказуемого для обозначения длительности действия: *Еду, еду в чистом поле.*

ж) Повторение сказуемого с усилительной частицей так для обозначения действия, полностью осуществленного: *Вот уж действительно спел так спел.*

з) Соединение глагола с частицей *знай* или *знай себе* для обозначения действия, которое совершается несмотря на препятствия: *А он знай себе смеивается.*

4) Во многих лингвистических трудах по русистике различают также сложное сказуемое, которое включает в себя особенности как простого, так и составного сказуемого. *К вечеру он приехал один и хмелен (П.). Сын соседа вернулся из армии шофером.*

В Азербайджанском языке сказуемое различается:

1. По выражению частями речи: *fəli xəbər və ismi xəbər* (глагольное и именное

сказуемое).

1) *Fəli xəbər* (глагольное сказуемое) выражается только глаголом. Такое сказуемое имеет своеобразные формы и значения. Оно выражается глаголами во всех временах, наклонениях, залогах, переходными и непереходными глаголами. *Uşaqlar şirin-şirin söhbət edirdilər.* – Дети дружно беседовали. *Sən get, mən onları gözləyirəm.* – Ты иди, а я буду их ждать. *Mən də, qardaş, sənin kimi dağ aşmalıyam.* (С.В.). – Я тоже, братец, как ты должен проходить горы. *O, bir zaman həmin yolla şəhərə gəlməkdə idi.* – Давным-давно он пробирался в город этой дорогой. *Ulduz heç bir söz demədi.* – Улдуз ничего не сказала.

Fəli xəbər (глагольному сказуемому) в русском языке соответствуют простое сказуемое или глагольное составное сказуемое.

2) *İsmi xəbər* (именное сказуемое) выражается всеми частями речи, кроме спрягаемого глагола, т.е. глагола в предикативной форме. *İsmi xəbər* выражается существительным, числительным, местоимением, инфинитивом, причастием, наречием, а также словосочетаниями: определительными словосочетаниями, инфинитивными и причастными оборотами и т.д. *Bu savaq oğlan bizim briqadirdir.* – Этот молодой человек – наш бригадир. *Bu gün hava soyuqdur.* – Сегодня холодно. *Onun yaşı beşdir.* – Ему пять лет. *Bu kitab mənimdir.* – Эта книга моя. *Axtardığımız yer oradır.* – Ваше место там. *Bu oğlan tar çalandır.* – Этот мальчик играет на таре.

Как видно из сопоставляемых примеров, *İsmi xəbər* (именному сказуемому) в русском языке соответствует именное составное сказуемое.

II. По структуре в Азербайджанском языке сказуемое бывает двух типов (независимо от того, какой частью речи оно выражено): *sadə xəbər*, *mürəkkəb xəbər* (простым и сложным).

1) Сказуемое, выраженное лексическими единицами, точнее, простыми и сложными словами, называются простым сказуемым (*sadə xəbər*). *O, bütün günü fikirləşirdi.* – Он целый день думал. *Bizim gedəcəyimiz yollar başqa-başqadır.* – Наши пути разные. *Kimin ki yaxşı dostu var, o xoşbəxtidir.* – Счастлив тот, кто имеет хорошего друга. Как видно из примеров, простым сказуемым соответствуют в русском языке простое глагольное сказуемое, а также составное глагольное сказуемое, употребляемое без связки.

2) *Mürəkkəb xəbərlər* (сложные сказуемые) выражаются синтаксическими единицами, точнее, определительными словосочетаниями, инфинитивными, причастными и другими оборотами, а также словами в сочетании с вспомогательными глаголами *idi*, *imiş*. *Orası mənim işim deyildir.* – Это не мое дело. *Savadsız kor kimidir.* – Безграмотный как слепец. *O hələ də təzəniyyətə idi.* – Он еще был в отпуске.

Как видно из примеров, *Mürəkkəb xəbərlər* соответствуют в русском языке именное и глагольное составные сказуемые, выраженные двумя или несколькими составными частями. В Азербайджанском языке аффиксы сказуемости –*dır*, – *dir*, – *dur*, *dür*. Если подлежащее выражено личными местоимениями, то именное сказуемое изменяется по лицам: *mən tələbəyəm*, *sən tələbəsən*, *o tələbədir* и т.д.

Спрягаемые глагольные формы выражают не только модально-временные значения, но и отнесенность признака, обозначенного в сказуемом, к субъекту, который назван в подлежащем. Формальным показателем этой отнесенности является грамматическая зависимость (подчинение) глагольных форм от подлежащего. Глагольные формы согласуются с однотипными формами слова, выполняющего функцию подлежащего.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.А. Багрянцева и др.. Русский язык: Учебное пособие для старших классов школ гуманитарного профиля / В.А. Багрянцева и др.; Отв. ред. И.В. Галактионова и Г.И. Литневская. — 2-е издание. — МЛ: Изд-во Моек, ун-та, 2006. 560 с.. 2006.
2. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., 1987

3. Валгина Н.С. Переработка и дополнение, 2001
4. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И.. Современный русский язык: Учебник / Под редакцией Н.С. Валгиной. - 6-е изд., перераб. и доп. Москва: Логос, 2002. 528 с.. 2002.
5. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.П.Синтаксис. М.: Просвещение, 1973. - 350 с.
6. Современный русский литературный язык: Учебник/ П.А. Лекант, Н.Г. Гольцова, В.П. Жуков и др.; Под. ред. П.А.Леканта. – 3-е изд., испр. И доп. – М.: Высш. шк., 1996. – 462 с.
7. А.Махмудов, А.Гулиев, Р.Кербалаева. Сравнительная типология русского и Азербайджанского языков, изд-во «Маариф», 1982
8. М.А.Ширалиев, С.А.Джафаров. Сравнительная грамматика русского и Азербайджанского языков, 1954.

XÜLASƏ

Sədaqət Rəsulova, Kifayət Rəsulova RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ XƏBƏRİN İFADƏSİ

Məqalə təkcə modal-zaman mənalarını deyil, həm də rus və Azərbaycan dillərində predmetdə adı çəkilən predikatda göstərilən atributun subyektə münasibətini ifadə edən birləşmiş feil formalarının nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Predikativ əlamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sanki predmetdə danışanlara açılır və müəyyən modal - müvəqqəti planda predmetə aid edilir və danışanın şəxsinə münasibətdə ifadə olunur. Predikativ əlamətin konkret təzahürləri göstərilən fəaliyyət, keyfiyyət, əmlak, vəziyyət, ixtisas, xüsusiyyətlər və s. kimi göstərilir. Predikat cümlənin struktur-semantik komponenti kimi qəbul edilməlidir. Təklifin əsas üzvləri qrupunun bir hissəsidir. O, feilin birləşmiş forması və ya adlarla ifadə olunur. Cümlədə predikat subyektdən sonra mövqe tutur (düzgün konstruksiyada), ona tabe olur (iki hissəli cümlədə), obyektin (subyektin) əlamətini və ya hərəkətini bildirir, nitq predmetinin modal-zaman xarakteristikasını özündə daşıyır.

Açar sözlər: xəbər, bağlayıcı element, sadə feili xəbər, mürəkkəb xəbərlər, ismi xəbər, feilin birləşmiş forması

SUMMARY

Sadagət Rasulova, Kifayat Rasulova EXPRESSION OF THE PREDICATE IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article is devoted to the consideration of conjugated verb forms, expressing not only modal-temporal meanings, but also the relation of the attribute indicated in the predicate to the subject, which is named in the subject in the Russian and Azerbaijani languages. The predicate is connected with the subject predicative relation of the sign, related to the time of its carrier. The essence of a predicative attribute lies in the fact that it is, as it were, revealed by the speaker in the subject and is attributed to the subject in a certain modal-temporal plan and in relation to the speaker. The concrete manifestations of the predicative attribute are the action, quality, property, state, qualification, characteristic, etc. denoted by the predicate. The predicate is to be considered as a structural-semantic component of the sentence. It is part of the group of main members of the proposal. It is expressed by the conjugated form of the verb or by names. In a sentence, the predicate takes a position after the subject (in the correct construction), obeys it (in a two-part sentence), denotes a sign or action of an object (subject), carries a modal-temporal characteristic of the subject of speech.

Key words: predicate, linking element, simple verbal predicate, compound verbal predicate, compound nominal predicate, conjugated form of the verb

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qənirə Əsgərova

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ilhame85@bk.ru

UOT: 811.111.

İNGİLTƏRƏDƏ VİKTORİYA DÖVRÜ, ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

Məqalədə XIX əsrdə Kraliça Viktoriyanın adı ilə bağlı olan Viktoriya dövr ədəbiyyatının xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Dövrün ədəbi cərəyanları qısaca olaraq təhlil edilmiş, baş verən sənaye inqilabı, texniki tərəqqi, təhsilin inkişafı, demokratik islahatların ictimai həyata təsiri məsələləri öyrənilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, bütün bu amillərin qadın obrazına təsiri yazıçı və şairlərin müxtəlif janrlarda qələmə alınmış əsərlərində əks olunmuşdur. Yazılan əsərlərdə qadının rolu və idealının nədən ibarət olduğu müzakirə obyektinə çevrilmişdir. XIX yüzilliyin əsas janrı hesab olunan romanlarda və eləcə də hekayə nümunələrində dövrün dəyişikliklərinin ədəbiyyata, təsvir olunan obrazlara, xüsusən də qadın obrazlarına təsiri məsələləri araşdırılaraq maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Məqalədə aydın olur ki, Viktorian erasının inqilabi ruhu, dəyişiklikləri hər cəhətdən həmin dövr ədəbiyyatına təsirsiz ötürməmiş, bədii nümunələrdə istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də ətraf mühit dəyişikliklərinin birbaşa və dolayı yolla insan həyatına təsiri bədii nümunələrdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: inqilab, qadın obrazı, realizm, Viktorian dövrü, roman, hekayə, janr

İngilis ədəbiyyatında Viktoriya dövrü XIX əsrdə Britaniyanı idarə edən Kraliça Viktoriyanın adı ilə bağlıdır. Bu dövr romantik dövrdən sonra gəlir və XX müasir dönüşü ilə başa çatır. Viktoriya dövrünün erkən zamanlarında realizm və romantizm paralel inkişaf etsə də, dövrün ortalarında artıq realizm ön cərgəyə keçir. Viktoriya erası bir çox cəhətdən İngiltərə tarixində ən şərəfli dövr hesab edilir, çünki həyatın bütün sahələrində və Britaniya imperiyasında gözənilməz irəliləyiş əldə edilmişdi. Bu, maddi rifah, siyasi oyanış, sosial və demokratik islahatlar, sənayenin inkişafı, texniki tərəqqi, təhsilin genişlənməsi, imperializm və imperiya quruculuğu, humanitarizm və ictimai həyatda hər şeyi əhatə edən enerji və fəaliyyət, lakin eyni zamanda şairlər, yazıçılar, mütəfəkkirlər üçün qəribə bir bədbinlik dövrü idi. Əksər alimlər dövrü ciddi şəkildə tənqid edirdilər və maddi rifahın bütün xarici parlaqlığını, texniki tərəqqinin möcüzələrini pisləyirdilər. Çarlz Dikkensin romanlarında göstərildiyi kimi, varlılar və kasıblar arasında uçurum var idi və Metyu Arnoldun şeirlərində göründüyü kimi, cəmiyyətin və dinin köhnə dəyərləri sürətlə yox olurdu.

Bu dövr insanların bir çox cəhətdən çox mühüm sosial və tarixi dəyişikliklər ilə yadda qaldı. Əhali təxminən iki dəfə artdı, Britaniya İmperiyası genişləndi, texnologiya və sənayenin tərəqqisi Britaniyaya dünyanın ən güclü ölkəsinə çevrilmək imkanı yaratdı. Viktorian erasında, 1848-ci ildə Marks və Engelsin “Kommunist manifesti” və 1859-cu ildə Darvinin “Növlərin mənşəyi” əsərləri siyasi və dini mübahisələrin katalizatoru rolunu oynayır. Hökumət və elm haqqında bu yeni anlayışlar romantiklərin idealizmindən daha empirik dünyagörüşünə dönüşündən xəbər verirdi. Viktoriya dövrü, əsasən, böyük iqtisadi artım, texnoloji kəşflər və sənayeləşmə dövrü kimi səciyyəvidir. Bir çox yazıçılar həm bu sənaye inqilabının möcüzələrinə, həm də sənayeləşmiş cəmiyyətin çətinliklərinə reaksiya verirdi. Bu dövrü savadlılığın artması dövrü kimi də qəbul etmək olar. Dövrün başlanğıcı olan 1837-ci ildə yetkinlik yaşına çatmış kişilərin təxminən yarısının müəyyən dərəcədə savadlı olduğu hesab edilirdi. Yeni təcrübələr, icbari təhsil və çap sahəsindəki

texnoloji irəliləyişlər sayəsində əsrin sonunda əlçatan oxu materialları meydana gəldi, savad bu və ya digər dərəcədə universallaşdı.

Ölkə iqtisadi tərəqqiyə nail olsa da, yoxsulluq və istismar da eyni dərəcədə artdı. Zənginlər və kasıblar arasında uçurum xeyli dərinləşdi və kommertiya uğurları üçün həvəsin cəmiyyətin özündə bir növ mənəvi tənəzzülü təbliğ etdiyi hiss olunurdu. Ölkənin təbii mənzərəsinin dəyişməsi başqa bir narahatlıq doğururdu. Romantizmin əvvəlki mərhələsində kənd ərazisi, flora və faunanın zəngin mənzərəsi qeyd edilirdisə, Viktoriya dövrü mənzərənin inkişaf edən sənaye və fabriklərdən birinə dəyişməsində görürdü. Kasıbların əməyi istismar edilərkən, bu dövrdə İngiltərə ilə onun müstəmləkələri arasında artan ticarət və 1832-ci il tarixli İslahat Qanunu onların güclərinin artması səbəbindən burjuaziyanın və ya orta sinfin yüksəlişinə təkan verdi. Əvvəlki dövrün romantik ideallarından cəmiyyətin daha real qəbul edilməsinə və təsvirinə doğru keçid də var idi.

Viktoriya dövrü, əsasən, roman dövrü kimi yadda qalsa da, həmin dövrdə poeziya da öz inkişafını yaşamaqda idi. Həmin dövrün şairləri şerlərinin əksəriyyətini mükəmməl musiqi bəndlərində yazmışdır, lakin onların ifadəsi, adətən, lirik və romantik idi. Viktoriya dövründə yazılmış şeirlərin mövzusunun ölüm və kədər, ümitsizlik, musiqili poeziya, kasıblığın və ya böyük səfalətin təsviri, köhnə dəyərlərin itirilməsindən narazılıq, cəmiyyətin birdən-birə modernləşməsi və deqradasiyası təşkil edirdi.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, Viktoriya dövrü həm də qısa hekayə janrının populyarlaşdığı dövrdür. XIX əsr, yəni Viktorian dövrü hələ ilk qığılımları XVIII əsrdən başlayan hekayə janrının çiçəkləndiyi dövrdür. Bu dövrdə Şarlotte Bronte, Çarlz Dikens, Cozef Radyard Kiplinq, Artur Konan Doyl, Cek London, Herbert Gorg Vells, Çarlz Lamb, Con Polidorin, Ser Valter Skot, Vilkie Kolins, Edvard Bulver Litton, Corc Eliot, Ceyn Ostin, Tomas Hardi, Dante Qabriel Rozetti, Valter Pater, Ernest Dauson, Lyuis Kerrol, Beatriks Potter kimi nasirlərin romantik, fantastik və uşaq hekayələri nümunələri bu dövr hekayə janrının inanılmaz dərəcədə inkişafına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Viktoriya dövrü roman janrının çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə olunsa da, poeziya, elmi fantastika da sürətlə inkişaf edirdi.

Oxumaq varlıların imtiyazına və adi Britaniya vətəndaşının əyləncəsinə çevrildikcə, bütün nəşrlər dövrü nəşrlər kimi qol-budaq atdı. Jurnallar aylıq hissələrlə xəbər məqalələri, satirik esselər, şeir və bədii ədəbiyyat nümunələri verirdi. Belə nəşrlər bir çox müəlliflərə əsərlərini ictimaiyyətə asanlıqla təqdim etmək imkanı verirdi və Dikens, Eliot, Tenison və Brovning kimi görkəmli Viktoriya yazıçılarının karyeralarına başlamasına kömək etdi. Ədəbiyyat Viktoriya cəmiyyətinin əlçatan və geniş yayılmış sahəsi olduğundan, onun öyrənilməsi bu dövrdə yaşayan insanların münasibət və qayğılarını başa düşmək üçün çox həlledici idi. Bu dövrdə yazılanların çoxu sürətlə dəyişən elm, əxlaq və cəmiyyət anlayışlarına reaksiya idi. Viktoriya dövrünün yazıçıları həm də əvvəlki nəsillərin əsərlərinə reaksiya verirdilər. Corc Landau Viktorianların "romantiklərin həddindən artıq subyektivliyi" kimi gördükləri şeydən qaçmaq istədiklərini, eyni zamanda "fərdiliklərini, orijinallıqlarını, intensivliklərini və hər şeydən əvvəl səmimiyyətlərini" qoruyub saxladıklarını iddia edirdi. Beləliklə, Viktoriya ədəbiyyatı Romantik subyektivliyin (1798-1830) istifadəsini Avqustların (1660-1798) obyektivliyi ilə birləşdirməyə çalışırdı. Landau iddia edirdi ki, dramatik monoloqun və avtobioqrafik fantastikanın meydana gəlməsindən, müəllifin özünə qapanmış kimi görünmədən şəxsi təcrübələrini ədəbiyyata gətirmək üçün istifadə edilmişdir.

Viktoriya dövrü XVIII əsrin romantizmi ilə XX əsrin realizmi arasında əlaqə kimi görülür. Roman bir janr kimi yüksələn orta təbəqəni əyləndirmək və dəyişən cəmiyyətdə müasir həyatı təsvir etmək üçün inkişaf etdirilirdi. Roman XVIII əsrdən Daniel Defo, Henri Fildinq, Lorens Sterne, Samuel Riçardson və başqalarının əsərləri ilə inkişaf etsə də, roman janrı məhz Viktorian dövründə kütləvi qəbul edilərək oxucu kütləsi qazandı. Şəhərlərin böyüməsi, hazır daxili bazar və bir çox xarici koloniyalar, mətbəə və nəşriyyatların artması romanın bir janr kimi inkişaf etməsini asanlaşdırdı.

Roman janrı Viktoriyalıların ədəbi kəşflərinin bir hissəsi hesab oluna bilər. O, inkişaf etməyə davam etdi və nəticədə yazılı ifadə üçün məşhur bir vasitə oldu. Roman çərçivəsində realizm dövrün

mühüm ədəbi xüsusiyyəti kimi meydana çıxdı, romantik subyektivlik və Avqust obyektivliyinin birləşməsinə nümayiş etdirdi. Eliot və Dikens kimi digər realist yazıçılar ədəbiyyatın məqsədinin dünyanı dəqiq əks etdirmək və mürəkkəb, həyati personajlarla realist səhnələri təsvir etmək olduğuna inanırdılar. Bu hərəkət empirizmdən istifadə və ətraf aləmi müşahidə etməklə Avqustun obyektivliyinə qayıdışı göstərir.

Viktoriya dövründə qadınların rolu və qadın idealının nədən ibarət olması haqqında da böyük müzakirələr gedirdi. Bu dövrün çox hissəsi üçün qadınlar pak, dindar və günahsız sayılırdılar. Təbiətin təsviri və rəng sxemlərinin köməyi ilə Viktoriya yazıçıları daha yüksək bilik axtarmaq arzusu olmayan bir mələk kimi qadın obrazını dəstəkləməyə çalışırdılar. Kristina Rossettinin “Qoblin bazarı”, Robert Brauninqin “Qadınlar və qızıl güllər” və Lord Tenisonun “Şahzadə” əsəri yazıçıların Viktoriya qadınının mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışdığı əsərlərə nümunədir.

Ümumilikdə Viktoriya romanının, xüsusən də Ç.Dikensin yaradıcılıq kontekstinin bir növ “vizit kartı” ev və ailə problemləri idi. Ev viktoriyalıları tərəfindən insanın azadlığını hiss etdiyi, psixoloji rahatlıq qazandığı, iş günündən dincəldiyi yer, bir sözlə, həqiqətən “şəxsi” məkan kimi, son dərəcə rahat hesab olunurdu.

Dikens və müasirlərinin fikrincə, ailənin ən vacib fiquru evin xanımı, arvad və ana, “ev mələyi”dir, yazıçının romanlarında ailə xoşbəxtliyinin və firavanlığının bir növ özəyinə çevrilən qadındır. Doğrudan da, “karyerist”in (yaxud xeyriyyəçinin, məsələn, xanım Jellebi və ya xanım Pardiql, “Qaranlıq ev”), “bir qədər bacarıqlı” ev sahibəsinin (Cib xanım, “Böyük gözləntilər”), zəif iradəli (Xanım Qradqrind, “Çətin vaxtlar”) və ya sadəcə bədbəxt və anlaşılmaz bir qadın (Edith Dombey, “Dombey və Oğul”) fiziki məhvə, xarabalığa, yoxsulluğa, mübahisələrə və çəkişmələrə məhkumdur; uşaqlar “düzgün” tərbiyə almırlar, ata isə diqqət, dəstək və məsləhət görmür, hamı sevgisizlikdən, depressiyadan, özünə hörmətsizlikdən əziyyət çəkir. Viktoriyan “ev mələyi” sevgi, harmoniya və nizamın hökm sürdüyü isti, rahat, təhlükəsiz evin açarıdır, onun övladları yaxşı böyüyüblər, oxuyublar, yetkinləşiblər, özləri üçün eyni xoşbəxt və sakit həyatı qura biləcəklər; əri sakit və şəndir, onunla fəxr edir.

Dikensin romanlarında xoşbəxt və tərbiyəli bir qızdan “ev mələyi” meydana gəldiyində praktiki olaraq müsbət bir nümunə tapmırıq. Yazıçının yaradıcılığında ideal qadınların, məşuqələrin və anaların obrazları praktiki olaraq yalnız uşaqlığı idealdan uzaq olan məhrum uşaqlardan yaradılır. Buna misal olaraq, sərt xalasının anasının rüsvayçılığı haqqında hekayələri ilə repressiyaya məruz qalan tənha, utancaq uşaq olan qeyri-qanuni Ester Summerson (“Qaranlıq ev”) göstərilir. Ester xaladan bütün sonrakı həyatının ideallarını, itaətkarlığı, özündən imtina etməyi, zəhmətkeşliyi öyrənir. Anası olmayan Ester hamının anası olur.

“Yeni qadın” obrazını canlandırmağa çalışan yazıçılar arasında Tomas Hardini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun qəhrəmanları güclü, zəhmətkeş və maarifçi qadınlardır. Onlar sosial məhdudiyyətlərə qarşı üsyan edirdilər. Hardinin yazıları bəzən sərt tənqidlərə səbəb olduğu üçün mübahisə mövzusu olub. Hardi qadınlara necə rəftar edildiyinin, hansı şəraitdə yaşadıklarının şahidi idi. O bilir ki, Viktoriya cəmiyyəti qadınların təhsil, iqtisadiyyat və siyasətdə fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Hardinin qadın obrazları Viktoriya qadınlarının stereotipik obrazlarından fərqlidir. Onun qəhrəmanları öz cəmiyyətinin məhdudiyyətlərinə əhəmiyyət vermirlər. Məsələn, “Qaranlıq Jude” filmində Syu müasir və azad qadın kimi təqdim olunur. Əslində, o mübahisəli bir şəxsiyyətə malikdir. O, sosial fahişəliyin alçaldıcı bir forması kimi nikahdan qorxan qətiyyətli bir fərdiyyətçidir. O, dərin narsist və nevroitik cəhətdən etibarsızdır.

Beləliklə, Viktoriya dövrü ədəbiyyatına qısa nəzər salmaq belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Viktorian erasının inqilabi ruhu, dəyişiklikləri hər cəhətdən həmin dövr ədəbiyyatına da təsirsiz ötürməmiş, bədii nümunələrdə istər iqtisadi, istər siyasi, istər ətraf mühit dəyişiklikləri birbaşa və dolaylı yolla insan həyatına, xüsusilə cəmiyyətin mühüm bir fərdi kimi qadına öz təsirini XIX əsr yazıçı və şairlərinin əsərlərində qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. The Victorian Era in the Novels of Charlotte Brontë // El. resource: <http://www.uznaem-kak.ru/viktorianskaya-epoxa-v-romanax-sharloty-bronte/>.
2. Алексеев, М. П. Из истории английской литературы / М. П. Алексеев – М.: Госиздат, 2018, с. 397
3. Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 534.
4. Gilbert Keith Chesterton. Appreciations and Criticisms of the Works of Charles Dickens. Part two. Japon on 6 July, 1998

SUMMARY

Ilhama Mammadova

THE VICTORIAN ERA IN ENGLAND, ITS FEATURES AND ITS INFLUENCE ON LITERATURE

The article analyzes the features of the literature of the Victorian period associated with the name of Queen Victoria in the 19th century. The article briefly analyzes the literary trends of that time, examines the issues of the industrial revolution, technological progress, the development of education, the impact of democratic reforms on public life. It has been noted that the influence of all these factors on the image of women was reflected in the works of writers and poets written in various genres. The role and ideal of a woman in written works have become the subject of discussion. Interesting results have been obtained by investigating the impact of the changes of the period on the literature, on the depicted images, especially on the female images in novels, which are considered the main genre of the 19th century in narrative examples. The article concludes that the revolutionary spirit and changes of the Victorian era did not leave the literature of that period unaffected in all aspects, and the direct and indirect impact of economic, political and environmental changes on human life have been reflected in artistic samples.

Key words: revolution, female image, realism, Victorian era, novel, story, genre

РЕЗЮМЕ

Ильхама Мамедова

ВИКТОРИАНСКИЙ ПЕРИОД В АНГЛИИ, ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ И ВЛИЯНИЕ НА ЛИТЕРАТУРУ

В статье анализируются особенности эпохи викторианской эпохи, которая связана с именем королевы Виктории в XIX веке. Кратко проанализированы литературные тенденции периода, промышленный переворот, технический прогресс, развитие образования, влияние демократических реформ на общественную жизнь, однако влияние всех этих факторов на образ женщины нашло отражение в произведениях разных жанров, написанных писателями и поэтами. Показано, что роль и идеал женщины в письменных произведениях стали предметом дискуссии. В романах, которые считаются основным жанром XIX века, а также на примерах рассказов, переживших свой расцвет, интересные результаты были получены при рассмотрении влияния изменений периода на литературу, на изображаемые образы, особенно на женских образах. В результате стало ясно, что революционный дух и перемены викторианской эпохи не оставили влияния на литературу того периода во всех отношениях, а прямое и косвенное влияние экономических, политических и экологических изменений на человеческую жизнь отражены в художественных примерах.

Ключевые слова: революция, женский образ, реализм, викторианская эпоха, роман, повесть, жанр

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli
Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ELNAZ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

elnazela@gmail.com

UOT: 811.111.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İ.P. SMİT TƏRƏFİNDƏN VERİLMİŞ İLK TƏSNİFATINA DAİR

İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün başqa vahidləri kimi, frazeoloji birləşmələrin də yaranma mənbəyidir. Xalqın təfəkkürünün inkişaf mərhələlərini, onun milli mədəniyyətini, başqa xalqlarla ictimai, siyasi, iqtisadi əlaqələrini öyrənməyə imkan verən frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrindəki canlanma dilin də sosial funksiyasının genişlənməsinə və inkişafına, eləcə də dil əlaqələrinə öz təsirini göstərir. Bu da frazeologizmlər üzərində tədqiqatların hələ də davam etdirilməsinə səbəb olur. Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayısı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Məqalə frazeoloji birləşmələrin L.P.Smit tərəfindən verilmiş ilk təsnifatından bəhs edir. Məqalədə qeyd olunur ki, ingilis dilində olan frazeologizmlərin sistemli şəkildə yığılması L.P.Smitə aiddir. L.P.Smitdən sonra ayrıca bir elm sahəsi kimi frazeologiyaya diqqətin artması vurğulanır.

Məqalədə ingilis dilinin materiallarına əsaslanaraq frazeoloji birləşmələrin təsnifatı sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələrin təsnifatını, sərbəst söz birləşmələri, adi birləşmə, mənbə, lüğət tərkibi, ingilis dili, Azərbaycan dili, əsas xüsusiyyətlər, idiomatik ifadə*

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir.

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarını ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Frazeologizmlərin öyrənilməsi tarixi uzun olsa da, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin frazeologiyası sahəsində sabit birləşmələrin ümumən qəbul olunmuş, sistemləşdirilmiş qənaətbəxş təsnifatı yoxdur. Halbuki ingilis dili frazeoloji materiallarının tədqiqi frazeologiyanın öyrənilməsində tipoloji və beynəlmiləl yaxınlaşma aspektlərinin aydınlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqsədimiz ingilis dilinin materiallarına əsaslanaraq frazeoloji birləşmələrin təsnifatını sistemli şəkildə araşdırmaqdır.

Tədqiqatçıların xeyli hissəsi dildə olan bütün və hər cür sabit söz birləşmələri deyil, onların müəyyən qismini frazeologiya adlandırır və bununla əlaqədar olaraq, frazeologiyaya müvafiq tərif verirlər.

Y.M.Qalkina-Fedoruk, Q.Dementiyeva, A.P.Mordvilko, S.Q.Qavrin, Y.R.Qepner, S.A.Fessalonitski, İ.V.Arnold, L.P.Smit, V.N.Telya dildə hazır şəkildə olan sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edirlər.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bunlardan birincisi “Frazeologiya nəzəriyyəsi”nin banisi İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin frazeoloji vahidlərə verdiyi təsnifat frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun, söz birləşmələrinə dair ilk kitabları “Üslubiyyatın xülasəsi” və “Fransız üslubiyyatı” olmuşdur. Ş.Balli özünün “Üslubiyyatın xülasəsi” kitabında söz birləşmələrinin ilk təsnifatını vermişdir. O, fransız dilində frazeologiyanın ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölür: 1) sərbəst söz birləşmələri; 2) adi birləşmələr; 3) frazeoloji qrup; 4) frazeoloji birləşmələr.

Akademik V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri “frazeoloji birikmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölür. Bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir.

Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazeologiyası ilə daha dərinədən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, bu təsnifat özünü doğrultmur.

N.N.Amasova V.V.Vinoqradovun təsnifatı ilə razılaşmamışdır. O, V.V.Vinoqradovun bölgüsünün dərin təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup (frazeoloji birikmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalарının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda, “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir.

N.M.Şanski isə təsnifatı daha da genişləndirərək sabit söz birləşmələrinin üç deyil, dörd tipini qeyd etmişdir. O, sabit söz birləşmələrinin frazeoloji birikmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələr qruplarını qeyd etmişdir. O, sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb, öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın sabit söz birləşmələrini frazeoloji ifadələr adlandırmışdı. N.M.Şanski düşünür ki, frazeoloji ifadələrin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn: Live and learn “bəşikdən qəbrə qədər öyrən!”.

İngilis dilçiliyində frazeologiya L.P.Smit, İ.C.Boll, E.Partric, F.X.Vizentelli, L.C.Bekkerin və başqalarının tədqiqatlarında yer alsada, bu sahədə keçmiş sovet ingilisdilli mütəxəssislərdən qabağa getməmişlər. Məsələn, ingilis dili frazeologiyasının tədqiqində rus alimlərindən A.V.Kuninin, N.H.Amosovanın, A.İ.Alyoxinanın xidmətləri daha böyükdür.

Ümumiyyətlə, ingilis dili frazeologizmlərinin yaranma mənbələri müxtəlifdir: tarixi şərait; ədəbi sitatlar; kalkalar; müxtəlif peşə ifadələri; oyun, əyləncə, idman və s. ilə bağlı yaranan frazeoloji ifadələr.

İngilis dilində olan frazeologizmlərin sistemli şəkildə yığılması L.P.Smitə aiddir. L.P.Smit ifadələri kənd təsərrüfatına, dənizçilərə, ovçulara, mətbəxə, idman növlərinə, bədən üzvlərinə, təbiət hadisələrinə və hərbiyə uyğun olaraq, qruplaşdırmışdır. Bu qruplaşmaları o, geniş şəkildə “Words and idioms studies in the English language” əsərində vermişdir.

L.P.Smitin fikrinə görə, idiomlar və ifadələrdən ibarət olan dil fikir ifadə etmək üçün vasitə ola bilməz. Onlar xalqın məhsulu olmasına baxmayaraq, elmi əsərlərdə, poeziyada və lüğətlərdə yer tutur.

L.P.Smitin frazeologizmlərdən bəhs edən “Words and Idioms” əsəri rus dilinə tərcümə olunaraq «Фразеология английского языка» adında 1959-cu ildə nəşr olunmuşdur.

L.P.Smit ingilis dilində mövcud frazeologiyanın zəngin və rəngarəngliyini və etimologiyasını, onlarda məna dəyişikliyinə necə baş verdiyini göstərməyə cəhd etsə də, tam dərinliyinə varı bilməmişdir. Elə buna görə də N.D.Şmelyev əsərə yazdığı müqəddimədə L.P.Smit tərəfindən qəbul edilən idiomların qruplaşdırılması üsulunu onların məna quruluşunu müəyyən etməyə imkan vermədiyini göstərir.

L.P.Smitin əsərində sistemləşdirmə onun qəbul etdiyi mənbələrə müvafiqdir. Müəllif heyvanlar, quşlar, təbiət hadisələri, incəsənət, somatika ilə bağlı idiomlar haqqında məlumat verir. Müəllif yazır ki, bizim ən yaxşı idiomlarımız, obrazlı ifadələrimiz kitabxanalarda, mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxlərdə yaranmışdır.

A.İ.Smirnitskiyə görə, L.P.Smit başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində olan idiomların böyük hissəsinin isim və sifətlərin önqoşmalarla birləşməsindən ibarət olduğunu vurğulayır və onların bunlardan da geniş çoxunun feillərin qoşmalarla birləşmələrinin təşkil etdiyini vurğulayır. Müəllif L.M.Smitin ingilis idiomlarının xüsusi ifadəliliyinin müxtəlif üsullarla yarandığını, həmin üsullardan biri iki sözün müntəzəm şəkildə bir yerdə işlənməsini sitat kimi gətirir və misallar da göstərir.

L.Smit öz əsərində ingilis frazeoloji vahidlərinin dildə rolundan və s. məsələlərdən bəhs edir. Onu da vurğulayır ki, frazeologizmlər xalq dilində yaransa da, onların ədəbi dilə keçməsi, nəsr və şeiriyatda, lüğətlərdə, qrammatikalarda yer tutması onların zəruri dil funksiyasını yerinə yetirməsidir.

L.R.Smitin 136 səhifəlik əsərindən belə bir nəticə çıxır ki, doğrudur, əsər ingilis dilinin frazeologiyası haqqında ilk təşəbbüsdür və burada müəllif frazeologiya kimi geniş bir elm sahəsinə səthi yanaşmışdır. Lakin əsər frazeologiya haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Qeyd edək ki, Logan Smit və digər ingilis leksikologiyası üzrə tədqiqatçılardan da, məsələn, V.Arnold, R.S.Ginsburg, A.V.Kunin və başqaları frazeologiyayı sabit söz birləşməsi hesab edib, bu cür də izah edirlər.

L.R.Smitdən sonra ayrıca bir elm sahəsi kimi frazeologiyaya diqqət artmış və ingilis dilində bu sahə bir daha işıqlandırılmışdır. Bu sahədə əsər və məqalələrlə çıxış edənlərdən V.H.Kollins "A book of English idioms with explanation", İ.V.Arnold "The English Word", A.Makkai "Idiom structure in English", W.Freeman "A Concise Dictionary of English Idioms", B.A.İlyish "The structure of modern English" və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Frazeoloji vahidlərin təsnifatının ənənəvi və ən qədim prinsipi onların orijinal məzmununa əsaslanır və onu "tematik" adlandırmaq olar (baxmayaraq ki, bu termin hamı tərəfindən qəbul edilmir). Bu yanaşma çoxsaylı ingilis və amerikan mənbələrində, ifadə kitablarında və s. geniş istifadə olunur. Bu prinsipə əsasən idiomlar mənşə mənbələrinə, insan fəaliyyətinin, təbiətin həyatının xüsusi sahəsinə aid olan "mənbə"yə görə təsnif edilir.

Frazeologiyada geniş yayılmış məsələ tematik təsnifatdır və bu ən çox ingilis dili ilə bağlı onun xarici dil kimi praktik məqsədlər üçün öyrənilməsində tətbiq edilir.

Frazeoloji vahidlərin tematik əlamətlərə görə birləşməsi obyektiv aləmin predmet və hadisələrinin obyektiv mövcud olan qruplaşdırılmasını əks etdirir. Biliklərin müəyyən bir sahəsinə əhatə edən və məntiqi-predmet, kommunikativ ümumilik əsasında birləşmiş frazeoloji vahidlərin bu cür çoxluğu tematik qrup adlanır.

Frazeologizmlərin təsnifatı haqqında dediklərimizi yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Frazeoloji vahidlərin ilk təsnifatı L.P.Smit tərəfindən təklif edilmişdir, burada sonuncular mövzularına görə qruplaşdırılmışdır. Məsələn, "insan fəaliyyəti", "təbiət hadisələri". Bu tipologiyanın əsas çatışmazlığı linqvistik meyarın nəzərə alınmamasıdır;
- Sələfindən fərqli olaraq, linqvistik prinsip V.V.Vinoqradovun hazırladığı təsnifata daxil edilmişdir. Onun təklif etdiyi frazeoloji vahidlərin növləri semantik birləşməyə görə bölünürdü;
- N.M.Şanski frazeoloji vahidlərə əlavə olaraq, ifadələr üçün ayrıca təsnifat (sözlər, atalar sözləri və məşhur ifadələr) ayırmağı təklif etmişdir;
- A.İ.Smirnitskinin təklif etdiyi təsnifat struktur və qrammatik prinsipə əsaslanırdı;
- N.N.Amosovanın təsnifatının əsasını frazeoloji vahidlərin mənası və onların kontekstinin təhlili təşkil edirdi;
- A.V.Kunin V.V.Vinoqradovun təsnifatını tamamladı.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət, dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirir. Frazelogizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. Frazelogizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir.

Frazeoloji vahidlərin tematik sahə daxilində tədqiqi onların semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, daxili əlaqələri üzə çıxarmağa, onların formalaşması mənbələrini aşkarlamağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Andrew Little John, Diana Hicks, Cambridge English for Schools, Student's book 4, Cambridge University Press, 2000
2. Babich G.N. Lexicology: A Current Guide. Екатеринбург-Москва: изд-во “Белая медведица”, 2006, с. 101-112 11.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, ikinci hissə, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
4. Nəjiyeva A. Contrastive Lexicology. Bakı: Science and Education, 2013, 211 p.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна: Феникс+, 2005
6. Linguistics. International Journal of English Linguistics; Vol. 6, No. 4, 2016
7. Mustafayeva S.B. İngilis dilində işlək idiomlar və onların Azərbaycan dilində 74 Qarşılığı. Bakı: Леттерпресс, 2008.
8. Zykorova I. V. Practical Course in English Lexicology. Moscow: Academy, 2006, pp: 128
9. <https://www.ecenglish.com>
10. <https://www.phrases.org>
11. <https://www.usingenglish.com>

SUMMARY

Elnaz Aliyeva

ON THE FIRST CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS GIVEN BY I.P.SMITH

Human speech activity, like all other units of the language, is the source of the formation of phraseological units. There is a very ancient history of phraseological combinations that make it possible to study the development stages of the people's thinking, their national culture, social, political, and economic relations with other nations. The revival in various spheres of society influences the expansion and development of the social function of the language, as well as language relations. Therefore, it is necessary to continue research on phraseologisms.

Using phraseology allows people to express their thoughts precisely, concisely and idiomatically. They express the concept concretely, but indirectly. One of the main characteristics of phraseological units is their imagery, emotionality, expressiveness. They are able to express this or that concept more effectively and figuratively than individual words. Thus, phraseologisms play a special role in the expressiveness and emotionality of the language.

It studies the first classification of phraseological combinations given by I.P. Smith. The article notes that the systematic accumulation of phraseological units in the English language belongs to I.P. Smith. The author emphasizes the importance of increasing attention to phraseology as a separate field of linguistics. The classification of phraseological units based on the materials of the English

language has systematically been explained.

Key words: *phraseological units, stable word combinations, classification of phraseological units, free word combinations, ordinary combination, source, vocabulary composition, English, Azerbaijani language, key features, idiomatic expression*

РЕЗЮМЕ

Эльnaz Алиева

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ О ПЕРВОЙ КЛАССИФИКАЦИИ, ДАННОЙ И.П. СМИТОМ

Речевая деятельность человека, как и все другие единицы языка, является источником фразеологизмов. Фразеологические сочетания, позволяющие изучать этапы развития мышления людей, их национальную культуру, социальные, политические и экономические отношения с другими народами, имеют очень древнюю историю. Возрождение в различных сферах жизни общества влияет и на расширение и развитие социальной функции языка, а также на языковые отношения. Это заставляет продолжать исследования фразеологизмов. Использование фразеологии позволяет людям точно, лаконично и идиоматически выражать свои мысли. Они выражают понятие косвенно, но конкретно. Одной из основных особенностей фразеологизма является то, что они образны, эмоциональны и экспрессивны. Таким образом, фразеологизмы играют особую роль в выразительности языка и его эмоциональности. Они много раз эффектно и образно отражают то или иное понятие из отдельных слов.

В статье речь пойдет о фразеологических сочетаниях Л.П. В нем упоминается первая классификация, данная Смитом. В статье упоминается, что систематический сборник фразеологизмов английского языка принадлежит Л. П. Смигу. После Л. П. Смита подчеркивается усиление внимания к фразеологии как к отдельной области науки.

В статье систематически изучена классификация фразеологических сочетаний на материалах английского языка.

Ключевые слова: *фразеологизмы, устойчивые словосочетания, классификация фразеологических сочетаний, свободные словосочетания, общеупотребительное сочетание, источник, словарный состав, английский язык, азербайджанский язык, основные признаки, идиоматическое выражение.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SƏKİNƏ PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pasayevasakina8@gmail.com

UOT: 821.111

XVI ƏSR ELİZABETA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS NƏSRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Elizabeta dövrü nəsrinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır. Elizabeta dövrü ingilis poeziyasının və dramaturgiyasının qızıl dövrü adlandırılrsa da, onu ingilis nəsrinin şanlı dövrü kimi də qiymətləndirmək lazımdır, çünki ingilis nəsrli Lyly, Nashe, Deloney və Dekker, ser Philip Sidney kimi yazıçılarla ön planda idi. Dövr intellektual cəhətdən çox məhsuldar olduğundan, bu, bir sıra alimləri qeyri-bədii nəsr yazmağa ruhlandırırdı, Rafael Holinşed müxtəlif mənbələrdən alınan İngilis, Şotlandiya və İrlandiya tarixinin məşhur salnaməsini yazdı. Qeyri-bədii nəsr, xüsusilə böyük esseist Frensis Bekonun əsərlərində və I Ceymsin dövründə İncilin tərcüməsində bol olsa da, bədii nəsr, nümunələri də praktiki olaraq bu böyük dövrdə meydana çıxmaqda idi. İngilis romanı öz mənşəyini Riçardsonun süjet, personajlar və yüksək ləyaqətli dialoq rekvizitlərinə malik "Pamela" əsərinə borcludur, Elizabeta dövrü ədəbiyyatın bu janrının inkişafının şahidi olmuşdur. Roman janrı Tomas Morun "Yutopia" (1516), Sidneyn "Arkadia", Lilinin "Efes, Ağlın anatomiyası", Bekonun "Atlantis" və ən əsası Tomas Naşin "Bəxtsiz səyahətçi" əsərləri ilə meydana gəlməkdə idi.

Açar sözləri: qızıl əsr, nəsr, esse, qeyri-bədii nəsr, evfuzizm, yazı üslubu.

Kraliça Elizabetanın (1558–1603) hakimiyyəti dövründə Londonda təşəkkül tapmış mədəniyyət möhtəşəm poeziya, nəsr və dram əsərlərinin yaranmasına əsaslı zəmin yaratmışdı. İngilis dramaturqları öz əsərlərində orta əsr teatrının motivləri ilə faciə janrında Seneka, komediya janrında Platus və Terens kimi Roma dramaturqlarının üslublarını birləşdirirdilər. Ümumiyyətlə, İtaliya sivilizasiyası İngiltərədə Renessans ideyalarının əsas mənbəyi kimi mühüm rol oynamışdır və atası italyan olan, özü isə I Ceymsin sarayında dövlət dili məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərən dilçi alim və leksikoqraf Con Florio (1553–1625), bundan əlavə italyan dilinin və mədəniyyətinin əksər xüsusiyyətlərini İngiltərəyə gətirmişdir. O, həmçinin fransız yazıçısı Montenin əsərlərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. İtalyan dili və mədəniyyətinin təsirinə erkən Renessans dövrü ingilis şairi Tomas Uatın (1503–1542) şeirlərində də təsadüf oluna bilər. O, 16-cı əsrin əvvəllərində İtaliyanın sonet janrını İngiltərəyə tanıdan Sari vilayətinin qrafı Henri Hovardla (1516/1517–1547) birgə ingilis poeziyasında bir çox yeniliyin müəllifidir. Onun ədəbi əsərlərinin çox hissəsini italyan şairi Petrarxın sonetlərinin tərcüməsi və bu sonetlərə yazılmış nəzirələr təşkil etməsinə baxmayaraq, həmçinin özü də sonetlər yazmışdır.

Elizabeta dövrü dramaturgiya və böyük ölçüdə poeziya dövrü olsa da, dövrün nəsr məhsulu heç də əhəmiyyətsiz deyil. Qeyri-bədii nəsr xüsusilə böyük esseist Frensis Bekonun əsərlərində və I Ceymsin dövründə İncilin tərcüməsində bol olsa da, bədii nəsr nümunələri də praktiki olaraq bu böyük dövrdə meydana çıxmaqda idi. İngilis romanı öz mənşəyini Riçardsonun süjet, personajlar və yüksək ləyaqətli dialoq rekvizitlərinə malik "Pamela" əsərinə borcludur, Elizabeta dövrü ədəbiyyatın bu janrının inkişafının şahidi olmuşdur. Roman janrı Tomas Morun "Yutopia" (1516), Sidneyn "Arkadia", Lilinin "Efes, Ağlın anatomiyası", Bekonun "Atlantis" və ən əsası Tomas Naşin "Bəxtsiz səyahətçi" əsərləri ilə meydana gəlməkdə idi.

Elizabeta nəsrinin öncüsü Rocer Ascham (1515-68) olmuşdur. O, şahzadə Elizabetin yunan və latın dillərində müəllimi olmuş (1548-50), sonra Avropa qitəsində geniş səyahət edərək Habsburq imperatoru V Çarlzın ingilis səfiri ser Riçard Morisonun (1550-52) katibi vəzifəsində çalışmışdı. Eyni

zamanda Ledi Ceyn Qreyə, Kraliça Meriyə və Kraliça Elizabetaya repetitorluq etməkdə uğuru Aschamı qızlar üçün təhsilin ilkin tərəfdarı kimi məşhurlaşdırmışdı. Onun iki əsas əsərindən biri oxatma haqqında dialoq şəklində olan traktat "Toxophilus" (1545) idi.

Onun növbəti işi "Məktəb müəllimi" (1570) o zaman kifayət qədər yeni və maarifləndirici olan bəzi fikirləri əhatə edən əsər idi. Ascham orta ədəbi istedadla malik bir yazıçı olsa da, çox çalışqan və öyrənməyə hədsiz həvəsli idi. Klassik modellər ona dərinlən təsir etsə də, yüksək milli ruha malik idi. "Toxophilus"da o, bəyan edir ki, onun niyyəti "İngilislər üçün ingilis nitqində ingilis məsələsini yazmaq" idi. O, latın nəsrini kompozisiyasını öyrətməyin effektiv metodunu təqdim edir, lakin onun daha çox qayğısı öyrənmə psixologiyası, bütün insanın tərbiyəsi və təhsilin formalaşdırılması olduğu ideal əlaqi və intellektual şəxsiyyətdir. Sadə, lakin güclü olan üslubunda alliterasiya və antiteza kimi bədii vasitələr özünü göstərməkdədir.

Riçard Huker Anglikan teologiyasını yaradan, ingilis nəsrinə və hüquq fəlsəfəsi ustası olan ilahiyatçı yazar idi. O, Tomas Kranmer və Metyu Parkerlə birlikdə Anqlikan Kilsəsində ağıl, tolerantlıq və ənənə mirasını qoyub. Onun bütün əsərləri bu üç cildlik topluda yer alır, o cümlədən onun ən məşhur əsərləri "Əsaslandırmanın öyrənilmiş nitqi", "Əsərlər" və "İmanın təməli necə aşılır" və "Kilsə siyasətinin qanunları" idi. Huker inanırdı ki, xristianlar istehzalılıq doktrinalarına deyil, ümumi birləşdiricilərə diqqət yetirməlidirlər. Huker həmçinin Müqəddəs Yazıları oxuyarkən bibliyanın təfsiri, etika, müqəddəsləşdirmə və soteriologiya kimi məsələləri başa düşməyin vacibliyini vurğuladı və bu, onun bütün əsərlərində aydın görünürdü. Ölümü zamanı natamam olan şah əsərində Huker İngiltərə Kilsəsini həm Roma Katolikliyinə, həm də Puritanizmə qarşı müdafiə etmiş və Anqlikan ənənəsini "qırılmayan üçqat ip" - İncil, kilsə və səbəb kimi təsvir etmişdir.

Ser Tomas Overberi (1581-1613) tipik Elizabeta nəsrini yazıçısıdır. O, bir sıra obrazlar (1614) ilə diqqəti çəkir. Teofrastın qədim yunan əsərinə əsaslanan kitabında Südcü, Pedant, Franklin və "Əffektli Səyyah" kimi məşhur tiplərin bir sıra qısa xarakter eskizləri var. Onlar bir saray əyanının nöqtəyi-nəzərindən çəkilmiş epiqrammatik obrazlardır. Həmin obrazlar həmçinin müəllifin nüfuzlu müşahidəsini və gözəl yumor hissini vurğulayır, eyni zamanda essenin böyüməsinə böyük töhfə verirlər. Kitabda dövrün başqa bir meyli olan evfuizm də təsvir edilmişdir.

Robert Burton (1570-1640) məşhur "The Anatomy of Melancholy" (1621) əsəri ilə ingilis ədəbiyyatında yüksək mövqə tutur. Əsər daim yenidən işlənmiş və yenidən nəşr edilmişdir. Bu, melankoliyanın, onun növlərinin səbəbləri, nəticələri və müalicəsinin ətraflı və diskursiv tədqiqidir. Kitab kəskin sağlam düşüncə və bəşəriyyətə əsl simpatiya nümayiş etdirir. Burtonun işi Conson və Çarlz Lamb kimi bir çox alimə heyran edir. Bəşəriyyətə rəğbətini baxmayaraq, onun yumoru itaətkar olsa da, maraqlı və ironikdir. Əsərin diksiyası danışıq dilinə olduqca yaxındır və nadir hallarda qaranlıq olur. Bununla belə, sitat və eyhamlarla doldurulmuş uzunquyruqlu cümlələr sərbəst toxunmuşdur. O, yaradıcı və fəhəhətli, klassik eyhamlar və latın işarələri ilə doludur ki, bu da onun maraqlı və qeyri-adi məlumatlara məhəbbətinə, eləcə də erudisiyasına dəlalət edir. Burton həm stilist, həm də şəxsiyyət kimi ingilis ədəbiyyatında özünəməxsus mövqedə dayanmışdır.

Ser Thomas More 1478-ci ildə anadan olub. Tomas Morun "Utopia" əsəri ilk dəfə 1516-cı ildə Luvində latın dilində çap olunmuşdur. İkinci nəşr 1517-ci ildə çıxdı və daha sonra More tərəfindən yenidən işlənmiş və 1518-ci ildə yenidən çap edilmişdir. Əsər həmçinin Paris və Vyanada yenidən nəşr edilmişdir. 1551-ci ildə Morenin ölümündən sonra Ralf Robinson tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Utopiya dövrünün siyasi və sosial pisliklərindən söhbət edən tənqidi ruhda bir satiradır. "O, iki hissədən ibarət idi, ikincisi təxminən 1515-ci ildə, birincisi bir il sonra yazılmışdır." 1551-ci ildə Robinsonun tərcüməsinə qədər heç bir ingilis tərcüməsi ortaya çıxmıdı. Gilbert Burnet 1684-cü ildə əsəri daha yaxşı tərcümə etdi və Burnetin tərcüməsi indi də istifadə olunmaqdadır. Onun kitabı insanların orta mədəniyyət və həyat tərzini paylaştığı bir adadakı mürəkkəb icmanı təsvir edir ("16-cı əsrin xəyalları: Thomas More"). Onun yaratdığı termin yunanca "heç bir yerdə" mənasını verən ou-topos sözündəndir ("Utopiya xülasəsi"). Qəribədir ki, bu, oxşar səslənən yunanca "yaxşı yer" mənasını verən eu-topos sözünün əksidir. Kitab öz mahiyyətində "mükəmməl" dünya kimi bir şeyin olub-olmaması sualını qoyur və o dövrdə Avropa siyasətinin

xaosunu işıqlandırmaq üçün platforma rolunu oynayır. 1516-cı ildə yazılmış kitab, Morenin "Utopiya"dan nümunə götürərək Avropa cəmiyyətini yaxşılaşdırma yollarını təklif etmək cəhdidir. More fərdlərin mənəvi və siyasi məsuliyyətlərinə dərinlən əhəmiyyət verən İngilis intibahının əsas siması idi.

Növbəti vacib əsər Con Laylinin (1554-1606) "Efes" əsəridir. Bu, ingilis nəsrinin marşında başqa bir mərhələni qeyd edir. İlk nəsr əsəri olan "Efes, Aqlın anatomiyası" (1579) onu dövrün ən görkəmli simalarından birinə çevirdi. Uğurunu ikinci hissə, Efes və onun İngiltərəsi (1581) ilə təkrarladı. Əsər gənc afinalı Efesin sərgüzəştlərindən bəhs edən bir növ fransız romantikasındır. Hekayə bir çox mövzuda çoxsaylı müzakirələrlə kəşif, əsasən də, romantik yazıların demək olar ki, əxlaqsız olduğu düşünülürdü. Ona görə də əhvalatı mənəviyyat pərdəsi altında gizlədirdilər. Nəsr üslubu kitaba böyük dəb bəxş etmişdi və balanslaşdırılmış ifadələr, mürəkkəb alliterasiya, klassik və digər mənbələrdən götürülmüş müqayisələr və bəzəkli epitetlər gələcək nəsillər tərəfindən təqlid və tətbiq edilirdi. Bu, şübhəsiz ki, dövrün artan ədəbi şüuruna uyğun gəlirdi və buna görə də müvəqqəti olsa da, açıq şəkildə uğur qazandı. Əsər din, sevgi və epistoliar üslub kimi mövzularda ümumi müzakirələrlə kəşif məktublarda deyilən romantik bir intriqadır. Lyly'nin sözlərin dəqiq düzülüşü və seçimi ilə məşğul olması, klassik mifologiyadan götürülmüş bənzətmələrdən tez-tez istifadə etməsi, süni və həddindən artıq zərif nəsr "evfuizm" adlı qısamüddətli Elizabet ədəbi üslubunu ilhamlandırdı. Stil o qədər fərqli idi ki, evfuizm xüsusi bir üslub olaraq qalmağa başladı. Əsas prinsipini sintaktik, leksik və fonetik paralelizm təşkil edirdi. 1580-ci ildən sonra Lyly özünü demək olar ki, tamamilə komediya yazmağa həsr etdi. 1583-cü ildə o, ilk pyeslərini "Campaspe", "Sapho və Phao"nu Blackfriars Teatrında nümayiş etdirdi.

Ser Philip Sidney (1554-86) tərəfindən 1590-cı ildə natamam formada və 1598-ci ildə tam formada nəşr olunan "Arcadia" adlı pastoral romansı Sidneyin öz ruhuna çox uyğun gələn orta əsr cəngavərliyinin ideallarını təcəssüm etdirən mürəkkəb bir sevgi hekayəsidir. Onun ilkin məqsədi Sannazonun İtalyan Arcadia (1504) dəbindən sonra rusik şeirlə gözəlləşdirilmiş yüngül pastoral nağıl hazırlamaq idi, lakin Sidneyin ruhu daha cəsur bir aktyor idi və əvvəldən onun hekayəsi Sannazaro ilə daha az oxşarlıq göstərdi. Yarımçıq Arcadia, başlanğıcda daim çağırılan ədalətli və layiqli xanımların əyləncəsi üçün bir sevgi oyunu kimi quruldu. Sidneyi təkcə emosiyalar deyil, insanlar da maraqlandırır və onun qalereyası böyükdür. Təlxək fiqurları, karikatura olsa da, canlılıq və əsl yumorla təsvir edilir və qadınlar ən azı cəsarətlə cəhd edir. Ancaq əsas səy cənabların zəhnini araşdırmağa gedir. Kitabı bağlayan böyük sınaq səhnəsində diqqət borcunu öz mənfəətindən üstün tutan, nitqlərinin gücü və incəliyi ilə melodramatik vəziyyəti real faciəyə yaxınlaşdıran dörd cəngavər personaj üzərində cəmlənir. Sonrakı Arkada əsərində intibah dövrü Aristotelçilərinin tələb etdiyi vahid mürəkkəbliyə və ləyaqətə malik olmalı olan nəsr eposuna rast gəlirik. Üslub yüksəlir və hekayə gəmi qəzası ilə açılır. Hekayə dağınıq və cəlbedicidir və əsas ilə birləşən bir çox ikinci dərəcəli sevgi hekayələri çox vaxt diqqətimizi yayındırır. Personajlar ideallaşdırılıb, həm güclü, həm də zəif cəhətləri ilə nəsr yazan şair üslubu var - melodik, mənzərəli, bir qədər süni və ornamental.

Thomas Nash (Nashe) (1567 – 1601) ingilis fantastikasının inkişafına mühüm töhfə verən "Bəxtsiz Səyyah və ya Cek Uiltonun həyatı" (1594) adlı nəsr əsərinin müəllifidir. Pikaresk romandır, Thomas Nash bu sahədə qabaqcıdır. "Bədbəxt Səyyah"ın real quruluşu var, ancaq o, komik tipli hadisələrlə başlayıb melodrama çevrilir, lakin o, oxucunu Elizabeta igidinin əsas səyahət yolu ilə, Fransa, Munster, Wittenberg, İmperator sarayı, Venesiya, Florensiya və Romadan keçir. "Bədbəxt Səyyah" sürət və qənaətlə rəvayət edilən qəddar və realist macərə nağılıdır. Kitabda öz ağı ilə yaşayan və daha yaxşı həyat tərzinə keçməzdən əvvəl hər cür tarixi hadisələrin şahidi olan yaramaz qəhrəmanı Cek Uiltonun Almaniya və İtaliyaya səyahətləri təsvir edilir. Lenten Stufe, siyənəkləri tərifləyərək, siyənək balıqçılığı olan Norfolk, Yarmouth şəhərinin füsunkar təsvirini ehtiva edir. Nash ingilis nəsrinin eksentriklərinin birincisi, şifahi hibridlərin qeyri-adi ixtiraçısı idi.

İngilis nəsrinin zənginləşməsinə böyük töhfə verən daha bir böyük alim var idi. O, Fransis Bekon (1561-1626) idi. Fransız filosofu Montaigne tərəfindən icad edilən esse kimi tanınan ədəbi janrı ingilis dilində ilk dəfə o, təqdim etdi. Bekon həm alim, həm də özünəməxsus üslubu olan

yaradıcı dahi idi. Bekon ilk dəfə intellektual, insan personajı olmayan esseləri təkrarolunmaz bir üslubda təqdim etdi. Qısalıq və lakonika Bekonun essesinin məziyyəti idi. Onun seçdiyi sözlər əsaslı və məzmunludur. Onun cümlələri kiçik olsa da, çox şey deyir. Demək olar ki, Yelizavetanın intellektual nəsrı Bekonda kulminasiya nöqtəsini tapır. “Qorxaqlar ölümündən yüz dəfə əvvəl ölürlər”, “Ölüm qorxusu ölümdən daha təhlükəlidir” (Francis Bacon).

Bekon ingilis essesinin atası, Elizabeta dövrünün ən böyük yazıçısı kimi tanınır. Bekon ictimai həyatdan həmişəlik uzaqlaşmış və gözəl qabiliyyətini ədəbi və elmi işə həsr etmişdir. O, esseni tamamlayaraq, böyük ölçüdə təcrübə aparmış, tarix, elmi, məqalələr və bir elmi roman yazmışdır. Onun tamamlama bilmədiyi “Instauratio Magna” adlı böyük fəlsəfi əsəri vardır. 'The Instauratio Magna' tamamlana bilməməsinə baxmayaraq əsərlərinin ən iddialısı idi.

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Elizabeta dövrü nəsr romantikasının çiçəklənmə dövrü idi. Buna misal olaraq, Lilinin “Efes” və Sidneyin “Arkaida” əsərlərini göstərmək olar. Onların personajları ibtidai xarakter daşıyırdı. Bununla belə, onlar bir irəliləyişi təmsil edirdilər.

Müəlliflər iki səbəbə görə roman yazarı olmaqdan utanırdılar: birincisi, bədii ədəbiyyatın yazılması, demək olar ki, əxlaqsızlıq hesab olunurdu, çünki bu, yalan toplusunu tərifləməkdən başqa bir şey deyildi; ikincisi, bədii ədəbiyyata həvəs xəstə və ya yetişməmiş intellektlərin həvəsi hesab olunurdu və buna görə də onun qələmə alınması ağıllı insanlar üçün yararsız idi. Beləliklə, əgər insan bədii ədəbiyyat yazmağa sövq edirsə, o, hekayəni hansısa əxlaqi və ya alleqorik üslubla gizlətməli idi.

Demək olar ki, bütün Elizabeta nəsrı üçün ümumi olan əsas xüsusiyyət onların nəsrinin poeziyaya yaxınlığıdır. Rəngarəng, alovlu, ritmik, dolayı, proliks və bükülmədir. Humanizm, liberalizm və romantizmin Renessans ruhu Elizabeta dövründə ingilis nəsrinin böyüməsində və inkişafında tam rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abrams, M.H. The Norton Anthology of English Literature. New York: Norton. Alexander, Michael, 2000.
2. A History of English Literature. New York: Palgrave. Alexander, Peter, 1951.
3. A History of the English Literature. New York: Appleton. Departemen Pendidikan Nasional, 2005.
4. A Short History of English Literature. New York: Penguin Books. Long, William J, 1950.

SUMMARY

Sakina Pashayeva

THE DEVELOPMENT DIRECTIONS OF ENGLISH PROSE IN THE 16TH CENTURY ELIZABETHAN PERIOD

The article deals with the main characteristic features of Elizabethan prose. Although the Elizabethan era is called the golden age of English poetry and drama, it should also be regarded as the glorious age of English prose, as English prose was at the forefront with writers such as Lyly, Nash, Delaunay and Dekker, Sir Philip Sidney. As the period was so intellectually productive, it inspired a number of scholars to write non-fiction prose, Raphael Holinshed wrote the famous Chronicle of English, Scottish and Irish history drawn from various sources. While non-fictional prose was abundant, particularly in the works of the great essayist, Francis Bacon, and in the translation of the Bible during the reign of James I, fictional prose made its practically first moorings in this great period.

The English novel owes its origin to Richardson's Pamela, with its plot, characters and high-quality dialogue props, the Elizabethan period witnessed the development of this genre of literature.

The novel genre was created with Thomas More's "Utopia" (1516), Sidney's "Arcadia", Lily's "Ephesus, The Anatomy of Wit", Bacon's "Atlantis" and most importantly Thomas Nash's "The Unfortunate Traveller".

Key words: *golden age, prose, essay, non-fiction prose, euphuism, writing style.*

РЕЗЮМЕ

Сакина Пашаева

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АНГЛИЙСКОЙ ПРОЗЫ В ЕЛИЗАВЕТИНСКУЮ ЭПОХУ XVI ВЕКА

В статье рассматриваются основные характерные черты прозы елизаветинской эпохи. Хотя Елизаветинский период называют золотым веком английской поэзии и драмы, его также следует рассматривать как славный период английской прозы, поскольку английская проза была на переднем плане с такими писателями, как Лили, Нэш, Делони и Деккер, сэр Филип Сидни. Поскольку этот период был очень плодотворным в интеллектуальном плане, он вдохновил ряд ученых на написание научно-популярной прозы, в то время как Рафаэль Холиншед написал знаменитую хронику английской, шотландской и ирландской истории из различных источников. Хотя научно-популярная проза особенно изобиловала произведениями великого эссеиста Фрэнсиса Бэкона и переводом Библии во времена Якова I, образцы художественной прозы также практически появлялись в этот великий период. Английский роман обязан своим происхождением произведению Ричардсона "Памела", в котором есть сюжет, персонажи и достойные диалогов реквизиты, Елизаветинская эпоха стала свидетелем развития этого жанра литературы. Жанр романа формировался благодаря произведениям Томаса Мора "Утопия" (1516), Сиднея "Аркадия", Лили "Эфес, Анатомия разума", Бэкона "Атлантида" и, самое главное, Томаса Нэша "несчастный путешественник".

Ключевые слова: *золотой век, проза, очерк, непонятная проза, эвфуизм, стиль письма.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ceferova.fexriyye@mail.ru

UOT: 398.

XƏYYAT MİRZƏNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi, Tovuzun Bozalqanlı kəndinin yetirdiyi tanınmış simalar Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafına öz töhfəsini vermişlər. Bozalqanlı aşıqlarından biri də Xəyyat Mirzədir. O, Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında çox işlər görmüş, bacarıqlı aşıq kimi el arasında hörmət qazanmışdır. Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan dərs alan Xəyyat Mirzə dövrünün məşhur aşıqları ilə deyişmiş, onları ustad aşıq kimi hörmətlə yad etmişdir.

Aşıq şeirinin gəraylı, tənris, qoşma, divani, müxəmməs kimi formalarından bacarıqla istifadə etmiş, öz üslub xüsusiyyəti ilə diqqət çəkmişdir. Belə ki, Xəyyat Mirzənin dilində bir sıra maraqlı ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür.

Məqalədə də məhz Xəyyat Mirzənin yaradıcılığından bəhs edilmiş, əsərlərinin dili elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *Xəyyat Mirzə, aşıq yaradıcılığı, ədəbiyyat, gəraylı, üslub*

Azərbaycan ədəbiyyatı aşıq yaradıcılığının mükəmməlliyi və zənginliyi ilə seçilir. Müxtəlif bölgələrdə yaranan aşıq şeirləri bütöv bir aşıq ədəbi mühitinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan, Tovuzun Bozalqanlı kəndinin yetirdiyi tanınmış simalar Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafına öz töhfəsini vermişlər. Bozalqanlı bizə Azərbaycan xalq yaradıcılığının inkişafında imzası olan, "Qara Tanrıverdi", "Nəriman", "Xanlar", "Hacı Tağı" dastanlarının yaradıcısı kimi məşhurlaşan, bütün Şərqi maraqlı və sevilən dastanı "Koroğlu"nun ən gözəl bilicisi Aşıq Hüseyn, onun şagirdi olan şair Vəli Bozalqanlı kimi ədəbi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. "Koroğlu" dastanının "Koroğlunun Toqat səfəri", "Həmzənin Qıratı aparması", "Koroğlunun vuruşması", "Koroğlunun Bağdad səfəri" adlı qollarının Aşıq Hüseynin dilindən yazılması da bəllidir. Az ömür sürsə də (cəmi 37 il), Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında çox işlər görmüş Xəyyat Mirzə (1885-1922) də Bozalqanlı da yetişmişdir. O, bacarıqlı aşıq kimi el arasında hörmət qazanmış, bu məsələyə əsərlərində də işarə vurmuşdur:

Əyər bu meydana gəlsə də hər kəs,
Üz-üzə mənimlə çəkə bilməz bəhs,
Deyişmə başlanıb ucalanda səs
Qər q olur atəşə, nara, gəlməsin! (4, s.160).

Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan dərs alan Xəyyat Mirzə dövrünün məşhur aşıqları ilə deyişmiş, onları ustad aşıq kimi hörmətlə yad etmişdir. Aşığın aşağıdakı misraları da bunu təsdiq edir:

Ustaddan dərs alıb sürməyə səfa,
Arif məclisində çəkəcək cəfa.
Əsəd, Nəcəf, Ələsgərdən məsafə
Qeyri aşıq bu diyara gəlməsin! (4, s.160).

Aşıq şeirinin gəraylı, tənris, qoşma, divani, müxəmməs kimi formalarından bacarıqla istifadə edən, əsərlərinin xəlqiliyi, axıcılıq və mənaları ilə yaddaşlarda qalan Xəyyat Mirzə bir zamanlar dərzilik sənətinə yiyələndiyi üçün təxəllüsündə bu sənətin adını yaşatmışdır. Aşıq əsərlərində də peşəsini vurğulamışdır:

Bircə ölməyəydim, tapaydım həyat,

Qəm bəzircanıyam, peşəmdir xəyyat (4, s.158).

Maraqlıdır ki, Xəyyat Mirzənin dərzilik bacarığını bilən araşdırmaçılar aşığa uyğun bir dəyərləndirmə ilə yanaşmışlar. Belə ki, tədqiqatçı Təranə Vahid aşığa belə bir qiymət vermişdir: “sözün dərzisi” (5, s.15). Doğrudan da, Xəyyat Mirzənin yaradıcılığında sözlərdən dərzisi səliqəsi ilə istifadə olunmuş, ölçü-biçisiz bir kəlmə də deyilməmişdir:

Sallana-sallana gedən gözəl qız,
Ay qız, bu güzarın bulağadırmı?
Niyə gec gəlirsən, tez qayıdırsan?
Tez gəlib gec getmək qadağadırmı? (4, s.158).

Aşıq şeirində “sallana-sallana getmək” ifadəsinə Xəyyat Mirzədən əvvəl Aşıq Qurbaninin dilində rast gəlirik. Lakin hər iki aşıqda bu ifadənin səslənmə keyfiyyəti diqqəti çəkir. Aşıq Qurbanidə bu ifadə Salatına, Xəyyat Mirzədə isə adı bəlli olmayan gözələ aiddir. Ümumiyyətlə, “sallanmaq” feili aşıq dilindəki aktiv mövqeli vahidlərdəndir. Xəyyat Mirzənin dilində konkret şəxslərə müraciətə rast gəlmək çətindir. O, haqqında danışdığı gözəllərin adını çəkmir və bu cəhəti ilə aşıqlarımızın çoxundan seçilir:

Sallanıban min naz ilə gedən qız,
Bu cür sallanışın yolu incidir.
Göstərirsən badi-səba yelinə,
Eylər pərakəndə teli, incidir (4, s.162).

Xəyyat Mirzənin dilindəki sual cümlələri və təzadlar əsərin bədii dəyərini çoxaldan vasitə kimi üslub keyfiyyətinə dərin təsir edir. Sual əvəzliliklərinin dəqiqləşdirici və üslubi rola malik olması şeirlərinin dilindən də aydın olur.

Bəzən aşığın yaradıcılığında klasik üsluba xas olan ifadələrlə qarşılaşırıq. Lakin bu cəhət onun dilinin rəvanlığını poza bilmir. Aşığın dilindəki belə ifadələr milli sözlərin əhatəsində gücsüzləşir və onların alınma mənşəli olması milliliyin yüksəkliyində kölgədə qalır. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəkdə “aləmi-röya” ifadəsi diqqəti çəkir:

Aləmi-röyada bir bağça saldım,
Dolandım ətrafın bar deyə-deyə.
Hasarın çəkdim alovdan, oddan,
Bağban oda yandı nar deyə-deyə (4, s.159).

Bu əsər başqa məziyyətləri ilə də seçilir. Sinonim tərəflərdən birinin milli, digərinin alınma olması bədii tarazlıq yaradır. Bəzən bədii dildə alınma leksikanın əhəmiyyəti ölçüsüz olur. Bu dildə alınma sözlərin elə məqamları ilə qarşılaşırıq ki, onların yerinə milli sözləri qoysaq, həmin təsiri, bəlkə də hiss edə bilmərik. Yuxarıdakı şeirin dilində “oda yanmaq” ifadəsinin tərkibindəki “od” milli dil vahidinin yer aldığı eyni misrada həmin mənada işlənən “nar” alınma sözü yerinə düşmüşdür. Bundan başqa, maraqlı təzadlar əsərin dilini zənginləşdirir.

Gördüm bir çeşmədə xublar dəsini,
Yenə gülüş aşdı qumru səsini.
Ovçusuyam, gəzdim ov bərəsini,
Bu dağlarda maral var deyə-deyə (4, s.159).

Əsərin dilindəki feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunan tərz zərfliyinin təkrar sözlərdən yaranmış hissəsi şeirin oynaqlığına, ritminə imkan yaradan vasitə kimi işlənir.

Misra və ya ifadələrin bütöv semantik vahid kimi meydana çıxmasında təkrarların böyük rolu vardır. Belə ki, təkrarlar mətn daxilindəki bağlılıqların vasitəçilərindən biri olmaqla fikrin düzgün və emosional ifadəsində və çatdırılmasında əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Təkrarın yer aldığı bədii mətn müəllifin əsas fikrini vurğulayır və onun diqqətə çatdırılmasını təmin edir. Bütün bunlar bədii dildəki mənanın üzə çıxmasına imkan yaradaraq bədii mətni də formalaşdırır.

Təkrarlar bədiiyyəti genişləndirib dərinləşdirən sintaktik üslub vasitəsidir. Bədii dilin arxitektikasını dedikdə, ilk yada düşən təkrar olur. O, zahiri və daxili zənginliyi təmin edən üslub faktoru kimi üzə çıxır:

Eşq əlindən gəldin cana, ay Mirzə,
Cismın atəşlərdə yana, ay Mirzə,
Baş əyməzdin bəyə, xana, ay Mirzə,
Düşübsən çöllərə yar deyə-deyə (4, s.159).

“Deyə-deyə” sözünün özünün təkrardan düzəlməsi və ardıcıl olaraq bütün bəndlərdə rədif mövqeyində təkrar işlənməsi bədiiyin çoxalmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Fikrin aydınlaşmasında, semantikanın açılmasında təkrar sözlərin mahiyyəti az deyil. Leksik-qrammatik təkrarlar bədii sintaksisdə fərqli bir estetik səslənmə və duyum yaradır, deyilənlərin mənası təkrar sözlərin əhatəsində formalaşır. Təkrarlar bütöv bir mənanı ifadə etmək gücünə malikdir. Onlar təqdim edilən düşüncələrdən başqa, deyilməyən fikirlərə də işıq sala bilər:

Başına döndüyüm vəfalı dilbər,
Dolan gəl yanıma sən şirin-şirin.
Ala gözlərinə, qələm qaşına
Can qurban elərim mən şirin-şirin (4, s.161).

Onlar dil vahidləri arasında əlaqənin yaranmasında da əhəmiyyətə malikdir. Təkrarlar bədii dildə sanki böyük bir güc əmələ gətirir, deyilənləri daha qüvvətli diqqətə çatdıraraq fikrin obrazlılığını artırır. Maraqlıdır ki, məntiqi vurğunu özünə çəkməkdə də təkrarların rolu əvəzsizdir:

Ağ üzündən rübəndini götürsən,
Miskin muradımı kama yetirsən,
Ölən vaxtı başım üstə otursan,
Verrəm Əzrayıla can şirin-şirin (4, s.161).

Poetik sözlərin, demək olar ki, hamısı fikirləri emosional şəkildə təqdim edə bilər, lakin duyğu və düşüncələrin daha qabarıq təqdimatında təkrarlar çox dəyərlidir. Onlar bədii mətnin təqdiminə, dilin semantik inkişafına, mənanın genişlənməsinə, söz vurğusunun müəyyənləşməsinə imkan yaradır, fikirlərin yaddaqalma sürətinə müsbət təsir edir.

Ölməyib tapaydın həyat, ay Mirzə,
Olmaz sən kimi xəyyat, ay Mirzə,
Bərələri busan səyyad, ay Mirzə,
Canın yar yolunda sadağadırmı? (4, s.158).

Bu örnəkdə diqqəti çəkən dil vahidi kimi “busmaq” feili maraqlıdır. Şeirdə dilimizin izahlı və orfoqrafiya lüğətlərində (2, 628; 3, 562) “pusmaq” formasında göstərilən bu söz “b” samiti ilə işlənərək özündən əvvəlki sözlə alliterasiya yaratmışdır. Sözügedən leksik-qrammatik vahid son zamanlar dilimizdə az işlənir. Belə ki, onun fəal mövqeyi “güdmək” feilinə keçmişdir.

Xəyyat Mirzənin dilində bir sıra maraqlı ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu mənada, “qəlbin sandığı” birləşməsi diqqəti cəlb edir:

Sərgərdan olmuşam, əlacdan naçar,
Namərd qaydasıdır, arxadan qaçar,
Qəbin sandığına olaydım aşar,
Açaydım, görəydim, nə gümanı var? (4, s.161).

Dilimizdə “tədbir tökmək” ifadəsinə rast gəlmişik. Lakin “tədbir tapmaq” ifadəsi ilə Xəyyat Mirzənin dilində qarşılaşırıq:

Ay həzarat, gəlin sizə söyləyim,
Mənim əhvalımı ellər ağladı.
İstədim ki, yön çevirəm bir yana,
Qubar tədbir tapdı, yollar ağladı (4, s.165).

Xəyyat Mirzənin dərin və mənalı təzadlarla dolu maraqlı bədii dili vardır. Təzadın bədii dildə fikri daha təsirli ifadə etmək üçün işləndiyi məlumdur. Onun müxtəlif yollarla meydana çıxmasında fərqlər özünü göstərir. Belə ki, təzad antonim sözlərlə, təsdiq və inkar feillərlə yarandığı kimi, onun bunların heç biri olmadan semantik üsulla ortaya çıxması məqamları da vardır və bu, daha təsirlidir:

Vaxt olar ki, el yaylağa köç elər,
Gülgəz boylulara xələt biçilər,
Bir bağa girdim ki, eynim açılar,
Bülbül nalə çəkdi, güllər ağladı (4, s.165).

Xəyyat Mirzənin dili anlaşılıq olsa da, burada yazılı ədəbi dilimizə xas olan bir sıra söz və ifadələr də diqqəti cəlb edir. Məsələn, aşığın müraciətlərindən biri belədir: “pədəri-mehriban”. Göründüyü kimi, birləşmənin hər iki tərəfi alınmalardan ibarətdir. Bundan başqa, aşığın dilində milli leksik vahid olan “tuyğun” sözünə rast gəlirik ki, o, lüğətlərimizin heç birində qeydə alınmayıb. Çağdaş türk dilində həmin söz isim və sifət kimi işlənir. Onun “gənç və güclü”, “çılğın”, “duygulu və həssas” kimi mənalarına rast gəlmək olur. Bundan başqa, *tuyğun* yırtıcı bir quş növünün adını bildirir. Xəyyat Mirzənin yaradıcılığı *tuyğun* sözünün bir zamanlar bizim dilimizdə də işləndiyini göstərir. Aşığın dilində “rizvan şanası”, “qəm bəzircanı”, “eşq orağı” kimi maraqlı sintaktik vahidlər də vardır:

Qüdrətdən çəkilib ağ, nazik əllər,
Rizvan şanesiylə daranıb tellər.
Yarın oylağında gözən gözəllər
Cümləsi canıma yağı dolanır (4, s.166).

“Rizvan” sözünün lüğətlərdə bir çox mənalarına rast gəlsək də, burada *cənnətdəki mələklərin üstündə duran mələk* anlamında işlənmişdir.

Aşığın dilində çağdaş dilimiz üçün səciyyəvi olmayan, lakin dialektlərimizdə qorunan dil vahidlərinə də rast gəlirik. Bu baxımdan “yazıxmaq” feili maraqlıdır:

Ərənlər yolunda sabitəm mən də,
Onunçunmu məni salıbsan bəndə?
Varmı mənim kimi vəfalı bəndə,
Tapar yuvasından yazıxan məni (4, s.169).

Dilimizin dialektoloji lüğətində “yazıxmaq” Çənbərək, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Tovuz dialekti kimi *bələd olduğu yeri itirmək, səhv salmaq* mənalarında verilmişdir. “Yazıxmaq” dialekt örnəyi olsa da, hər halda, milli vahid kimi diqqətə dəyərdir.

Xəyyat Mirzə deyirdi:

Mən oldum dünyada sənətə pərgar,
Hayıf, sözlərimə yoxdu xiridar (4, s.166).

Xəyyat Mirzənin indi də sevilə-sevilə oxunması, araşdırmalara cəlb edilməsi onun söz xiridarı olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
4. Xəyyat Mirzə. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı:Şərq-Qərb, 2005, s. 158-170.
5. Vahid T. Sözün dərzisi - Xəyyat Mirzə / “Mədəniyyət” qəzeti, 14 sentyabr 2012-ci il, s. 15.

SUMMARY

Fakhriyya Jafarova

**LINGUISTIC AND STYLISTIC CHARACTERISTICS OF KHAYYAT MIRZA'S
CREATIVITY**

As we know, the well-known figures of Bozalganly village of Tovuz region contributed to the development of Azerbaijani ashug art. Khayyat Mirza is one of the figures grown by Bozalganly Ashiq school. He did a lot of work in Azerbaijan ashug literature and has respect among people as a skilled ashug. Khayyat Mirza, who took lessons from Ashug Huseyn Bozalganly, competed with famous ashugs of his time and respectfully remembered them as master ashugs. Ashug Khayyat skilfully used the forms of poetry such as garayli, tajnis, koshma, divani, and mukhammas, and drew attention with the features of his style. Thus, a number of interesting expressions can be found in the language of Khayyat Mirza. The article presents the literary activity of Kayyat Mirza, and the language of his works has been scientifically and theoretically studied.

Key words: Khayyat Mirza, ashug creativity, literature, garayli, style

РЕЗЮМЕ

Фахрия Джафарова

**ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ТВОРЧЕСТВА ХАЙЯТА МИРЗЫ**

Как известно, известные деятели села Бозалганлы Товузского района внесли свой вклад в развитие азербайджанского ашугского искусства. Хайят Мирза – одного из лиц ашугской среды Бозалганлы. Он проделал большую работу в азербайджанской ашугской литературе и снискал уважение в народе как искусный ашуг. Хайят Мирза, бравший уроки у Ашика Гусейна Бозалганлы, обменивался со знаменитыми ашугами своего времени и с уважением вспоминал их как мастеров-ашугов.

Ашуг умело использовал такие формы поэзии, как гарайли, таджнис, гошма, дивани, мухаммас, и привлек внимание своим стилем. Таким образом, в языке Хайят Мирзы можно встретить ряд интересных выражений.

В статье упоминается творчество Хайят Мирзы, язык его произведений подвергается научно-теоретическому анализу.

Ключевые слова: Хайят Мирза, ашугское творчество, литература, гарайли, стиль.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82(091)

NƏRİMAN NƏRİMANOV OBRAZI YARADILAN TARİXİ POEMALARDA ŞƏXSİYYƏT VƏ SOSIAL-SİYASİ GERÇƏKLİK

Məqalədə görkəmli dövlət xadimi, maarifçi, həkim, yazıçı-dramaturq Nəriman Nərimanova həsr olunmuş Rəsul Rzanın “Xalq həkimi” və Nəriman Həsənzadənin “Nəriman” tarixi mövzulu poemalarından bəhs edilmiş, ədibin həyatı, mühiti, yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, Rəsul Rza “Xalq həkimi”, Nəriman Həsənzadə “Nəriman”, tarixi poema, mövzu, ideya.

Görkəmli ədiblərimizin obrazının yaradıldığı, bədii məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edən tarixi mövzulu poemalardan biri də görkəmli yazıçı-dramaturq, ictimai xadim olan Nəriman Nərimanova həsr olunmuş Rəsul Rzanın “Xalq həkimi” poemasıdır. Əsər Bakının yaraşlıq binalarının, xiyabanlarının, xüsusilə də Nərimanovun adını daşıyan xiyabanın təsviri ilə başlayır. Şair Nərimanovun xiyabanda adının verildiyi lövhə qarşısında xəyala dalır, xəyalı onu çox illər əvvəl, uşaqlıq illərinə - Göyçaya aparır. O vaxta ki, onda Rəsul Rza 10 yaşında idi və Göyçayda böyük izdiham var idi, insanlar toplaşır, biri-birinə pıçıldaşırdı- Leninin dostu, Xalq həkimi gəlib. Müəllif geniş lövhələrlə ötən əsrin əvvəlində-inqilabdan əvvəlki həyatın dolğun mənzərəsini yaradır. Aclıq, səfalət, cahillik, savadsızlıq, insanların acınacaqlı həyatı fonunda xalqın işıqlı ideyalar qarçısı olan ümid yerlərindən biri-Xalq həkiminin gəlişi bayram təntənəsinə çevrilir. Kasıb, səfil həyat sürsələr də Nərimanova böyük rəğbət bəsləyən, ona açıq ürəklə qulaq asan, onu öz kasıb daxmasında qonaq ertmək üstündə mübahisə edən bu sıradan insanların portreti xalqın yüksək qonaqpərvərliyinin, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə verdiyi dəyərin ifadəsi kimi poemada maraqla qarşılır. Rəsul Rza həssaslıqla ötən əsrin əvvəllərinin tarixi reallıqlarını bədii planda əks etdirməklə oxucunu məlum dövrə səyahət etdirir. Xalqın ümid yeri olan Nərimanı bir qadın təlaşla axtarır, çünki oğlu xəstədir. Xəstənin yanına gətirilən Nəriman soruşduqda dövrün bir sıra gerilikləri aşkarlanır, batil inancların, fanatik din xadimlərinin “kəramətindən”- paslı mismarın və digər əşyaların qatıldığı suyu içdiyi üçün bədəninə iltihab yaranmış uşaq bütün bu geriliklərin qurbanı kimi ön plana çıxarılır. Bu yerdə müəllif ədəbi qəhrəmanına “Pir”ləri xatırladır. Həssaslıqla seçilmiş məqamda Nərimanovun “Pir” povestindəki mühitin eynisi Doktor Nərimanın qarşısına çıxır. Müəllif bu məqamda daha kəskin boğalarla dövrün canlı mənzərəsini yaradır:

Azadlığı dustaq,
Taleyi yad əllərdə oynucaq,
Dili ali məclislərdə yasaq,
Səadəti qaçaq,
Bir millətin yaraları.
Yarpaq-yarpaq çevrilir
ömrün varaqları; (7, s.202)

Müəllif oğlunu öz əlləri ilə ölümə tərk edən, cəhələtin qurbanı olan ananın fəryadını dinlədikcə, onun ah-naləsinə qulaq asdıqca emosional ovqatda sanki pıçıldaşaraq yalnız anasını itirəndə adam yetim qalmır, balasını itirən analar da yetim qalır, deyir. Körpə uşağın ölümü, ananın nalələri qarşısında mütəəssir olan Nəriman Nərimanovun dilindən verilən sözlər bir silah gücündədir və təsvir olunan mühitə qamçı kimi təsir edir. Nəriman deyir: “Budur avamlığın bəhrəsi!” (7, s.203).

Rəsul Rza Nərimanlı günlərdən böyük ağrı ilə ayrılıb poemanı yazdığı dövrün mənzərəsini gözlərimiz önündə canlandırmağa, sovet cəmiyyətinin yaratdığı “firavanlığa” qiymət verməyə çağırır oxucusunu. Söyləyir ki, bir vaxtlar burda “Heyva piri” vardı, nəəllac, ümitsiz, cahil insanlar öz əskiparasını buraya bağlayırdı, amma kimsə burdan nicat tapmadı. Şair bu qənaəti hasil edir ki, milli tərəqqinin, maarifçiliyin, dünyəvi inkişafın mövcud olduğu cəmiyyətdə fanatizm hökm sürə bilməz. Şair düşünür ki, bəlkə də uzaq-uzaq illərdən boylanıb Nəriman bu günləri görür, görür ki, bir vaxtlar pirlərdən mədəd uman biçarə insanlar həmin pirin yerindəki xəstəxanada öz dərdlərinə əlac arayırlar. Beləcə Nəriman buradan ayrılır, şair isə vurğulayır ki,

O gedir,

Ürəklərdə nə qədər

Alışdırdığı

Arzu, inam közü qalır. (7, s.205).

Bəli, Nəriman ürəklərdə bir ümid işığı səpib gedir, özünənsə ürəyində min-min ümidlər, görməli işlər vardır. Poemanın sonunda Nərimanı aparın qatarın səsləri qulaqlarda cingildəyir. Müəllif “yol ümidir, yol gələcəkdir” ideyası ilə poemanı sonlandırır. 1965-ci ildə- sovet rejiminin hələ də sözünü dediyi ildə tamamlanan poemada ideoloji diqtənin təsiri duyulur, Rəsul Rza belə qənaət formalaşdırır ki, 50-60- il müddətində sovet rejimi Azərbaycanın ucqar bölgəsinə yeni həyat gətirdi. Sovet dönəmində yazılan əsərdə hardasa bu belə olmalı idi, başqa cür yazı bilməzdi. Amma gerçək bu idi ki, poemanın sonunda Nərimanı aparın qatarın cingiltisi hardasa həyəcan təbili idi. Çünki dövrün sənədlərində də əks olunduğu kimi, bu qatar Nəriman Nərimanovu uzağa – Moskvaya - ölümə aparırdı. Gerçəkdə isə Nərimanova mərkəzin münasibəti heç də birmənalı olmamış, ölümündən sonra “Uzun müddət Azərbaycanda onun adının belə çəkilməsi yasaq edilmişdi”. 1950-ci illərin ortalarından Nərimanova “ictimai və siyasi bəraət” istiqamətli tədqiqat işləri dərc edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyəti sayəsində Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi fəaliyyəti layiqli qiymətini almış, anadan olmasının 100 illiyi təntənə ilə qeyd olunmuş, Bakıda əzəmətli abidəsi ucaldılmış, Xatirə muzeyi yaradılmışdır” (8). Ümumilikdə Rəsul Rzanın poema yadacılığı ədəbi fikirimizdə yüksək qiymətləndirilir: “... “Xalq həkimi”, “Qız qalası”, “Son gecə” və s. poemalarında insanpərvərlik, humanizm, nəciblik kimi ali məziyyətlər qabardılır, laqeydlik, biganəlik qınağa çəkilir” (5). Yaxud bir başqa tədqiqatda Rəsul Rza yaradıcılığında poema janrının imkanlarından bəhs edən tədqiqatçı vurğulayır ki, “Azərbaycan poeziyasında poema janrının inkişafında xüsusi xidməti olan qüdrətli sənətkarlardan biri də Rəsul Rzadır. Böyük sənətkar üslub orijinallığı ilə seçilən, obrazların zənginliyi, insan xarakterlərinin dərin təhlili baxımından sanballı, ədəbi ictimaiyyətin həmişə diqqətini cəlb edən poemalar yazmışdır. Şairin müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı “Bir gün də insan ömrüdür”, “Anamın gəlin qızı”, “Qız qalası”, “Babək”, “Füzuli”, “Hilal”, “Son gecə”, “Lenin”, “Xalq həkimi”, “Qızılgül olmayaydı” yüksək ideya xüsusiyyətlərinə, kolorit gözəlliyinə, daxili dinamika və drammatizminə görə diqqətə layiqdir” (1). Həm ədəbiyyatşünaslıqda, həm də oxucu yaddaşında izi qalan Rəsul Rzanın poema yaradıcılığı, xüsusilə də “Xalq həkimi” poeması öz ədəbi-bədii dəyəri, mövzu və ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə hələ də tərəvətini itirməmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi, maarifçi, həkim, yazıçı-dramaturq Nəriman Nərimanov obrazının yaradıldığı tarixi mövzulu poemalardan biri də Nəriman Həsənzadənin “Nəriman” poemasıdır. Poema uzun müddət ictimai fikirdən uzaq tutulmuş, haqqında qadağalar qoyulmuş, irsinin, həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsinə maneə olunmuş Nəriman Nərimanova həsr olunmuş, böyük milli təəssübkeşliyin ifadəsi olan, ədəbi-nəzəri quruluşu, dili, üslubi özünəməxsusluğu ilə seçilən, Nəriman Həsənzadə üslubuna məxsus olan həzinlik, səmimiyyətlə qələmə alınmış dəyərli bədii nümunədir. Nəriman Həsənzadənin poema yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıqda çoxsaylı tədqiqatların mövzusu olmuş, onun tarixi mövzulu əsərlərində tarixilik və müasirlik problemi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, əsasən, onu tarixi reallığa “sədaqətli” ədib kimi qiymətləndirmişlər. Bu aspektdən yanaşan araşdırmaların birində vurğulanır ki, “N.Həsənzadə tarixə güvənən sənətkardır. O, qədim və ulu bir xalqın oğludur, onun mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıqla dolu zəngin tarixi irsi var. O, həm də bir

sənətkar kimi güclü tarixilik duyğularına malikdir. Bu onun fərdi təfəkkür tərz, üslubi özünəməxsusluğudur. Belə ki, tarixə arxalanan müasirliyi daha aydın görür və səhv etmər. N.Həsənzadə keçmişin gözəl dəyərlərini, yaradıcı və qurucu şəxsiyyətlərini unutmamağı, unudulmuş tarixin milli-ictimai şüurda bərpası probleminə toxunur. Məsələn, Azərbaycanın müasir həyatında böyük rol oynamış N.Nərimanovun taleyi onu həmişə düşündürmüş, bir sıra əsərlərinin mövzusu olmuşdur. Bu mənada “Nəriman” poeması N.Həsənzadə yaradıcılığının mükəmməl bədii abidəsidir və fikrimizcə, o, həmişə yaşayacaqdır.” (6). Ədibin “Nəriman” poeması öz estetik-bədii dəyəri, mövzu və ideyası ilə ədəbi-tənqidin diqqətini cəlb etmiş, görkəmli dövlət xadiminin obrazının yaradıldığı poema haqqında tək cə ədəbiyyatşünaslıq yox, eyni zamanda tarixçilər, bütün ictimaiyyət yüksək fikirlər söyləmişdir. Poemada Doktor Nərimanovun həyatının bəlli dövrü, ədəbi fəaliyyəti, maarifçilik və həkimlik fəaliyyəti, mühüm dövlətçilik fəaliyyəti və ən əsası xalqımızın tarixi taleyindəki mühüm xidmətləri qaynaqlara dayanaraq, tarixi reallıqları təhrif etmədən bədiiləşdirilmişdir. Poemada Nərimanovun yaradıcılığından olduğu kimi, xalqımızın zəngin mədəni dəyərlərindən, məişətindən, adət-ənənəsindən, bəhs olunan dövrün ictimai, sosial reallıqlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnen şair-dramaturq ən əsası ədəbi qəhrəmanına tükənməz sevgisini kövrək misraların dili ilə ifadə edə bilmişdir. Bu kimi müsbət məziyyətlərini nəzərə alaraq tarixçi-alim Musa Quliyev qeyd edir: “Şairin “Nəriman” poeması xalqımızın böyük oğlu, bütün şüurlu həyatını qətrə-qətrə millətin, Vətəninin yolunda əridən, görkəmli dövlət xadimi, şöhrətli yazıçı-dramaturq Nəriman Nərimanovun həyatına həsr olunmuşdu. Bu, poema yox, özünün bədii dolğunluğuna, məzmununa, əhatə dairəsinə görə nəzmlə yazılmış roman idi. Bu əsər böyük Nərimana bədii heykəl idi. Sonralar şair bu poema əsasında “Qoy bütün Şərq eşitsin” adlı pyes də yazdı. Poema kimi pyes də çox uğurlu oldu. Bakıda və Moskvada yüksək mükafatlara layiq görüldü...” (4).

Qeyd edək ki, ötən əsrin ortalarında Nərimanov adı ətrafındakı tor pərdəsi hələ də saxlanılırdı. Nəriman Həsənzadənin bu mövzuda poema yazması müəllifi də çətin sınaqlar qarşısında qoyur. Görkəmli dövlət xadimi haqqında lazımı sənədləri ona vermirlər, poemanın nəşrinə mane olurlar, o dövrün senzurasında isə poema ixtisar olunur. Azərbaycan elminin, ədəbiyyatının hamisi, ulu öndər Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında poemanın ixtisarsız nəşri nəzərdə tutulsa da, ixtisar olunan yerlər tapılmış, Xalq şairi bu hadisələri öz dilindən ifadə edərək deyir: “Ulu Öndərimiz bürodakı çıxışlarının birində demişdi ki, poema necə yazılıbsa, eləcə də çap olunmalıdır. Lakin artıq gec idi. O zamankı senzura ixtisar etdiklərini elə “gizlətməmişdi” ki, yuxarıda dediyim o misraları bərpa edə bilmədim. Sonralar bu poemanın əsasında “Bütün Şərq bilsin” adında məzmun pyes yazdım.” (2). “Nərimanlaşmaq yox, Leninləşmək lazımdır” deyərək onu ittiham edirlər, silinən 1400 misranın aqibəti isə bəlli olmur. Poemanın XX əsrin xalqımızın taleyində ən ziddiyətli dövrünün ictimai-siyasi reallıqlarından cəsarətlə bəhs edən mətnində müəllifin ayrı-ayrı obrazların dilindən verdiyi ifadələr böyük iradənin nəticəsi idi. Şair yazırdı:

İstəməm ingilis azadlığını,
ya rusun aferit azadlığını (3, s.22).

Bəllidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də, Cümhuriyyət devrildikdən sonra da Azərbaycanda ayrı-ayrı xalqlar öz işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar. Arxivlərdə rastlaşdığı tarixi gerçəkləri obrazların dilindən cəsarətlə təqdim edən müəllif milli təəssübkeşliklə hadisələrə ayıq münasibət formalaşdırır və eyni zamanda qeyd edir ki, torpaqlarımıza qarşı olan işğalçı niyyətlərin arxasında “neft” faktoru dayanırdı. Bütün bu siyasi proseslərin mərkəzində olan, xalqını əzmlə qoruyan, milli tərəqqiyə bütün ömrünü həsr edən Nərimanovun yaşadığı dövrün ictimai münasibətlərini ürək ağrısı ilə qələmə alan şair təbii sərəvətimiz olan neftə münasibətdə bəzən həssas şair qəlbinin diqtəsi ilə deyirdi:

Bəlkə su çıxsaydı yerin dibindən,
Ayaqlar altında qalmazdı vətən. (3, s.14).

Nərimanovun xalqımız qarşısındakı mühüm xidmətlərini arxivlərin saralmış vərəqlərindən oxuduqca müəllifdə ədəbi qəhrəmanına könül bağı formalaşır, sanki obrazın sevinci ilə sevindiği kimi, ağrılarını da canında duyurdu, öz dili ilə desək, “Nərimanlaşdı”.

“Nəriman” dedikcə nərimanlaşıb,
özüm də dəyişdim bu neçə ildə (3, s.16).

Poemanın strukturunu izlədikcə əsərin yazılma prosesində sənətkarın yaradıcılıq iztirablarının da şahidi oluruq. Əsər yazıldıqca, təzyiqlər artdıqca müəllif sanki dövrə, zəmanəyə, hakim rejimə etiraz səsinə bir az da ucaldır və obrazların dilindən deyirdi:

Bu heykəl qoyanın əli qırılsın,
qaldı torpağımız daşımız üstə. (3, s. 19).

Sovet rejiminin güclü bir vaxtında adının yasaq olunduğu görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanova poema həsr etmək, onun dövlətçilik, ədəbi-bədii yaradıcılıq, maarifçilik, doktorluq fəaliyyətindən tarixi reallıqlarla üst-üstə düşən faktları bədii planda əks etdirmək böyük cəsarət nümunəsi olduğu kimi, poemada bəhs olunan dövrlə yanaşı, müasir dövrün də ictimai-siyasi reallıqlarına etiraz səsinə ucaltmaq sənətkardan böyük məharət istəyirdi və Nəriman Həsənzadə məsuliyyəti daşdı. Həm ictimai əhəmiyyəti, həm ədəbi-bədii dəyəri, həm də mövzu və ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə tam olan Nəriman Həsənzadənin “Nəriman” tarixi poeması ədəbiyyatşünaslıqda öz yüksək dəyərini aldığı kimi, oxucu yaddaşında da silinməz iz qoydu.

Ümumilikdə XX əsr realist ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin obrazının yaradıldığı tarixi mövzulu poemaların tədqiqi deməyə əsas verir ki, bir tərəfdən klassik ədəbi irsimizin bəzəyi olan poema janrı XX əsrdə də özü dəyərini saxlamış, digər tərəfdən forma və məzmun, ideya cəhətdən zənginləşmişdir. Eyni zamanda ədəbi şəxsiyyətlərin mükəmməl obrazının yaradıldığı tarixi mövzulu poemalar, əsasən, sovetlər dönəmində qələmə alınsa da, bu poemalarda milli yaddaş problemi mükəmməl şəkildə qoyulmuş, görkəmli ədiblərimizin həyatı, mühiti, yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılmış, həyatı, şəxsiyyəti ilə yanaşı, görkəmli sənətkarların irsinin tədqiqi, təbliği baxımından bu bədii nümunələrin əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Behbud G. Rəsul Rza poemalarının bədii xüsusiyyətləri. <https://kaspi.az/az/resul-rza-poemalarının-bədii-xüsusiyyətləri>
2. Eynullaqızı G. Nəriman Həsənzadə: O poemaya görə həyat yoldaşımı itirdim...<https://yenicag.az/neriman-hesenzade-o-poemaya-gore-heyat-yoldasimi-itirdim>
3. Həsənzadə N. Nəriman. Bakı: Azər nəşr, 1968, 22 s.
4. Quliyev M. Xalqın sevimli şairi. <https://ikisahil.az/post/197416-xalqin-sevimli-shairi>
5. Məhərrəmli Z. Rəsul Rza fenomeni. <https://525.az/news/97466-resul-rza-fenomeni>
6. Mustafayeva E. <https://docplayer.biz.tr/107532198-N@riman-h@s@nzad@nin-poetik-axtarislari.html>
7. Rza R. Güneylər, quzeylər. Şeirlər, poemalar. Bakı: Azər nəşr, 1977, 199 s.
8. <http://www.tarixinstitutu.az/personalities/view/96>

ABSTRACT

Sitara Alizada

PERSONALITY AND SOCIO-POLITICAL REALITY IN THE HISTORICAL POEMS CREATED WITH THE CHARACTER OF NARIMAN NARIMANOV

In the article, Rasul Rza's "The People's Doctor" and Nariman Hasanzade's "Nariman" historical poems dedicated to the outstanding statesman, educator, doctor, writer-playwright Nariman Narimanov were mentioned, and the writer's life, environment, and creativity were widely covered.

Key words: *Nariman Narimanov, Rasul Rza "People's doctor", Nariman Hasanzade "Nariman", historical poem, theme, idea.*

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

**ЛИЧНОСТЬ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В
ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ, СОЗДАНЫХ С ПЕРСОНАЖЕМ
НАРИМАНА НАРИМАНОВА**

В статье упоминаются исторические поэмы Расула Рзы «Народный врач» и Наримана Гасанзаде «Нариман», посвященные выдающемуся государственному деятелю, просветителю, врачу, писателю-драматургу Нариману Нариманову, широко освещаются жизнь, окружение и творчество писателя.

Ключевые слова: Нариман Нариманов, Расул Рза «Народный врач», Нариман Гасанзаде «Нариман», историческая поэма, тема, идея.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

t.salmanova001@gmail.com

UOT: 821.111

ÇARLZ DİKKENS YARADICILIĞINDA QADIN, UŞAQ VƏ TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalə XIX əsrin birinci yarısında yaşamış, ingilis realist nəsrinin humanist yazıçısı hesab edilən Çarlz Dikkensin Viktoriya dövründə yaratdığı silsilə əsərlərdə qadın zorakılığına, uşaq əməyinə, eləcə də onların təhsili məsələlərinə tənqidi münasibət kimi məsələlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Belə ki, XIX əsr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Çarlz Dikkens yaratdığı əsərlərlə təkcə ingilis ədəbiyyatı tarixində deyil, həmçinin dünya ədəbiyyatı tarixində də özünəməxsus yer tutmuşdur. Yaratdığı əsərlərlə böyük bir insan kütləsini cəmiyyətin çatışmazlıqlarına qarşı mübarizəyə sövq etməsi, dövrünün eybəcərliklərini kəskin satira və tənqid hədəfinə çevirməsi, qadınlara kişilərlə eyni hüquq və səlahiyyətlərin verilməsi məsələləri də məqalədə öz əksini tapmışdır. Yoxsulluq, sosial ədalətsizlik, uşaq əməyi, hər şeyə rəğmən namuslu həyata rəğbət kimi məsələlər də məqalədə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Dünya ədəbiyyatının klassiklərindən sayılan Çarlz Dikkensin yaradıcılığının ingilis ədəbiyyatında realizmin zirvəsi hesab edilməsi, irili-xırdalı bütün əsərlərinin ingilis nəsrinin inkişafına təkan verməsi və s. kimi məsələlər də məqalədə qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *ingilis ədəbiyyatı, tənqidi realizm, satira və yumorun vəhdəti, qadın, uşaq və təhsil məsələləri*

XIX əsr ingilis ədəbiyyatının və dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, realist nəsrin böyük ustası, humanist yazıçı Çarlz Dikkens dünya ədəbiyyatında xüsusi yeri olan, illər, əsrlər keçsə də əsərləri heç vaxt dəyərini itirməyən bir sənətkardır. Şekspir, Höte, Tolstoy, Dostoyevski kimi dahilərlə bir cərgədə dayanan Çarlz Dikkensin yaradıcılığı Viktoriya dövrünə təsadüf edir. Romanlarında dövrün aktual məsələlərini canlandırmaqla yanaşı, onların həlli yollarını göstərməyə çalışan Çarlz Dikkens ingilis ədəbiyyatının inkişafı tarixində əvəzsiz rolu olan bioqrafik roman janrında yazıb yaratmış sənətkarlardandır.

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli əsərlər bəxş edən Ç.Dikkens yaradıcılığının əsas qayəsi obrazlı təfəkkür ilə həyatı dərk etmək, məzmunla formanın vəhdətini öyrənmək olmuşdur. Bu dövrün bənzərsiz sosial romanlar müəllifi Ç.Dikkens sosial tənqidçi və realist yazıçı kimi əsərlərində ingilis bürokratizmini, qadınların və uşaqların təhsil problemlərini, kapitalizm cəmiyyətində qadına qarşı münasibət, varlı və kasıblar arasındakı ziddiyyətlər kimi məsələləri əsas tənqid hədəfinə çevirmişdir.

İngilis ədəbiyyatı tarixində realist ədəbi məktəbin yaranmasında, mükəmməl estetik-fəlsəfi, cərəyan edən məsələlərə kulturoloji aspektdən yanaşma tərzinə malik Ç.Dikkensin tənqidi fikirləri də fəaliyyətinin başqa sahələri kimi daim demokratik mahiyyət daşımışdır. O, sözün əsl mənasında cəmiyyətin şüuruna təsir edəcək sadə və təsirli dildə əsərlər yazdığından onun əsərləri hər bir dövrdə geniş oxucu kütləsinin diqqətini çəkmişdir. Belə ki, Ç. Dikkens yazdığı əsərlərlə xalq arasında dolğun fikir yaratmış, insanların həyat tərzinə, onların dünyagörüşünə qismən də olsa təsir etmiş, o dövr üçün müasir düşüncə hesab edilən fikirlərin reallaşmasına çalışmışdır.

Çarlz Dikkens bədii yaradıcılığının birinci mərhələsində “Bozun oçerkləri”, “Pikvik klubunun qeydləri”, “Oliver Tvistin macəraları”, “Nikolas Niklbinin həyatı və macəraları” romanlarını və bir sıra başqa əsərlərini yazmış və “Boz” təxəllüsü ilə onların nəşrinə nail olmuşdur.

Bu ilk kitabçada yumor qabiliyyətini göstərən yazıçı böyük şəhərin yoxsul məhəllələrində yaşayan kasıbların həyat tərzindən, qadın və uşaqların üzləşdikləri problemlərdən bəhs etmiş, tezliklə İngiltərənin ən məşhur yazıçılarından birinə çevrilən Dİkkens “Oliver Tvistin macəraları” əsərini yazmaqla ingilis ədəbiyyatında uşaq baş qəhrəmanın olduğu ilk romanı yaratmışdır.

“Oliver Tvistin macəraları” romanı ingilis cəmiyyətini, aristokratik London malikanələrindəki, eləcə də ucqar sığınacaqlarda yaşayan insanların həyatını təsvir etsə də, müəllifin əsas tənqid hədəfi işçi evləri və uşaq əməyi, hökumət dairələrinin uşaqların cinayətkarlığa cəlb edilməsinə biganə münasibətidir. Bütün bunlara kəskin münasibət kitabı əvvəlki dövrlərin macəra romanları ilə müəyyən qədər yaxınlaşdırsa da, yazıçı öz ənənəsinə sadıq qalaraq əsərdə yoxsulların, xüsusən də ehtiyac içində boğulan səfil, balaca uşaqların həyatını özünəməxsus ustalıqla təsvir etmişdir.

Özünəməxsus yazı üslubu ilə fərqlənən Ç.Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları” romanının əsas ideyası yaşadığı cəmiyyətə qarşı etiraz, məzlum və yoxsul kütlələrə rəğbət hissi, uşaqların təhsil məsələsidir. Oliver Tvistin yaşadığı zəhmət evlərini ingilis burjuaziyası “yetim uşaqların rahat yaşaya biləcəyi xeyirxah bir müəssisə kimi” qələmə versə də, Ç.Dikkens bu əfsanəni əsərdə ustalıqla və cəsarətlə ifşa etmişdir. Əsər XIX əsr ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizmin güclü nümunəsi hesab edilməklə yanaşı, Dikkens yaradıcılığından dilimizə tərcümə edilmiş ilk əsər kimi də diqqəti cəlb edir.

Bənzərsiz yumorist, xalqın hüquqlarının yorulmaz müdafiəçisi olan Çarlz Dikkens uşaqlara və uşaqlığa münasibətini “Oliver Tvistin macəraları” əsərində ifadə edərək qeyd edir ki, uşaqlıq sadəcə yaş dövrü deyil, eyni zamanda insaniliyin mühüm elementi hesab olunmalıdır. O, hesab edirdi ki, yaxşı insanda “uşaqlıq”dan nələrsə qalmalıdır (9).

“Qəribə macərə” romanı da öz mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən romanlardandır. Məşhurluğu “Qəribə macərə” romanından sonra birə-beş artan Ç.Dikkens bu romanda yaşlı və zəngin cənab Pikviki Londonun kasıb məhəllələrini gəzdirməklə burada gördüklərini, yaşananları, yaşayanları, elit sinfin nümayəndələrinin qatıldığı görüşləri təsvir edir. O, Səm Ueller adlı işçinin hazırcavab, sadə, hər cür vəziyyətdən çıxmağı bacaran və dürüst bir obraz kimi oxucuya təqdim edir. Müəllif bu obrazı yaratmaqla öz dürüstlüyü ilə hörmət qazanan Səmi geniş oxucu kütləsinə təqdim edir və insanların zənginlərə deyə bilmədiklərini onun dili ilə cəmiyyətə çatdırır.

Ç.Dikkens Viktoriya dövründə sənayeləşmə və İngiltərədə urbanizasiya baş verdiyi bir dövrdə yazıb yaratdığından sinfi mübarizə, elit burjuaziya, aristokratlar, cəmiyyətin bütün imtiyazlarından məhrum olan yoxsullar, uşaq əməyinin istismarı, qadınlara qarşı amansız rəftar, Viktoriya dövrü idarə üsulunun hüquq və ədalət sisteminə tənqidi münasibət kimi məsələlərə öz münasibətini bildirmiş və ingilis cəmiyyətində gedən bütün proseslər Dikkensin dünyagörüşündə baş verən bütün ictimai-siyasi hadisələrə tənqidi baxışın formalaşmasına şərait yaratmışdır. 19 yaşında ikən “Parlament güzgüsü” redaksiyasında işə başlayan Çarlz Dikkens öz dövrünün siyasət aləminə baş vuraraq Britaniya uşaqlarının ağır, məşəqqətli həyatı və kasıblığın gətirdiyi qorxunu yazılarında realist bədii təsvirlə ifadə etmişdir.

Ç.Dikkensin yaradıcılığı dövründə qadınların cəmiyyətdəki mövqeyi və rolu böyük olmadığından bu dövrdə memar, həkim, hüquqşünas, siyasətçi kimi peşələrlə məşğul olan qadınlara rast gəlmək də mümkün deyildir. Qadın üçün evlilik karyera, uşaq dünyaya gətirmək və ana olmaq isə onların həyatının məqsədi hesab olunurdu. İngilis cəmiyyəti çox patriarxal cəmiyyət olduğuna görə qadınların həyatı gündəlik ev işləri ilə məhdudlaşdırdı. Bütün bu məsələlərə münasibət Ç.Dikkensin “Dombey və Oğul” romanında öz əksini tapmışdır. Dombey üçün arvad- şəxsi əmlakdır, evin bir küncündə duran mebellə onun heç bir fərqi yoxdur. Tam adı “Ticarət Evi Dombey və oğul” olan bu əsər tənqidçilərə görə yazıçının ən mükəmməl romanlarından biri hesab edilir. Cəmiyyətdəki mövqeyi və pulu cənab Dombeyin insanları görməsinə və həqiqəti ayıqca qiymətləndirməsinə mane olur.

“Dombey və Oğul” romanında həqiqəti və onun bütün ziddiyyətlərini daha dərinlən dərk edən yazıçının qəzəbi və bu qəzəbin amansız gülüşlə ifadə olunması Dikkens istedadının bəhrəsidir.

Dikkens həm mənəvi eybəcərlikləri, həm də sosial şəri satirik şəkildə təsvir etməklə əsərə xüsusi oxunaqlıq gətirmişdir.

Romanda cənab Dombey hər şeyi firmasının mənafeyinə tabe edir, pula olan hərislik, şirkətin maraqları ailəni əvəz edir və nəticədə Dombey pulun gücünə ibadət edən bir varlığa çevrilir. Dikkens cəmiyyətin mövcudluğu üçün əsas olan məsələləri - ailə dəyərlərinin qorunması, qızların təhsilinə önəm verilməsi, eləcə də qadına münasibət məsələlərini gündəmə gətirməklə pulun insanları necə mənəviyyətsizləşdirdiyini oxucuya əyani şəkildə çatdırır.

Əyləncəli bir süjet və yazıçının ortaya qoyduğu problemlərin dərinliyi ilə birləşən yumoristik və satirik təsvir “Dombey və Oğul” romanını dünya klassiklərinin şah əsərinə çevirir. “Dombey və oğul” romanında yazıçı Londonu uzaqlarda guruldayan canavar) olaraq görür və yazırdı: “London kənd yerlərində artıq dolana bilmədikləri üçün paytaxta axın edən yoxsulları udub yox edən bir canavardır” (4).

Dikkens bir insanın şəxsi keyfiyyətlərini sosial şərtlərlə əlaqələndirərək, Dombeydən nümunə götürməklə burjuva münasibətlərinin mənfi tərəflərini göstərir. Dombeyin evindəki hər şey onun sərt əmrinə tabedir.

Qeyd edək ki, Dombey Dikkensin əvvəlki cani qəhrəmanlarından fərqli bir xarakterə malik obrazdır. Bu əsərdə qürurunun qurbanı olan bir insanın həyatdakı ən vacib dəyərləri necə asanlıqla itirməsi bu obraz vasitəsilə oxuculara çatdırılır.

Digər romanı “Soyuq ev” də isə Ester xarakteri ilə qadınların vəziyyətini təsvir edir. Dikkens bu xarakter ilə kapitalizm quruluşunun altında əzilən qadınların təzyiqində olduqlarını göz önündə canlandırır. O, “Soyuq ev” romanında çürük İngiltərə portreti yaradaraq məhkəmələrdəki axsaqlıqları, sonu gəlməyən süründürməçilikləri tənqid hədəfi olaraq seçir, məhkəmə gedişinin uzanmasının təsviri ilə burjuva üsul-idarəsinin və qanunlarının antihumanist mahiyyətini açıqlamağa çalışmışdır.

“Soyuq ev” əsərində kabinet üzvlərinə Coodle, Doodle, Poodle, Foodle, Goodie, Joodle kimi gülünc adlar verərək, bir hökumət böhranına istehza edirdi: İngiltərə həftələrdir ki, faciəvi bir vəziyyətdədir. Lord Coodle kabinetdən çıxmaq istədi, Thomas Doodle bəy kabinetə girməyim dedi və Böyük Britaniyada Coodle və Doodle xaricində adı xatırlanmağa dəyər insan olmadığı üçün hökumət də yoxdur (6).

Ç.Dikkens “Devid Kopperfeld” romanında isə dövrün ən yaralı yeri olan təhsil məsələsinə toxunaraq qeyd edirdi ki, Devidin oxuduğu məktəbi kütbeyin Krikl idarə edir. Bu romanda Ç.Dikkens ictimai problemlərə praqmatik baxımdan yanaşaraq, təhsil sisteminin düzəldilməsi, kiçik uşaqların mədəndə istismar ediləcəyindən əvvəl doğru-dürüst məktəblərdə təhsil alması məsələsini irəli sürmüşdür.

Ç.Dikkens “Nikolas Niklbi”, “Ağır zamanlar” əsərlərində, eləcə də bir çox başqa romanlarında bütün dövrlərin müzakirə mövzusu olan təhsil sisteminin pozuqluğunu, müəllimlərin qeyri-kafiliyini, zalımlığını tənqid edərək yalnız yoxsul uşaqların deyil, varlı uşaqların da pis təhsilin qurbanı olması faktını vurğulamışdır.

“Qədim dövrlər dükanı” romanında yazıçı fəhlə sinfinin acınacaqlı həyatını təsvir edərək iqtisadi böhranın ağırlıqlarını qələmə almış, ingilis kübar cəmiyyətini təsvir edərkən kəskin tənqiddən istifadə edərək kübarların sadə adamların taleyi qarşısında məsuliyyət daşımalarını vurğulamış, ölkədə hökm sürən qanunların mənasızlığından böyük təəssüf hissi ilə bəhs etmişdir.

Hadisələrin satirik təsviri üstünlük təşkil edən “Ağır zamanlar” romanında isə Ç.Dikkens zülmkarları, özündən razı lovğaları, yalançıları gülüş hədəfinə çevirmiş, sosial problemlərin həlli yollarına, zəhmətkeşlərin istismar olunmasına və sinfi mübarizə məsələlərinə toxunmuş, cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin mahiyyətini göstərməyə çalışmışdır.

Ç.Dikkens “Nikolas Niklbi” əsərində isə siyasətçi Gregsbury kimi, hər kəsi özü kimi varlı hesab edənləri tənqid etmiş, şəhərlərdəki əməkçilərin pərişan hallarını, uşaqlarla qadınların fabrikələrdə istismar edildiklərini, dəmir yollarının insanları əzib keçdiyini, ancaq varlıların dükanlardan mal ala bildiklərini, ictimai narahatlığın qorxunc həddə çatdığını böyük ustalıqla təsvir etmişdir.

Dikkens yoxsulların öyrədilməsinə ayrıca əhəmiyyət vermiş, “Cahillik və cinayət” adlı məqaləsində, əsasən, öyrədilməmiş kəslərin qanunları pozduqlarını ifadə etmişdir.

1860-cı ildə işıq üzü görün “Böyük ümidlər” romanını yazan ingilis nəsr yazarı dövrü üçün vacib olan yüksək cəmiyyətlə adi zəhmətkeş insanlar arasındakı sosial-psixoloji parçalanma problemini tənqid etmiş, eyni zamanda gənc şəxsiyyətlərin formalaşmasının bir neçə bariz nümunə ilə izah etmiş və bununla da o dövr üçün bir növ tərbiyə romanı yarada bilmişdir.

“Böyük ümidlər” əsəri Pip adlı bir gəncin dövlət və şöhrətə gedən həyat yolundan bəhs edir. Romanın qəhrəmanı gələcəyə böyük ümidlərlə baxsa da, ümidləri boşa çıxır. Romanı oxuyarkən XIX əsrin sənaye İngiltərəsinin acınacaqlı həyatı ilə də tanış oluruq. Əsərin ilkin versiyasında roman qəmgin sonluqla bitmə də, müəllif oxucuların xatirinə ona son bir cümlə əlavə edərək əsəri xoşbəxt sonluqla bitirmiş və o dövrün bir çox yazıçıların qınağına səbəb olmuşdur (8).

Ümumilikdə 15 roman, bir neçə oçerk, povest və hekayələr kitabı və bir sıra pyeslər müəllifi Ç.Dikkens həyatının sonuna yaxın xarakterində öz vəziyyətindən məmnunsuzluq özünü göstərmişdir. Onun sonuncu “Edvin Drudun sirri” əsəri tamamlanmamışdır.

Dikkens dünya ədəbiyyatı tarixinə parlaq bir yumorist və satirik kimi daxil olmaqla romanlarında qəhqəhə ilə burjua sisteminin pisləklərini ifşa etmiş və bu pisləklərə qarşı həmişə mübarizə aparmışdır. Onun adı vəfatından sonra daha da böyük şöhrət qazanmışdır. Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatşünaslar silsilə sosial romanlar müəllifi Ç.Dikkens “ağır artilleriya ustası” adlandırmış və onun şöhrəti İngiltərədə XIX əsrin 80-90-cı illərində C.Bayronun populyarlığını üstələmişdir. Rus yazıçısı M.Qorki qeyd etmişdir ki, “Dikkens ən çətin bir sənətə - insanlara məhəbbət sənətinə son dərəcədə gözəl sahib olmuşdur”.

Yekunda onu qeyd etmək ki, ingilis milli mədəniyyətinin iftixar etdiyi yazıçılar nəslinə mənsub olan Ç.Dikkens yaratdığı əsərlər vasitəsilə İngilis xalqının mübariz əhvali-ruhiyyəsi ilə bizi yaxından tanış etməklə yanaşı, insana, insanlığa inam hissi də aşılamişdır. Həm sənətkar, həm də insan kimi, ədalət, mərhəmət, insanpərvərlik və başqalarına qarşı mərhəmət hissləri aşılaman nəsr yazarının əsərləri bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. İki əsr öncə yazıb-yaratmış Çarlz Dikkensin əsərlərindəki aktual problemlərin təsviri, müasir qloballaşma dövründə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Dikkens o yazıçılardan ki, onun əsərləri insana yaşamağa, sevinməyə və mübarizə aparmağa kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yeganə Abdullayeva. Qərbi Avropa ədəbiyyatında bioqrafik roman janrının işlənmə səciyyəsi // Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Bakı: 2012. №2, s.155-165.
2. Əkbər Ağayev. Çarlz Dikkens və onun “Oliver Tvist” romanı. Dikkens Çarlz. Oliver Tvistin macəraları. Bakı: Gənclik, 1986, s.3-5.
3. Ağayev Zeydulla. Dumanlı Albionun söz çələngi. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [2 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c.I, 2007, s.4-8.
4. Britaniya ədəbiyyatında bioqrafiya janrı: yaranması və inkişaf mərhələləri // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, 2012. № 1, s.172-176
5. “Böyüklerin dünyasına uşaq məsumluğu ilə gülən yazıçı” metodik vəsait / tərt.ed.: T.Hacıyeva. – Bakı: 2017, 18 s.
6. Əmirxan Xəlilov. Dünya ədəbiyyatı II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013, 536 s.
7. Gilbert Keith Chesterton. Appreciations and Criticisms of the Works of Charles Dickens. Part two. Japon on 6 July, 1998
8. Диккенс Ч. Большие надежды: Роман / пер. с англ. М.Лорие. - М. : АСТ, 2014. 543 с. - (Зарубежная классика).
9. Elnarə Əzizova. Çarlz Dikkensin əsərlərində yerli kolorit (“Oliver Tvist in macəraları” və “Balaca Dorrit” romanları əsasında): / Filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / Bakı, 2004, 27 s.

SUMMARY

Tehrana Khudaverdiyeva

WOMEN, CHILDREN AND EDUCATION ISSUES IN THE WORK BY CHARLES DICKENS

The article studies the analysis of some issues such as the critical attitude to women's violence, child labor, as well as their education in the series of works created by Charles Dickens in the Victorian era, who lived in the first half of the 19th century and is considered a humanist writer of English realist prose. Thus, Charles Dickens, who is one of the outstanding representatives of the 19th century English literature, occupied a unique place not only in the history of English literature, but also in the history of world literature. The article analyzes some features of his works such as motivating a large mass of people to fight against society's shortcomings, turning the deformities of his time into sharp satire and criticism, giving women the equal rights and powers as men. Poverty, social injustice, child labor, sympathy for an honest life despite everything have been discussed in the article.

Considering the creative activity of Charles Dickens, who is one of the classics of world literature, as the peak of realism in English literature, the development of English prose by all his works have been denoted in the article.

Key words: *English literature, critical realism, unity of satire and humor, women, children and education issues*

РЕЗЮМЕ

Теграна Худавердиева

ПРОБЛЕМЫ ЖЕНЩИН, ДЕТЕЙ И ОБРАЗОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА

Статья посвящена анализу таких вопросов, как критическое отношение к женскому насилию, детскому труду, а также к вопросам их воспитания в серии произведений, созданных в Викторианскую эпоху Чарльзом Диккенсом, жившим в первой половине XIX века, считавшимся гуманистическим писателем английской реалистической прозы. Так, Чарльз Диккенс, один из ярких представителей английской литературы XIX века, своими произведениями занял уникальное место не только в истории английской литературы, но и в истории мировой литературы. Своими произведениями она подталкивала огромные массы людей к борьбе с недостатками общества, превращала извращения своего времени в объект острой сатиры и критики, а также отражала в статье вопросы предоставления женщинам тех же прав и полномочий, что и мужчинам. К анализу в статье также были привлечены такие вопросы, как бедность, социальная несправедливость, детский труд, симпатия к честной жизни, несмотря ни на что.

Вершиной реализма в английской литературе считается творчество Чарльза Диккенса, считающегося одним из классиков мировой литературы, тем, что все его произведения, большие и малые, дают толчок развитию английской прозы и т. д. такие вопросы также упоминаются в статье.

Ключевые слова: *английская литература, критический реализм, единство сатиры и юмора, женщины, дети и проблемы воспитания.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

NURİDƏ QƏNBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nurideqenberova@gmail.com

UOT: 821.161.1

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIQ FƏRDİLİLİYİ
AKADEMİK M.C.CƏFƏROVUN AXTARIŞLARI ZƏMİNİNDƏ**

Məqalədə Akademik M.C.Cəfərovun “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri” kitabına istinadən görkəmli Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, fəal ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinə verdiyi töhfədən bəhs olunur. Vurğulanır ki, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında rus yazıçılarından Qoqol, Tolstoy kimi görkəmli ədiblərin yaradıcılığından yaradıcı şəkildə bəhrələnilmişdir. C.Məmmədquluzadə rus ədəbiyyatının mahir bilicisi kimi öz yaradıcılığında rus ədəbiyyatından bəhrələnməklə yanaşı ədəbi əlaqələrə, tərcüməşünaslığa da öz töhfəsini vermişdir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, M.C.Cəfərov, Qoqol, Tolstoy, ədəbi əlaqələr.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin öyrənilməsi üçün bu günə qədər çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimizdən Əziz Şərif, Feyzulla Qasımzadə, Mir Cəlil Paşayev, Məmməd Arif, İsa Həbibbəyli yazıçının yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli tədqiqat işləri ortaya qoymuşdur. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun da bu sahədə böyük əməyi vardır. Digər alimlərimizdən fərqli olaraq M.C.Cəfərov Cəlil Məmmədquluzadənin həm Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, həm də ədəbi əlaqələrin yaradılmasındakı rolundan bəhs edir.

Araşdırmalarında Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq fərdiliyini önə çəkən Məmməd Cəfər Cəfərov yazıçının XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində artıq tam şəkildə təşəkkül tapmış Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişafına töhvə verənlər arasında Cəlil Məmmədquluzadəni ön sıralarda olanlardan hesab edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin də rus ədəbiyyatına olan marağı onun yaradıcılığında xüsusi diqqət çəkiləsi məqamdır. Görkəmli ədibin rus ədəbiyyatına marağı hələ onun təhsil illərindən formalaşmışdır. Belə ki, Cəlil Məmmədquluzadə hələ Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı illərdə rus ədəbiyyatı inciləri ilə tanış olmuşdur. Bu dövrdə görkəmli maarifpərvər ədiblərimiz rus ədəbiyyatı nümunələrini dilimizə tərcümə edir, azərbaycanlı oxuculara çatdırırdılar. Məsələn, görkəmli ictimai-siyasi xadim N.Nərimanov dahi N.V.Qoqolun “Müfəttiş” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi həm də rus ədəbiyyatına marağı formalaşdırmaqla yanaşı tərcüməşünaslığa da bəlli istiqamət vermiş olurdu. Bu məqama aydınlıq gətirən M.C.Cəfərov “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən” adlı kitabında yazır: “1896-cı ildə N.Nərimanov böyük rus yazıçısı N.V.Qoqolun bürokrat və çar polis üsuli-idarəsinə qarşı kəskin bir ittihamnamə olan məşhur “Müfəttiş” komediyasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və həmin ildə də komediya Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Bu rus ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ilk iri əcmli əsərdi” (2, s.112).

M.C.Cəfərov qeyd edir ki, bu tərcümə Azərbaycan ziyalılarına çox təsir etmiş Azərbaycan nəsrində satirik ənənələrin inkişafında mühüm bir vasitə olmuşdur. Əlbəttə, o dövr inqilablar dövrü olduğundan da, bu cür satirik əsərlər cəmiyyətin tərəqqipərvər qüvvələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Amma M.C.Cəfərov bu hadisəyə mühüm əhəmiyyət verməklə kifayətlənmir. O faktiki olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına bu tərcümə ilə yeni simaların gəlməsini vurğulayır. Akademik yazır ki, “Rusiyanın Qoqollarının ədəbi ənənələrinin təsirinin nəticəsi idi ki, 90-cı illərdə Azərbaycan da

öz yeni böyük satirikini yetişdirdi. Qori Seminariyasının məzunu, 28 yaşlı kənd müəllimi Cəlil Məmmədquluzadə sonradan Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan bir müstəsna istedad 1894-cü ildə yazdığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti ilə öz gözəl sənətinin binövrəsini qoydu...” (2, s.112). Qabaqcıl rus realist ədəbiyyatına hər zaman yüksək qiymət verən M.C.Cəfərov rus tərcümələri ilə ədəbiyyatımıza yeni qatqı verən ədiblərimizin irəli çıxmasını alqışlayır, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni üföqlərin yarandığını söyləyirdi.

M.C.Cəfərov Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımıza gəlişini bir hadisə sayır. Bu hadisəni hətta əsaslandırmağa da nail olur. Yenə də fikirlərini ədəbi əlaqələrə söykəyən akademik Cəlil Məmmədquluzadə fenomenini belə izah edir: “30-cu illərdə povestləri nəşr ediləndə A.S.Puşkin onları oxuyub demişdi: “İnsanı heyran edən əsərlərdir. Budur, hər cürə sünilikdən uydurmadan və qondarmalardan uzaq olan həqiqi və səmimi gülüş buna deyərlər. Bunlar bizim indiki ədəbiyyatımızda o qədər fövqaladə bir hadisədir ki, mənim heç ağılma gəlməmişdir. Qoqol ənənələrinə, Qoqol sənətinə sonralar da çox bağlı olan Cəlil Məmmədquluzadənin gülüşü insanı heyran edən, həqiqi və səmimi yüksək tərbiyəvi əhəmiyyəti olan gülüş idi...” (2, s.112).

Sitata tam diqqət yetirdikdə Qoqol yaradıcılığının Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tutduğu yeri qeyd etməliyik. M.C.Cəfərov burada Azərbaycan yazıçısının özündən 60 il əvvəl yaradılmış bir əsərə münasibətdən danışır. Çünki, M.C.Cəfərov Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının 90-cı illərdə artıq təkamül yaşadığını qeyd edir, bu təkamüldə Qoqolun yaradıcılığının bir növ katalizator rolunu qeyd etmək istəyir. Bu zaman üçün (Qoqolun “Müfəttiş” əsərinin tərcüməsi nəzərdə tutulur, 1896-cı il) Cəlil Məmmədquluzadə Qori Seminariyasının məzunu kimi artıq 10 il idi ki, Naxçıvanın və İrəvanın məktəblərində çalışırdı. Əziz Şərif qeyd edir ki, işlədiyi bu dövr ərzində (1887-1896) “Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi fəaliyyətə başlamış, “Çay dəsgahı”, “Kışmış oyunu” kimi əsərlər yazmışdır. Eyni dövrü xarakterizə edən M.C.Cəfərov qeyd edir ki, artıq 1894-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadə əsərlər yaratmış, amma özünün qeyd etdiyi kimi, çap etdirməkdən çəkinmişdir. Bizcə bu tərəddüdün üç səbəbi var idi: 1) Cəlil Məmmədquluzadə anlayırdı ki, əsərləri satirik xarakterlidir və senzuranı keçməyə bilər; 2) O zaman Naxçıvan şəraitində əsər çap etdirmək heç də asan deyildi; 3) Öz gücünə, yazdığına inamı olması üçün bir səbəb və ya katalizator rolunu oynayacaq bir əsər lazım idi.

Ədəbiyyat tarixi kursundan bəllidir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin ilk çap etdirdiyi əsəri “Poçt qutusu” idi və 1903-cü ilə təsadüf edir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının bu dövrünü (1894-1903) əsərlər yazaraq, amma nəşr etdirməyərək başa vurmuşdur. Səbəblərdən ən böyüyü yenə də subyektiv xarakter daşıyır: Cəlil Məmmədquluzadə yazır və öyrənirdi. Gələcəyin, Cəlil Məmmədquluzadəsini yaradırdı. M.C.Cəfərov qeyd edirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bir mütəfəkkir, publisist-tənqidçi kimi yetişməsində də Qoqolun “izi” var. Böyük rus yazıçısının anadan olmasının 100 illiyinin (1908) geniş və mütəşəkkil şəkildə qeyd olunmasının səbəbkarı da, Cəlil Məmmədquluzadə idi. “Qoqol” adlı məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilində Qoqol haqqında yazılan məqalələrdən və Qoqolun tərcümə edilmiş əsərlərindən bəhs edərək, böyük yazıçıları Azərbaycan oxucularına tanıtdırmaq sahəsində gördüyü işləri kifayət hesab etmir. Qoqolun həyat və ədəbi fəaliyyəti haqqında geniş elmi əsərlər yazmaq tələbini irəli sürürdü. O, Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da hər bir kəndlinin Qoqolu yaxşı tanımasını lazım bilirdi.

M.C.Cəfərov Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin əsaslı şəkildə təşəkkül tapmasında yenə də, Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən digər rus klassiklərinin ədəbi nümunələrinə hörmət, onlardan maksimal olaraq faydalanmaq istəyini xüsusi qeyd edir. Həmçinin Qoqolla bərabər L.N.Tolstoyun əsərlərinə istinadın rolundan da bəhs edir.

Ümumiyyətlə Cəlil Məmmədquluzadənin klassiklərə münasibəti resepsiya kimi qəbul olunur. Akademik yazır ki, “Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında L.Tolstoy, M.F.Axundov və başqa klassiklər haqqında yazdığı məqalələrdən aydın görünür ki, o klassiklərdən danışarkən onların yaradıcılığının tarixi əhəmiyyətini unutmamaqla bərabər, bu yaradıcılığın müasir əhəmiyyətinə əsas fikir vermişdir...” (2).

Maraqlı haldır ki, Cəlil Məmmədquluzadə dahi rus yazıçısını “insanlıq aləminə xidmət edən

dahi sənətkar”adlandırır. Bu ondan irəli gəlir ki, L.N.Tolstoyun insana verdiyi qiymət, insan ləyaqətinə hörmət çağırışı Azərbaycan yazıçıları da ruhlandırılmış, xalqa insan kimi baxılması çağırışlarında tək olmadıqlarını bildirmişlər. Məsələyə bu aspektdən yanaşan Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı (Tolstoyun 80 illik yubileyi münasibətiylə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ilin 9-cu sayında): “Rus ədiblərindən aləmə məşhur olan qraf Tolstoyun bu yavuvqlarda 80 yaşı tamam olur. Demək olar ki, bəlkə yer üzündə indiyə dək heç bir kəs yazıçılıqda qraf Tolstoy kimi hörmət və şöhrət qazanmayıb...” (2). M.C.Cəfərov qeyd edir ki, başqa bir məqaləsində, Cəlil Məmmədquluzadə dahi söz ustasının zəhmətkeşlər tərəfindən sevilməsinin nədən ibarət olduğunu belə qeyd edir: “Tolstoy! Bu bir addır ki, insanlıq adı ilə adlanan cəmi məxluqatın yanında 60 ildən bəri etiramla çəkilib. Milyonlarla zəhmətkeşlər, kəndlilər ki, yavan çörəkdən ötəri gecə gündüz çalışırlar, bu adla özlərinə təsəlli verirlər. Ədiblər, şairlər, mühərrirlər bu ad sahibinin vacibli-əhtiram bilirlər” (2).

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərini izləyərkən hər bir oxucunun diqqətini “Qurbanəli bəy” hekayəsinin epigrafi çəkir: “Allah sənə rəhmət eləsin Qoqol” ki, bu da, Cəlil Məmmədquluzadə dühasının böyüklüyündən xəbər verir: ədəbiyyatda ənənələrə, şəxsiyyətlərə ehtiram əsil yazıçıların dəsti-xəttindədir.

Onu da qəd edək ki, keçmiş SSR dönmənin ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına tez-tez müraciətlər olunmuş, ədəbiyyatların qarşılıqlı inkişaf zəminində onun nümunələrinə istinadlar çoxdur. Təkcə Çingiz Hüseynovun “Bu canlı fenomen” adlı tədqiqatında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına istinad 23, 27, 50, 73, 120, 266. səhifələrdə yer alır.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının evolyusiyasını izlərkən, N.V.Qoqol, L.N.Tolstoy, N.A.Nekrasov kimi dahi rus yazıçıların rolunun qeyd olunması vacibliyini qoruyur. Akademik M. .Cəfərovun bir hadisə kimi “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən” elmi tədqiqatının araşdırma predmeti olduğu bir növ qanunauyğunluq sayılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. Bakı: 1964.
2. M.C.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. II cild. Cild 1. Bakı: 1964.
3. Əziz Şərif, Marif Теумуров. “Джалил Мамедкулизаде” kitabına müqəddimə. Bakı: 1983.
4. Hüseynov Ç. Этот живой феномен. М.: 1988.

SUMMARY

Nurida Ganbarova

CREATIVE INDIVIDUALITY OF JALIL MAMMADGULUZADEH ACADEMICIAN M.C.ON THE BASIS OF JAFAROV'S SEARCHES

In The Article Academician M.C.Jafarov's book "Azerbaijani-Russian literary relations", the contribution of the work of the outstanding Azerbaijani writer, playwright, active public figure Jalil Mammadguluzade to the Azerbaijani-Russian literary relations is mentioned. It is shrouded, C.Mammadguluzadeh creatively benefited from the creativity of such outstanding writers as Gogol and Tolstoy, Russian writers. C.As a skilful connoisseur of Russian literature, Mammadguluzadeh not only benefited from Russian literature, but also contributed to literary relations and Translation Studies.

Key words: *And they say, M.C.Jafarov, Gogol, Tolstoy, literary ties.*

РЕЗЮМЕ

Нурида Ганбарова

**ТВОРЧЕСКАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ
АКАДЕМИК М.С.ПОЙСКИ ДЖАФАРОВА**

В Статье Академик М.С.Со ссылкой на книгу Джафарова "Азербайджано-русские литературные связи" говорится о вкладе в азербайджано-русские литературные связи творчества выдающегося азербайджанского писателя, драматурга, активного общественного деятеля Джалила Мамедкулизаде. Выржижается, что С.В творчестве Мамедкулизаде творчески использованы произведения таких выдающихся русских писателей, как Гоголь, Толстой. С.Как искусный знаток русской литературы, мамедкулизаде не только извлекла пользу из русской литературы в своем творчестве, но и внесла свой вклад в литературные связи, переводоведение.

Ключевые слова: Джалиль Мамедкулизаде, М.С.Джафаров, Гоголь, Толстой, литературные связи.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ceyran Quliyeva

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SAMİRƏ SƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
safarovasamire323@gmail.com

UOT: 398.

**XIX ƏSRDƏ PAYIZ VƏ CƏHRİ KƏNDLƏRİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
AŞIQLARIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI
(AŞIQ ƏZİM, AŞIQ SÜDEYİB, AŞIQ QULU)**

Naxçıvanda aşıq sənətinin qədim kökləri var. Bu haqda məlumata hələ orta əsr qəbirüstü abidələrində rast gəlirik. Hətta həmin dövrdə Naxçıvanda musiqi məclislərinin təşkil olunması faktı da bu abidələr üzərində öz əksini tapmışdır. Uzun illər Naxçıvanda yaşayan fəaliyyət göstərən aşıqların yaradıcılığı tədqiq olunmamışdır. 2017-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Tarix-filologiya” kafedrasının müdiri filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov tərəfindən yazılmış “XVII–XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları” adlı 2 cildlik monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan aşıq mühiti və bu mühitdə fəaliyyət göstərən yaradıcı aşıqların həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılıb. Professor Əsgər Qədimovun yazdığı bu 2 cildlik monoqrafiya Naxçıvan aşıqlarının təbliğ olunmasına tanınmasına böyük təkan vermişdir. Məqalədə XX ci əsrdə Cəhri və Payız kəndlərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş 3 aşıq haqqında məlumat verilmişdir. Aşıq Əzim (Payız kəndi), Aşıq Südeyib (Cəhri kəndi), Aşıq Qulu (Cəhri kəndi). Qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Əzim Aşıq Südeyibin ustadı olmuşdur. Aşıq Südeyib isə Aşıq Qulunun ustadı olmuşdur. Onlar bir biriləri ilə yaxından əməkdaşlıq etmişlər, el şənliklərində, məclislərində birlikdə çıxış etmişlər.

Açar sözlər: aşıq, saz, gəraylı, qoşma, qıfılənd, şeir, aşıq, sənəti, deyişmə, ustad, musiqi, məclisləri, qəbirüstü, abidələr, qopuz, dastan, ilahi sevgi.

Naxçıvanda aşıq sənətinin hansı səviyyədə olması, bu zonada hansı aşıqların yaşayıb fəaliyyət göstərməsi hər zaman maraq doğuran və uzun illər tədqiq olunmamış bir sahə olmuşdur. Tarixi araşdırmalar zamanı aparılan tədqiqatlar Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində bu sənətin qədim köklər olduğunu sübut etmişdir.

Belə ki, ota əsrlərdə insanların xatirəsini əbədiləşdirmək üçün hazırlanan abidələrin üzərində nəqşlər tarix və mədəniyyətimizin öyrənilməsi üçün mühüm qaynaqlarda hesab edilir. Mərhumun yaşını, cinsini və peşəsini özündə əks etdirən bu təsvirlər xalqımızın etnoqrafiyasını, mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün qiymətli məlumat mənbəyidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki orta əsr qəbiristanlıqlarında indiyədək qalan başdaşı, sənduqə, qoç, qoyun fiquru tipli xatirəabidələrinin üzərində çoxlu təsvirlərə, o cümlədən qılinc, ox, kaman, həvə, sınıq güzgü və s. rast gəlinir. Xatirəabidələri üzərində az da olsa, təsadüf edilən təsvirlərdən biri də sazrəsmidir.

Azərbaycanda musiqi tarixinin öyrənilməsi baxımından böyü əhəmiyyəti olan saz təsviri Ordubad, Culfa və Şahbuz bölgələrində qeydə alınmışdır.

Ordubad rayonunu Düylün kəndində qeydə alınan XVI əsrə aid olan qoç fiqurunun yan tərəfində sa təsviri həkk edilmişdir. Fiqurun o biri yanında isə şərəfinə abidə hazırlana mərhumun Həsən Hüseynəli oğlunun adı yazılmışdır. (F Səfərli. Naxçıvana saz sənəti tarixindən. Bakı–Diplomat; 1998) Müşahidələrimiz göstərir ki, qəbirüstü abidələr üzərində həkk edilən belə təsvirlər mərhumun peşəsini əks etdirir. Öz peşəsinin incəliklərinə yiyələnmiş və kamil sənətkarlar olan həmin adamların ölümündən sonra qəbirlərin üzərində qoyulan abidələrdə ehtiram əlaməti olaraq sənətlərini əks etdirən təsvirlər həkk edilmişdir.

Etnoqraf alimlər təsdiq edirlər ki, üzərində saz təsviri olan qəbirlər aşıklara məxsus olur. Deməli, Düylün kəndindəki qoç fiqurunun üzərində olan saz təsviri sübut edir ki, Həsən Hüseynəli oğlu aşıq olmuşdur.

Fikrimizcə, o, öz sənəti sahəsində böyük uğurlar qazamışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, gələcək nəsillər haqqında məlumat alsınlar deyərək onun peşəsini əks etdirən saz təsvirini abidə üzərində həkk etmişlər.

Sazla birlikdə qılinc təsvirinin həkk edilməsi Azərbaycanın folkloru və etnoqrafiyası üçün səciyyəvi haldır. Belə ki, qəhrəmanlıq dastanlarımızdan göründüyü kimi xalq arasında çıxmış el qəhrəmanları bəzən qılıncla çata bilmədikləri məqsədə sazla çatmışlar. Məsələn, “Koroğlu”, “Şah İsmayıl” və başqa dastan qəhrəmanları yeri gəldikcə sazdan cox ustalıqla istifadə etmişlər. Koroğlu ən qorxulu səfərlərə gedəndə, ölüm – dirim savaşı da sazdan ayrılmamış, qələbəsini Qıratla, Misri qılinc və sazla qazanmışdır.

Culfa bölgəsinin Cuğa kəndi yaxınlığında Arazın sol sahilində yerləşən qəbiristanlıqda qeydə alınan qoç fiqurunun (XVI əsr) üzərində daha maraqlı təsvir diqqəti cəlb edir. Oturmuş vəziyyətdə təsvir olunmuş 3 nəfərdən birinin sinəsindəcürə saz var. (S. Hacıyeva).

Musiqi tariximiz üçün çox qiymətli olan bu abidə Naxçıvan ərazisində nəinki söz sənətinin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir, həmçinin musiqi məclislərinin keçirilməsini də təsdiq edir. Orta əsrlərdə musiqi məclislərinin keçirilməsi təbii hal idi. Çünki Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş mühüm ticarət yollarının üstündə yerləşən, ayrı – ayrı ölkələrlə sıx mədəni, siyasi-iqtisadi əlaqəsi olan Naxçıvan gözəl sənətkarlar yetirmişdir.

Qaynaqlar təsdiq edir ki, bu torpağın yetirmələri olan tanınmış musiqiçilər Səfəvilər, Osmanlı və başqa Şərq hökmdarlarının saraylarında musiqi məclislərində iştirak etmişlər. Məsələn, Osmanlı hökmdarı IV Muradın sarayında fəaliyyət göstərən çartar çalanların ən şöhrətli Naxçıvanlı Murad ağa olmuşdur.

Şahbuz rayonunun Keçili kəndində də üzərində saz təsviri olan abidə qeydə alınmışdır. Orada iri həcmli sənduqə formalı Düylün və Culfada qeydə alınan abidələrdən əvvəlki dövrlərə aid olan bir qəbir daşı üzərində saz və qılinc təsviri həkk edilmişdir.

Müxtəlif bölgələrdə qeydə alınmış bu təsvirlər sübut edir ki, Azərbaycanda təxminən 3 min illik tarixə malik saz sənəti Naxçıvanda da geniş yayılmışdır. Bu cərəyan, əsasən, XIX – XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində də poeziyanın bir qolu kimi inkişaf etməkdə idi. Bu dövrdə Naxçıvanın Sədərək, Şərur, Şahbuz, Şıxmahmud, Culfa, Ordubad kimi ərazilərində bir sıra xalq aşığı yetişmişdir.

XVII- XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan mühitində yazıb yaranan xalq aşığı digər Azərbaycan aşığı kimi, xalq-aşıq şerinin qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs kimi formalarında lirikanın və aşıq dastanlarının dəyərli nümunələrini yaratmışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb yaranan aşığıların fəaliyyəti haqqında ilk dəfə olaraq filologiya elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov tədqiqat aparmış və 2 cildə ibarət “XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşığı” adlı monoqrafiyasında geniş məlumat vermişdir.

Aşıq Qulu Quliyev

Aşıq Qulu Əli oğlu 1916- cı ildə Naxçıvan şəhərinin Cəhri kəndində anadan olmuşdur. O, Cəhrili aşıq Südeyibin müasiri və yaxın dostu olmuş, aşıqlıq sənətini ondan öyrənmişdir. Aşi Böyük Vətən Müharibəsində iştirak etmiş, müharibədən qayıtdıqdan sonra yaradıcılığına davam etmişdir.

Aşıq Qulu yaradıcılığı tam olaraq bu günümüzə gəlib çatmamışdır. Yalnız ailə üzvlərinin yaddaşında qalan bir neçə şeir nümunəsini oxuduqda aşıq Qulu yaradıcılığı haqqında fikir söyləmək olur.

Aşığın müasirləri yaşamadığı üçün onun haqqında məlumatı yalnız ailə üzvlərindən əldə etdik. Aşığın Cəhri kəndində yaşayan oğlu Oruc atası haqqında xatirələrində qeyd edir ki “Atam Naxçıvanada yaşayan həm yerli, həm də Dərələyəz və Sallıdan köçüb Naxçıvanın ətraf kəndlərində məskunlaşan aşığılarla dostluq edirdi. Aşıq Südeyib, Şəriyarlı Aşıq Əli, Aşıq Mirazalı, Aşıq Bayraməli, Aşıq Həmid kimi tanınmış aşığılar atamın yaxın dostu olmuşlar. Atam onlarla birlikdə məclislərə gedib aşıqlıq edərdi. Xüsusilə qapıbir qonşumuz Aşıq Südeyiblə daha yaxın dost olmuş,

aşıqlıq sənətində Aşıq Südeyibdən öyrənmişdir. Bir gün Aşıq Südeyib Vədidən saz almağa gedir. Necə olursa bir müddət yubanır və gəlib çıxır. Dostundan nigaran qalan Aşıq Qulu bu münasibətlə “Gəlmədi” adlı şeirini yazır. Bu şeirdə aşıq Qulu bir çox aşığın adını çəkir və bu da sübut edir ki, aşıq adı çəkilən aşıqlarla yaxın dostluq əlaqəsində olmuşdur. (Ə.Qədimov.XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları Əcəmi, 2017, səh, 236).

Aşıq Bayraməli tədbir görəcək,
Aşıq Mirazalı hardadır biləcək,
Danzikli Həmid də yerin deyəcək,
Onlarla gedirəm ustam gəlmədi.

Aşıq Qulu yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, o da həmin dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən başqa aşıqlar kimi muxtəlif janrlarda, fərqli mövzularda seirlər yazmışdır. Əsasən, vətənə məhəbbət, onun əsrarəngiz gözəllikləri, elə-obaya bağlılıq ön planda durur. Onun əlimizdə olan “Dağlar” rədifli gəraylısı məhz bu mövzuda yazılmışdır. Bu gəraylıni oxuyarkən maraqlı bir fakt diqqətimizi çəkdi. Gəraylıni oxuyarkən məlum olur ki, bu şeir yazılan zaman sair Səməd Vurğun Naxçıvana qonaq gəlmiş, Aşıq Qulu şairlə görüşmüş və bu görüş şeirdə öz əksini tapmışdır. Bu şeirdə, həmçinin şairin oğlu Vaqifin də adı çəkilir.

Aşıq Qulu gəldi demə,
Sazı çəkdi zilə bəmə,
Səməd, Vaqif bizim elə,
Mən gəlmişəm sizə, dağlar.

Aşıq Qulunun yaradıcılığında sevgi, məhəbbət mövzusunda yazdığı lirik seirlərə də diqqətimizi cəlb edir. O, lirik şeirlərindən birini, “Məni” adlı qoşmasını bulaq başında görüb aşıq olduğu gözələ həsr etmişdir. Bu qoşmada aşıq gözəl təşbehlərdən istifadə edərək sevgisini çox gözəl, poetik dillə ifadə etmişdir. Özünü sevən bir aşıq kimi bülbülə, qaynar bulağa, vüqarlı qartala, Ağrı dağına bənzədən aşıq şeirin təsir qüvvəsini artırır.

Aşıq Qulu öz şeirlərində yaşadığı dövrün ictimai ziddiyyətlərini tənqid eden, hakim dairələrlə təbəqələr arasındakı münasibətlərə, şər əməllər törədən cəmiyyətə və insanlara ziyan vuran ədəb-ərkan bilməyən vətən, millət qədri bilməyənlərə tənqidi nöqtəyi nəzərdən yanaşan “De hara getməkolar” adlı şeiri onun necə ədalətli, açıqsözlü bir insan olmasını, hadisələrə biganə qalmamasını göstərir.

Aşıq Qulu 1979- cu ildə vəfat etmişdir.

AŞIQ SÜDEYİB

Aşıq Südeyib XX əsrdə yaşamış Naxçıvan aşıqlarındandır. O, 1910- cu ildə Naxçıvan şəhərinin Cəhri kəndində anadan olmuşdur. Məşəqqətli həyat keçirən Aşıq Südeyibin yaradıcılığından əlimizdə bir neçə şeirindən və övladlarının xatirələrindən başqa heç nə yoxdur. Onun yaradıcılığı haqqında məlumat kifayətqədər olmadığı üçün biz yalnız Aşığın övladlarının xatirələrindən bəhrələndik. Kiçik yaşlarından yetim qalan aşıq usaqlıq illərindən çalışmış ailəsinə kömək etmişdir. 1941–ci ildə müharibəyə gedən Südeyib ağır yaralanaraq kəndə qayıtmışdır. Ayağından və ürəyindən yaralanan Südeyib əmək fəaliyyətini itirmiş, kolxozda işləyə bilməmişdir. Həmin dövr üçün bu, bəzi insanlar tərəfindən yaxşı qarşılanmamış və müəyyən orqanlara Südeyibi tufeyli adam kimi təqdim etmişlər. Nəticədə Aşıq Südeyib tufeyli damğası ilə 1941- ci ildə Sibirdə sürgün edilmişdir. 3 il sürgündə qalmışdır. Aşığın övladları ilə söhbətimiz zamanı maraqlı bir faktı öyrəndik ki, Aşıq Südeyib sürgündə olan zaman dahi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidlə bir kamerada saxlanılmışdır. Hətta Cavid əfəndi ilə birgə bir şəkilləri də olmuşdur. Lakin sonralar kənd soveti bu şəkli onlardan almı və geri qaytarmamışdır. Beləliklə, bu tarixi şəkil müəmmalı formada itib batmışdır.

Dövrünün aşıqlarından fərqli olaraq, Aşıq Südeyibin yaşadığı kədərli həyatı onun yaradıcılığına da təsir etmişdir. Yazdığı şeirlərdə ağır həyatından, Sibir sürgünündə keçirdiyi ağır həyatdan bəhs etmişdir. Oğlu Vaqifin dediklərindən: “Aşıq Südeyib Sibirdə sürgündə olarkən qarın üstündə qırmızı bir gül görür. Təəccüblənən aşıq gülü əlinə alanda onun süni gül olduğunu görür. Bu

hadisədən təsirlənən aşıq çox məyus olur. Vətəninin gözəl təbiəti, laləli dağları gözünün önünə gəlir. Həmin gün axşam Aşıq “ Ay lalə ” adlı gəraylısını yazır.

Beqafil çıxdın qarşıma,
Yoxsa gəlib yaz, ay lalə.
Sinəm olub qəm dəftəri
Mən deyim yaz sən, ay lalə.

Vətəndə səni görəndə,
Gözəllər zülfün hörəndə,
Aşıqlar səni öyəndə
Südeyib səni dərsin, lalə

Aşıq Südeyibi əldə olan şeirləri onun gənclik illərində yoxsul və sıxıntılı həyat tərzi keçirdiyini təsdiqləyir. Aşığın gənclik illərində qələmə aldığı bir şeirində özünü toy ərəfəsində olmasından, evlənməsindən söz açır. Məlum olur ki, bu yoxsul gənc aşığın toy qabağı nişanlığına və özün üzük, paltar almağa pulu yoxdur.

(Ə.Qədimov - XVII – XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları. Əcəmi -2017 səh.231)

Dərd bilənlər qulaq asın,
Dərdi –qubar almalyam.
Açılmadı yazım mənim ,
Ucuzbaha almalyam.

Qızıl üzük qızıl tənə,
İstəyirlər dönə - dönə,
Yazıqları gəlsin mənə
Beş dəst paltar almalyam....

Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında olduğu kimi, Aşıq Südeyib də şeirlərinin bir çoxunu tərbiyəvi mövzuda yazmışdır. Aşığın bu istiqamətdə qələmə aldığı şeirlər təsdiq edir ki, o klassik aşıqların ədəb irsini mənimsəmiş, nəsihətəməz şeirlərində klassik Azərbaycan aşıqlarından bəhrələnmişdir. (Ə.Qədimov –XVII - XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları. Əcəmi, 2017 səh. 233) Taleyin uğursuzluğu, Sibirdə yaşadıkları və müharibədə ağır yaralanan Aşıq Südeyib 1980-ci ildə vəfat etmişdir.

AŞIĞ ƏZİM

Naxçıvan aşıqları sırasında adı xüsusi hörmətlə çəkilən aşıqlardan biri də Aşıq Əzimidir. Aşıq Əzim Əli oğlu 1885-ci ildə Naxçıvan rayonunun Payız kəndində anadan olmuşdur. Aşıq haqqında yazılı məlumat demək olar ki, çox azdır, yalnız qohumlarından və nəvə - nəticələrindən müəyyən bilgilər əldə etdik.

Aşığın nəsil şəcərəsinə nəzər saldıqda gördük ki, aşığın ulu babası bele aşıqla məşğul olmuşdur. Atası Əli (Əliş deyə müraciət olunurmuş) kişi el arasında Aşıq Alı kimi tanınmışdır. Əmisi oğlu Aşıq Qasım dövrünün ən tanınmış aşıqlarından olmuşdur. Aşıq Əzimin 5 qardaşı olmuşdur: Məhəmməd, Əzim, Həbib, Talib, Əziz. Böyük qardaş Məhəmməd dövrünün tanınmış din xadimi olmuşdur. Əzimdən başqa qardaşlardan Talib və Həbib də aşıqlıqla məşğul olmuşlar. Lakin heç birinin sənəti Aşıq Əzim səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Aşığın qohumu Qasimov İdris Vəli oğlunun söylədiklərindən belə nəticəyə gəldik ki, əslində, bu qardaşlar hər biri bu sənəti kamil bilən insanlar olmuşlar. Lakin Aşıq Əzim qarşısında heç biri əlinə saz almamışdır. Bədahətən şeir deməkdə mahir olan Aşıq Əzim yaradıcılığında əsasən İLAHİ sevgidən TANRININ gözəlliklərindən, möcüzələrindən, İlahi ədalətdən qıfıl bəndlər, seirlər söyləmişdir. Həmçinin Məhəmməd peyğəmbəri

və onun nəşildə olan 12 imamı yaradıcılığında xüsusi mədh edən Aşıq Əzim yaradıcılığının yaşadığı dövrdə bu qədər sevilməsi rəğbət bəslənilməsi heç də təsadüfi deyil.

Aşıq Əzim el sənətkarı olmaqla yanaşı, həmçinin xalq içində sevilən, hörmət bəslənilən, sözü keçən bir insan olmuşdur. Həmin dövrdə onu məhz belə sayılıb seçildiyi üçün gözü götürməyən bəzi insanlar ona müxtəlif yollarla şər atıb Sibirə sürgün etdirmək istəmişlər. Amma sanki İlahi bir qüvvə Aşıq Əzimi bütün bu böhtanlardan, pis niyyətli insanlardan qorumuşdur. Fikrimizcə, Aşıqın Tanriya, Məhəmməd peyğəmbərə, 12 imama olan sonsuz eşqi, pak sevgisi onu hər cür pisləklərdən qorumuşdur.

Əsrin əvvəllərində Cəhri, Qahab, Sirab, Vayxır, Kültəpə, Nəhəcir, Təzə kənd, Xıncov və bu zonada yerləşən bir çox kəndlərin el şənliklərində, toy məclislərində sevilən el sənətkarı olmuşdur Aşıq Əzim.

Hal-hazırda əlimizdə aşığın yalnız Dərələyəzli Aşıq Ələkbərlə deyişməsi vardır.

Aşıq Əzim 1958-ci il aprel ayında vəfat etmişdir.

Aparadığımız araşdırmalardan bu qənaətə gəldik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında hələ qədim dövrlərdə aşıq sənəti mövcud olmuş və bu sənəti təbliğ edən görkəmli aşıqlar olmuşdur. Həmin aşıqlardan 3 nəfər haqqında aparılan tədqiqatları nəzərinizə çatdırdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Qədimov. XVII–XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşıqları. Əcəmi: 2017.
2. S. Hacıyev. Naxçıvan bölgəsinin xatirə abidələri üzərindəki təsvirlər tarix mədəniyyət abidəsikimi: Bakı: 2013.
3. S. Hacıyeva. Naxçıvanda sənətkarlıq. Əcəmi: 2017.
4. F. Səfərli, S. Səfərova. Naxçıvan saz sənəti tarixindən. Bakı: 1998.

SUMMARY

Samira Safarova

LIFE AND WORK OF ASHUGS WORKING IN PAYIZ AND JAHRI VILLAGES IN XIX CENTURY

Ashug art has ancient roots in Nakhchivan. We find this information in medieval and tombstones. Even the fact that music festivals were organized in Nakhchivan at that time was reflected on these monuments. The creativity of ashugs living in Nakhchivan has not been studied for many years. Written by the head of the department of history and philology of Nakhchivan State University, Doctor of Philology, Professor Asgar Gadimov in 2017 touched this point. This two-volume monograph written by Professor Askar Gadimov gave a great impetus to the promotion of Nakhchivan ashugs. The article provides information about 3 ashugs who lived and worked in Jahri and autumn villages in the 20th century.

Ashig Gulu. He lived and created in Jahri village of Nakhchivan. A few examples of poems remain in the memory of the ashug's creative samples. Ashig Gulu made friends with ashugs living around Nakhchivan and took part in folk festivals. He was the son of Ashig Sudeib.

Ashig Sudeyb. Born in the village of Jahri, he was interested in this art from a young age. He learned to play the saz from Ashig Azim. However, because Ashig's destiny was very painful, his creativity did not fully develop. Ashig Sudeyb, who went to war in 1941, lost his job due to severe heart and leg injuries and was unable to work on the village collective farm. As this was considered a negative situation for that period, Sudeyb was exiled to Siberia with a rifle mark. He lived in exile for 3 years and was kept in the same cell with the great Azerbaijani playwright Huseyn Javid. We have very little information about creativity.

Ashig Azim was born in Payiz village of Nakhchivan city. He was one of the most famous ashugs of

his time. If you look at his genealogy, it is clear how many generations he was engaged in the art of ashug. Unfortunately, only one change and a few examples of poetry remain about his work. He was the master of AshugSudayb and several ashugs whose names are not mentioned.

Key words: *ashug, saz, gerayli, couplet, poem, music, tombstones, monuments.*

РЕЗЮМЕ

Самира Сафарова

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ПРОЖИВАЮЩИХ В СЁЛАХ ПАЙЫЗ И ДЖАГРИ В XX ВЕКЕ (АШУГ АЗИМ, АШУГ СУДЕЙБ, АШУГ КУЛИ)

Ашугское творчество в Нахичеване рас пространено с древних времён. Эта информация была получена с надписей на памятниках, относящихся к средним векам. На надгробных плитах такие были найдены записи о музыкальных обществах. Долгие годы творчество Нахичеванских и было изучено. В 2017 году заведующий кафедрой филологии Нахчыванского Государственного Университета доктор филологических наук, профессор Аскер Кадымов нарисал книгу о творчестве, жизни ашугов Нахчывана XVII - XX веков. Двухтомная монография Аскера Кадымова сыграла большую в изучении ашугов Нахчывана. В статье дана информация о творчестве трёх ашугов противающих в XX века в деревнях Джагри и Пайыз.

Ашуг Гулу (Ашуг Кули)—Он был родом из деревни Джагри. Примери его творчества были потеряны, остались несколько примеров из его стихов. Он часто участвова на свадьба вместе с другими ашугами. Он был учеником Джагринекого Ашуг Судейба.

Ашуг Судейб – Родился в деревне Джагри, с молодости увлекался ашугским искусством. Игре на сазе научился у Ашуга Азима из села Пайыз. Жизнь его удалсь нелёгкая и поетому его творчество не было совершенным. В 1941 году он получил три тяжёлых (в сердце в голову и в ногу) на войне, после этого потерял работу в колхозе. В то время это считалось неприемлимым поступком в обществе, ашуга изнали в Сибирь. 3 года он провёл в изгнании, будучи невиновным, в одной камере с гением Азербаджанской драматургии, с Гусейн Джавидом. Уго творчества не было изучено.

Ашуг Азим - Родился в деревни Пайыз. Он был одним из почтенных ашугов своего времени. Его потамки тоже были ашугами. Из примеро его творчества известны лишь несколько стихов и дейишме (пример ашугской стихотворности). Он был учителем также учителем.

Ключевые слова: *ашуг, саз, герайлы, гошма, стих, музыка, дастан*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ALMARA NƏBİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

nebiyeva_almara@mail.ru

UOT: 398.

DİRİLİ QURBANİ VƏ “QURBANİ” DASTANI

Dirili Qurbani XVI əsr Qarabağ aşığı mühitinin yetişdirdiyi ən qüdrətli sənətkarlardandır. “Aşıqların babası” kimi uca tutulan bu sənətkarın yaradıcılığı yüz illər boyu ustadların repertuarında özünə yer almış və sonrakı dövr bədii düşüncəyə özünün gərəkli təsirini göstərmişdir. Müxtəlif səpkili şeir örnəkləri, bayatı, gəraylı, qoşma, divani, deyişmə, qıfılbənd və s. biçimlərdə yaratdığı nümunələr zaman-zaman öz təravətini qoruyub saxlamış və bu gün də sənət şedevri olaraq eyni ucalığı qoruyub saxlamaqdadır. Haqqında yaranan “Qurbani” dastanı da bunun klassik örnəyidir. Son yüzillikdə repertuardan yazıya gətirilən dastanla bağlı folklorşünaslıqda müxtəlif təhlillər aparılmış, poetik sistemi, janr informasiyası, mətn unikalığı ətrafında maraqlı mülahizələr yürüdülmüşdür. Şah Xətaiyə ünvanladığı şeirlər, eləcə də dastanda əksini tapan epizodik məqamlar Qurbani həyatının müxtəlif tərəflərini aydınlaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Zəngin poetik irsi, ayrı-ayrı şeir nümunələrindəki Qurbaniyə bağlanan informasiyalar sənətkarın yaradıcı mövqeyini diqqət önünə gətirir. Bütün bunlar XVI əsr səviyyəsində Dirili Qurbaninin aşığı ədəbiyyatında yerinin əlçatmazlığı olduğunu aşkarlayır.

Açar sözlər: Dirili Qurbani, Şah İsmayıl, XVI əsr, aşığı poeziyası, “Qurbani” dastanı, türk şeir ənənəsi, aşığı şeir şəkilləri və s.

Giriş. Qarabağ aşığı mühitinin zənginliyində Dirili Qurbani əvəzsiz bir imkanlıqla möhtəşəmlik qazanır. Günümüzdə gəlib çatan şeirləri, haqqında olan rəvayətlər, “Qurbani” dastanı bunun bariz göstəricisidir. Azərbaycan folklorşünaslığı bu ustadın ədəbi irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində gərəkli işlərə imza atmışdır. Haqqında aparılan araşdırmalar və bədii irsinin formalaşdırdığı təsəvvür bütünlükdə XVI əsr aşığı yaradıcılığının ümumi mənzərəsi ilə bağlı dolğun təsəvvür yaratmağa geniş imkanlar açır. S.Mümtaz, H.Əlizadə, S.Axundov, H.Araslı, M.H.Təhmasib, O.Sarıvəlli, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, M.Həkimov, Q.Namazov, S.Paşayev, R.Rüstənzadə, Q.Kazımov, M.Qasımlı, T.Abbaslı, E.Məmmədli, M.Allahmanlı və s. folklorşünaslar Qurbani yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdə təhlilə gətirməyə çalışmış, haqqında maraqlı fikir və mülahizələr yürütmüşlər. Qarabağ aşığı mühiti və dastan ənənəsi baxımından Qurbani yaradıcılığı daha geniş aspektli təhlilləri zəruri edir.

Qurbani yaradıcılığı və XVI əsr ədəbi-mədəni mühiti. Qurbaninin zəngin yaradıcılığı XVI əsr ədəbi-mədəni, eləcə də ictimai-siyasi mühitin ümumi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmək imkanları ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Onun çeşidli bayatı, gəraylı, qoşma, divani və s. örnəkləri, eləcə də “Qurbani” dastanı bu baxımdan kifayət qədər zəngin informasiya imkanları ilə üfüqi və şaquli yanaşmalara şərait yaradır. Həm də tarixi-mədəni prosesin axarını izləmək baxımından müxtəlif səpkili təhlilləri faktlaşdırır. Görkəmli ədəbiyyatşünas S.Mümtaz təxminən yüz il bundan əvvəl yazdığı “El şairi Qurbani” məqaləsində xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Qurbaninin zamanından indiyə qədər dörd yüz il keçir. Bu dörd yüz illik müddətdə onun sözləri köhnəlməyib, dəyərini itirməyibdir. Hələ çox zamanlar onun qoşmaları, şeirləri dünyada yaşayacaqdır. Çünki o, el şairlərinin ən incə düşünənlərindəndir”(9, 109). Doğrudan da, Dirili Qurbaninin əlimizdə olan hər bir şeiri özünün poetik mənzərəsi, yüksək sənətkarlıq nümunəsi ola bilmə səciyyəsi və fikir yükü ilə son dərəcədə ciddi təsəvvür formalaşdırır.

XV-XVI əsrlər aşiq yaradıcılığı Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Ozan Cəlil, Miskin Abdal, Qurbani kimi ustad sənətkarlarla təmsil olunur. Şifahi yaradıcı ənənəyə köklənən bu sənətkarların yaradıcılığı günümüzdə qədər tam şəkildə gəlib çatmasa da, ancaq əlimizdə olanlarla lazımı qədər dolğun təsəvvür formalaşdırır. Ümumiyyətlə, XVI əsr Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi tarixində xüsusi bir mərhələ olaraq xarakterizə olunur. Milli oyanışın, dövlətçilik düşüncəsinin ən qaynar zamanı olaraq səciyyələnən bu dövr Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və Qurbani dövrü olmaq anlamında da dolğun təsəvvürə bağlanır. Dədə Qorquddan gələn tarixi-mədəni axar məhz bu dövrdə özünün ən qaynar mühit olmaq təsəvvürünü ortaya qoyur. Qurbani yaradıcılığını geniş müstəvidə təhlilə gətirən Q.Kazımov tipoloji yanaşmalarda sistemli təhlillərə üstünlük verərək mahiyyəti ortaya qoymağa çalışır. Xüsusi olaraq qeyd edir ki, “XVI yüzillik bədii ədəbiyyatın, rəssamlıq və nəqqaşlığın, elmin və mədəniyyətin, sosial ictimai münasibətlərin sürətlə inkişaf etdiyi, el sənətinin, sənətkarlığın yüksəldiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi əzəmətli abidələrin yenidən yazıya alındığı, hər sahədə milli özünüdərkini, milli oyanışın gücləndiyi bir dövrdür. Bu dövr biri digərindən fərqlənən, müxtəlif sənət zirvələrini fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük ustadları yetirdi.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi” (5, 3). Buraya Miskin Abdal kimi böyük istedad sahibini də artırırdıqda mahiyyət daha da zənginliyi ilə diqqət önünə gəlir. Ümumiyyətlə, XVI əsr tarixi-mədəni, ictimai-siyasi düşüncənin ümumi axarında müxtəlif aspektlərdə mükəmməl təsəvvürlə proyeksiyalaşmaqdan əlavə, həm də özünəqədərki dinamikanın mədəniyyət təsəvvürlərini də diqqət önünə gətirir. Miskin Abdalın “Dağlar”, “Dönər”, “Başın”, “Düşərsən”, “Fələk”, “Lələ bəyə”, “Xoş gəldin”, “İsmayıl”, “Tapınmışam”, “Dağların”, “Gedər”, “Məni”, “Qaldı”, “Dönərmi”, “Qaldı” və s. şeirlərinin bir bədii mətn olaraq yükləndiyi informasiya bütünlükdə XVI yüzilliyin təsəvvürlərini, düşüncə və mənəviyyət kodlarını sərgiləyir. Dastan yaradıcılığı müstəvisində “Miskin Abdal və Sənubər”, “Miskin Abdal və Şah İsmayıl”, “Miskin Abdal və İbrahim”, “Yetim Hüseyin” dastanlarının ehtiva etdiyi məzmun dövrün qaynarlığı və sənət ənənələri təmsalında prosesin dinamik axarını sərgiləmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. “Miskin Abdalın dövlətçilik, diplomatik, fəlsəfi, sufi təriqətçiliyi, ədəbi yaradıcılığı, hərbi sərkərdəlik və s. çoxşaxəli fəaliyyəti içərisində adi, bəsit mənada “aşiq mahnıları, havaları” adlansa da, batini, daxili anlamda, yəni təsəvvüfdə sufi yolçuluğunun yüksək hal və məqamlarını simvolizə edən – rəmzləşdirən, ruhun həmin məqam və hallara qovuşmasından, ruhi yüksəliş pillələrinin təzahürünü canlandıran, yüksək ürfani hiss məqamlarından doğan coşqu nəğmələri kimi – musiqi bəstələri... Azərbaycan və bütövlükdə türk musiqisinə, aşiq yaradıcılığına verdiyi misilsiz bəstəkarlıq töhfələri olmaqla, aşiq yaradıcılığını, musiqisini zirvələrə qaldırmışdır” (1, s.27-28). “Aşıqların babası” adlandırılan Dirili Qurbani də bu sıradadır və XVI əsrin zənginliyində bir günəş kimi parlayır. Bu nurun şölələri bütünlükdə ədəbi-mədəni düşüncənin başı üzərində əsrdən-əsrə öz parlaqlığını daha da çoxaltmaqla həm də yolgöstərici funksiyasını yerinə yetirir.

Dədə Qorquddan Dirili Qurbaniyə gələn sənət ənənəsi. Dədə Qorquddan Qurbaniyə, Qurbanidən Vaqifə, Aşiq Ələsgərə gələn yol bütünlükdə gedən prosesin, ədəbi-mədəni axarın mövcud etnik yaddaşını faktlaşdırır. Bütün bunlar təmsalında XVI əsrdə “Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi.

Qurbani Dədə Qorqudun zərrəsidir.

Dədə Qorqud xalq müdrikliyinin məhsuludur. Qurbani poeziyası bir adamın – Dirili Qurbanın!

Dədə Qorqud Qurbaninin başı üzərindən işıq salıb keçir, Qurbani bu işığı gücləndirir, ona yeni rəng verir!

Dədə Qorqud bir çox cəhətdən Homerin yaşıdır, Qurbani –Füzuli və Xətainin!

Dədə Qorqud öz nitqi ilə hərbi demokratiya dövrünün nitq xüsusiyyətlərinə meyillidir. Qurbani feodalizmin kapitalizmlə birləşməyə, qovuşmağa doğru yönəltdiyi dövrün!

Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər də Dədə Qorqud zərrələridir ki, müxtəlif əsrlərə səpələnib, hər biri bir əsrdən güc və işıq alır, toplanır, toplanır, “aşiq poeziyası” və ya “el sənəti” adlanan böyük bir sənət yaradır” (5, s.3). Qurbani aşiq yaradıcılığının

XVI əsr zənginliyində formalaşmış və istedadı ilə sonrakı dövr bədii düşüncəyə istiqamət vermiş şəxsiyyətlərdəndir. Dədə Yediyarla deyişmələri, “Qurbani” dastanı, xalq arasında özünə geniş şəkildə yer alan söyləmələr, eləcə də Şah İsmayıl müraciətləri mahiyyətin daha dərin, həm də çoxçeşidliliyini diqqət önünə gətirir. “Dolana-dolana”, “Olmaz”, “Gəldim”, “Pərim gəlsin”, “Dilbər”, “Gülə-gülə”, “Tez-tez”, “Qadasın aldığım”, “Şah Xətayi”, “Bənövşəni”, “Sevinsin”, “Dəyər sənə”, “Qızların”, “Yeridi”, “Kənarında”, “Vermərəm səni”, “Gedirəm”, “Pəri üçün gəlmişəm”, “Almağa gəlmişəm”, “Ondan öldür”, “Deyərsən”, “Üzöldü”, “Gəzə-gəzə mən”, “Deyiləm”, “Yetincə”, “Qal olu” və s. kimi rəngarəng poetik örnəklər yüz illər boyu aşıqların repertuarında etnosun ruhunu oxşamış, rübabını dilləndirmişdir. Ustad sənətkarların söyləmələrində bir mənəviyyət, dəyər kodu olaraq yaşarlıq qazanmışdır. Buradakı rəngarəngliklər təkcə poetik fiqurların sıralanmasında, bir-birini əvəzləməsində yaşarlıq qazanmamış, bir toplum olaraq mətn bütövlüyündə, paradigmatik səviyyənin ortaya qoyduğu mənzərədə əlçatmazlığa yüksəlmişdir. Janr səviyyəsi, nitq etiketləri, mətn münasibətləri bütün formulası ilə bədii-estetik axarın tarixi stixiyasını şərtləndirmişdir.

Qurbaninin sənət təsəvvürünün yaddaş kodu arxaik sistemlərin, etnokulturoloji oturulmuş prinsiplərin üzərindən öz qaynağını götürməklə ciddi yaradıcılıq mexanizmləri əsasında nizamlanır. Xalqın zəngin həyat təcrübəsi, yaşam fəlsəfəsi, inam və etiqadları, əfsanə və rəvayət tülündə daşınanlar, bayatı həzinliyi, ozan söyləmələrinin ehtiva etdiyi klişelər, atalar sözü və məsəl müdriqliyi və s. hamısı bir bütöv olaraq onun sənət dünyasında çeşni olaraq sıralanır. Bunlar həm də ədəbi-mədəni düşüncədə Qurbani fenomenini bir bütöv olaraq ortaya qoyur və özü də meyar kimi sənət funksiyasına yüklənir. Şah İsmayıl və Qurbani münasibətləri və Qurbaninin müxtəlif məqamlarda ünvanladığı müraciətlər bunun bir başqa kontekstdə tipik örnəyidir. “İbrətəmizdir ki, Şah İsmayıl Xətaiyə ünvanlanan şeirlərdə “Gəldim”, “Gəlmişəm” kimi rədiflər işlədilmişdir. Əgər birinci şeirdə aşıq öz hamisinə “yazğu-ərizə” göndərsə, ikinci və üçüncü şeirdə yazdıqlarını götürüb o, şahın hüzuruna gəlmişdir.

Diri dağlarından, uzaq ellərdən,
Əlbəttə ki, bir murada gəlmişəm.
Eşqin sitəmindən, çərxin əlindən,
Bir şahım var ona dada gəlmişəm.

Bülbül idim ayrı düşdüm gülümdən,
Fələk vurdu cida saldı elimdən.
Qurbaniyəm Qara vəzir əlindən,
Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm.

Qurbani Diridə oturub Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı hadisələri seyr eləməyib. O bilavasitə bu hadisələrin iştirakçısı olmuşdur. Ona görə də aşığın şeirləri bir neçə əsr şifahi dildə gəlməsinə baxmayaraq, hadisələrin müəyyən qismini özündə qoruya bilməmişdir” (4, s.254). Bu müraciət-ünvanlamalar aşıq və hökmdar timsalında gərəkliliyi şərtləndirir və eyni zamanda XVI əsr timsalında xalq ədəbiyyatı müstəvisində prosesin güclənən xətti olaraq boy göstərir. Şah İsmayıl Xətainin xalq şeiri üslubunda yazıb-yaratmağa üstünlük verməsi, ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması və ozan-aşıqlara xüsusi həssaslıq göstərməsi Dədə Qorquddan üzü bəri olanlara, Yasəvidən, Yunis Əmrədən gələn ənənənin daha güclü axara köklənməsini bir daha aşkarlayır. Xətai isə öz zamanında həm hökmdar, həm mürşid, səfəvi orden daşıyıcısı, həm də şair kimi bu axara üstünlük verməsi ilə daha çox diqqətçəkici səviyyəyə qalxır. Xətai və Qurbani yaxınlığı bunun bariz nümunəsidir.

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim!
Bir arzum var qulluğuna, şah mənim.
Əziz başın üçün oxu yazımı,
Agah ol halımdan gahbagah mənim!
Şair olan dərsi alır pirindən,

Baş açmadım seyrağın dilindən.
Qolubağlı keçdim Xudafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim. (7, s.29).

Qurbani poeziyası misraların fikir yükü, mətn informasiyası və sintaktik fiqurların orijinallığı, həm də yerli-yerində işlənməsi baxımından yaradıcı istedadını nümayiş etdirmək gücü ilə şərtlənir. Bu iki bənddə sərgilənən mənərə, “mürşidi-kamilim”, “şeyx oğlu şahım” müraciətləri Xətai və Qurbani təmsalında örnəkdi, XVI əsr aşiq yaradıcılığının mühit müstəvisində formalaşdırdığı təsəvvürdür. “Bu gün ələ almaz oldum mən sazım, ərsə dirək-dirək çıxar avazım”, deyən Xətai özünün bayatı, varsağı, gəraylı, qoşmaları ilə xalq şeiri ənənəsinə üstünlük verməsini diqqət önünə gətirir. A.Dadaşzadə “Qurbani” məqaləsində yazır: “Bütün orta əsr aşiqlərinin irsi kimi, Qurbani şeirləri də müasir dövrə natamam və təhrif edilmiş şəkildə gəlib çatmışdır. Lakin əldə olan nümunələr aşığın qüdrətli sənətkar olduğunu sübut edir. Onun əsərlərindəki rəmzlərdən, ifadə tərzindən, ərəb əlifbasının xüsusiyyətlərinə əsaslanan müqayisələrdən, qıfıləndlərdən aydınlaşır ki, Qurbani klassik şeir ənənəsinə mükəmməl yiyələnmiş savadlı bir şəxs imiş. Deməli, Qurbani böyük aşiq olduğu qədər də, istedadlı bir şairdir” (3, s.3). Dirili Qurbani bütün səviyyələrdə tək-cə poetik şeir biçimlərinin çeşidli formalarından yararlanmaq baxımından xüsusi istedad nümayiş etdirmə xüsusiyyəti ilə diqqət doğurmur, onun yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyi, informasiya möhtəşəmliyi və bunların hamısının uğurlu alınması ilə ucalıq qazanır. Burada dövrün və mühitin ümumi mənzərəsi (“qolubağlı keçdim Xudafərindən”, “agah ol halımdan gahbagah mənim”) informasiyasından, hökmdar və aşiq münasibətlərinə (“mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım”) qədər əhatəlilik özünə yer alır.

Dastan informasiyası və Qurbani poeziyası. “Qurbani” dastanı bir xətdə tarixi gələncəyə, türkün dastançılıq təsəvvüründə olanlara bağlanır. Ustad el sənətkarının adına bağlanan dastan lokal və ümumtürk səviyyədə mövcud mənzərəni sərgiləmək və zaman-zaman nəsilərə çatdırmaq, yaddaşa keçirmək istəyindən formalaşmışdır. Dastanın ortaya qoyduğu məzmun Qurbaninin həyat və yaradıcılığının müxtəlif epizodik məqamlarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sazbənd Usta Bədəllə qarşılaşması, Dədə Yediyarla deyişməsi və s. kimi epizodik əhvalatlar ustadın sənət yolunda xüsusi önəmli təfəsilatlardır. “Məlum olduğu kimi, “məhəbbət dastanlarının rəmzi səciyyə daşıyan ən mükəmməl örnəyi “Qurbani” dastanıdır. Bu dastanın müxtəlif aşiq mühitlərindən yazıya alınmış on beşə yaxın variantı üç müstəqil versiya ətrafında qruplaşır:

- a) Gəncə versiyası;
- b) Diri versiyası;
- c) Zəncan versiyası.

Versiyaların ən dolğunu Gəncə versiyasıdır” (2, s.10). Dastan müxtəlif zaman kəsiklərində ustad sənətkarların repertuarından yazıya alınmış və folklorşünaslar tərəfindən bütünlükdə Qurbani yaradıcılığı müstəvisində təhlilə gətirilmişdir. Qurbaninin bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, qıfılənd, deyişmə, divani, qitə, cahannamə və s. kimi çeşidli örnəkləri mövzu rəngarəngliyi baxımından da mükəmməl təsəvvür formalaşdırır.

Gözəl adam, gəl Allahı seversən,
Daldalanma bir də görkəz yara üz!
Astana gör yarın astanasında,
Qulluq eylə, xidmət eylə yara üz!

Sağdan vurdu, soldan çıxdı, sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ ələm,
Nagümanam mən bu dərdədən sağalam,
Təbib birdi, dərd minbirdi, yara yüz! (7, s.29).

Qurbani yaradıcılığı XVI əsr aşiq poeziyasının paradigmatik mənzərəsini, sənətin formalaşdırdığı dinamik mənzərəni, xalq şeiri üslubunun zənginləşmə spesifikasiyasını, eyni zamanda mətn//subyekt münasibətlərində prosesin ümumi axarını aydınlaşdırmaq baxımından əvəzsiz qaynaqdır. “Sənətin tarixi nüfuzunun nəticəsidir ki, Qarabağ aşiq mühitində yetişmiş sənətkarlardan

ikisinin – Qurbaninin və Lələnin məzarları pir-ocaq səviyyəsində müqəddəsləşdirilmiş və ziyarətgaha çevrilmişdir. Cəbrayıl rayonunun Diri kəndində və Füzuli rayonunun Əhmədallar kəndində “haqq aşığının qəbri” adıyla məşhur olan həmin məzar-ziyaretgahlara yüz illər boyudur ki, müşkülləri asana çevirən, ağır dərdlərə əlac qılan, övlad həsrəti çəkənlərə övlad bəxş edən, xəstələrə şəfa verən bir ocaq kimi tanınır. Şübhəsiz ki, aşıq qəbri ilə bağlı müqəddəsləşdirmə düşüncəsinin, şəfakar ocaq sayaraq ona tapınma duyğusunun meydana gəlməsi haqq aşıqlığının ilahi aləmlə əlaqəliyi barədəki mifoloji-ürfani təsəvvürlə ilgilidir” (6, s.216-217). Bütün bunlar Qurbani yaradıcılığının təsəvvür və yaddaş kodu olmaqla sinxron və diaxron yanaşmalarda daha sistemli təhlilləri gərəkli edir. Qarabağ aşıq mühitinin bir bütöv olaraq genoloji mahiyyətində daha dərin mətləblərin təhlilə gətirilmə zərurətini aydınlaşdırır.

Nəticə. Ozandan aşığa gəlişin tarixi axarında Qurbani bütün parametrlərdə möhtəşəm təsəvvür formalaşdırır. El sənətkarlarının repertuarında yüz illər boyu dolayan nümunələr aşıq yaradıcılığının klassik örnəyi olmaqla bitkinliyi, mükəmməlliyi, yüksək sənət təsəvvürü yarada bilmə gücünü diqqət önünə gətirir. Qarabağ aşıq mühitinin, eləcə də bütünlükdə aşıq yaradıcılığının Qurbaniyə qədərki inkişaf dinamikası haqqında düşünməyi zəruriləşdirir. Çünki Qurbani ilə xalq şeiri ənənəsi bir mükəmməllik timsalında görünür və ona gəlişin tarixi mənzərəsi haqqında sistemli araşdırmalara yol açır. Bütün bunlar Qurbani lirikası və “Qurbani” dastanı kontekstində təhlillərə əsas verməklə, həm də mahiyyətin aydınlaşmasına diqqəti yönəldirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı M. Miskin Abdal - Səfəvilərin böyük ideoloqu, Sufi şeyxi. Miskin Abdal–Səfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyxi. Bakı: ADMİU, 2018, s. 3-33.
2. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Məhəbbət dastanları. (tərtib edənlər: M.Qasımlı, M.Allahmanlı). Bakı: Meqa Print, 2017, 640 s.
3. Dadaşzadə A. Qurbani. Qurbani 55 şeir. Bakı: Gənclik, 1972, s. s. 3-6.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
5. Kazımov Q. Ulu zirvə: haqq aşıqı, el şairi Dirili Qurban – Qurbani. Qurbani. Bakı: Bakı Universiteti, 1990.
6. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2003, 308 s.
7. Qurbani. 55 şeir. (tərtib edən A.Dadaşzadə). Bakı: Gənclik, 1972, 64 s.
8. Qurbani. (tərtib edən Q.Kazımov). Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 280 s.
9. Mümtaz S. El şairi Qurbani. “Qızıl Şərq” jur., 1923, № 2-3, s. 108-110.
10. Miskin Abdal – Səfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyxi. (tərtib edən M.Allahmanlı). Bakı: ADMİU, 2018, 496 s.

SUMMARY

ALMARA NABIEVA

THE LIFE OF THE DIRILI GURBANI AND THE EPIC "THE GURBANI"

Dirili Gurbani is one of the most important masters of the Ashug environment of Karabakh in the 16th century. The work of this artist, revered as the ancestor of the Ashugs, has been present in the repertoire of masters for centuries, which has had a significant impact on the overall development of artistic thought. Samples of poems of different styles: bayati, gerayli, goshma, divani, deyishme, gyfylbend and others. created by them in the form of patterns have preserved their freshness and charm, and to this day retain their unparalleled masterpiece of art. The epic "Gurbani" is an example of a classic volume. For the past century in folklore there were various researches connected with the epic, which passed from the level of the original monument in the written source. There were expressed interesting considerations of the poetic system, genre information and the uniqueness of the text. Poems dedicated to Shah Hatai, as well as episodic moments reflected in the epic, have a

special meaning from the points of view of the different sides of Gurbani's life. A rich poetic legacy, information associated with Gurbani in separate poetic works, indicates the rich creative position of the artist. All this speaks of the fact that the place of Dirili Gurbani in Ashug literature of the XVI century is at the peak of the poetic creativity of the specified period.

Key words: *Dirili Gurbani, Shah Ismail, XVI century, Ashug poetry, epic "Gurbani", Turkish poetic tradition, Ashug poetic compositions.*

РЕЗЮМЕ

Алмара Набиева

ДИРИЛИ ГУРБАНИ И ЭПОС «ГУРБАНИ»

Дирили Гурбани – один из самых значимых мастеров ашугской среды Карабаха XVI века. Творчество этого художника, почитаемого как родоначальник ашугов, на протяжении веков присутствовало в репертуаре мастеров, что оказало значительное влияние на общее развитие художественной мысли. Образцы стихов разных стилей: баяты, герайли, гошма, дивани, дейишме, гыфылбенд и др. созданные им в форматах образцы сохранили свою свежесть и обаяние, и до сих пор сохраняют свою высоту неповторимого шедевра искусства. Эпос «Гурбани» – классический тому пример. За прошедший век в фольклороведении проводились различные исследования в связи с эпосом, перешедшим с уровня устного памятника в письменный источник. Были высказаны интересные соображения относительно поэтической системы, жанровой информации и уникальности текста. Стихи, посвященные Шаху Хатаи, а также эпизодические моменты, отраженные в эпосе, имеют особое значение с точки зрения прояснения различных сторон жизни Гурбани. Богатое поэтическое наследие, информация, связанная с Гурбани в отдельных поэтических произведениях, указывает на богатую творческую позицию художника. Все это говорит о том, что место Дирили Гурбани в ашугской литературе XVI века стоит на самой вершине поэтического творчества указанного периода.

Ключевые слова: *Дирили Гурбани, Шах Исмаил, XVI век, ашугская поэзия, эпос «Гурбани», тюркская поэтическая традиция, ашугские поэтические композиции.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Möhsün Nağısoylu

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

СЕВДА НОВРУЗАЛИЕВА

Бакинского Славянского Университета

УДК: 821.161.1

КОНФЛИКТЫ И ХАРАКТЕРЫ В ДРАМАТУРГИИ А.ВАМПИЛОВА

В статье речь идет о своеобразии конфликтов и характеров в драматургии А.Вампилова. Это один из ярких и в то же время значительных представителей русской драматургии 1960-70-х годов. Его творчество представляет целую веху в развитии русской драматургии второй половины XX века. Рассматриваются в плане анализа особенностей конфликта и создания характеров такие пьесы драматурга, как «Прощание в июне», «Старший сын», «Провинциальные анекдоты», «Утиная охота», «Прошлым летом в Чулимске». Выделяются два типа пьес драматурга: трагический и эксцентрический. Анализ текста пьес А.Вампилова ведётся в контексте современной ему и предшествующей драматургии. В процессе этого анализа выявляются доминирующие особенности пьес Вампилова. К ним относятся парадоксальность и вместе с тем трагикомичность ситуаций, порой носящих сатирический или притчевый оттенок, сочетание обыденного и философского в создании характеров и т.п. Особо подчеркивается своеобразие вампиловского конфликта. В итоге проведенного анализа делается вывод о том, что пьесы А.Вампилова открыли новую веху в русской драматургии второй половины XX века, определив дальнейшие пути её развития.

Ключевые слова: Александр Вампилов, драматургия, конфликты, характеры

Одним из ярких и в то же время значительных представителей русской драматургии 1960-70-х годов по праву считают А.Вампилова (1937-1972). Его пьесы («Прощание в июне», «Старший сын», «Провинциальные анекдоты», «Утиная охота», «Прошлым летом в Чулимске») открыли новую веху в русской драматургии второй половины XX века, определив дальнейшие пути её развития. Вампилов, как отмечают современные исследователи, «произвёл революцию не только в современной русской драматургии, но и в русском театре, разделив их историю на до- и поствампиловскую» (3, с. 272).

С самого начала творческого пути Вампилов ищет свою тему, своего героя, ситуации, при которых происходит предельное обнажение внутреннего мира его героев. Одним из достижений Вампилова-драматурга является создание живых, полнокровных человеческих характеров. Особый интерес молодой драматург уделял судьбе молодого человека, вступающего в жизнь и пытающегося найти своё место в окружающей его непростой, многообразной действительности.

Молодые герои Вампилова предстают как «потерянное поколение», выступая в противовес «звездным мальчикам» шестидесятников. Сам драматург, говоря о критике в адрес одной из своих пьес («Утиной охоты») говорил: «Пьесу осудили люди устаревшие, не понимающие и не знающие молодёжь. А мы – такие вот! Это я – понимаете?! Зарубежные писатели писали о «потерянном поколении». А разве в нас не произошло потерь?» (5, с. 178).

Уже первая пьеса «Прощание в июне» (1965), опубликованная сразу в трёх изданиях в 1966 году, принесла автору известность. О ней писали, её стали ставить, хотя многие считали эту пьесу слабой. Однако, рассматривая её в контексте других вампиловских пьес, по-другому оцениваешь роль этого произведения в творчестве драматурга. На первый взгляд, ситуация, положенная в основу пьесы, чрезвычайно банальна. Молодой человек, студент университета,

влюбился в дочь ректора вуза. Герой поставлен в условия, когда он должен сделать выбор между расчётливостью и любовью, получить диплом и распределение, поступить в аспирантуру, но забыть о девушке.

Вампилов так выстраивает пьесу, что понимаешь, драматурга привлекает не сам конфликт между ректором и студентом, а более глубокий пласт проблематики, её корни. Его интересует смысл происходящего во внутреннем мире героя, его психология. Отсюда множество авторских вариантов пьесы. Это не было присуще Вампилову, ведь почти все остальные его пьесы существовали в единственном варианте.

От редакции к редакции менялся конфликт пьесы. Так, первая редакция «Прощания в июне» была основана на конфликте, не представляющем при своём разрешении особой нравственной сложности. Герои шли словно по чётко продуманной моральной колее. Во второй редакции социальный характер конфликта заменяется на лирический. В окончательной же редакции пьесы тема любви оказывается второстепенной по отношению к основному конфликту, построенному на проблеме нравственного торга, духовного предательства.

В связи с изменением характера конфликта меняется и характер главного героя, становясь сложным, не однолинейным. В первом случае перед нами деловой человек, который бесстрастно выпроваживает случайную знакомую, во втором – влюбленный юноша, который гонит от себя, мучительно переживая, девушку, в которую влюблен, в окончательном варианте эти темы сливаются воедино, создавая сложный характер, органично вписывающийся в драматический конфликт пьесы.

Постепенно в новых редакциях усложняется и нравственная коллизия, положенная в основу пьесы «Прощание в июне». В связи с этим основной конфликт претерпевает существенные изменения, трансформируясь из морально-дидактического в нравственно-социальный. Уже здесь Вампилов демонстрирует настоящее драматургическое мастерство, превращая лирическую комедию в нравственно-психологическую драму. 1960-е годы – это время годы неуклонного изменения социально-нравственного качества жизни. Конфликт пьесы Вампилова как барометр отражал эту действительность, воплощая её в художественном мире пьесы.

Настоящую славу драматургу принесли его пьесы «Старший сын» (1967) и «Провинциальные анекдоты» (1968), которые, на первый взгляд, не содержали в себе остроактуальных примет времени и возводили действительность к гротесковым, фантазмагорическим формам. В них главное – не острое конфликтное столкновение нравственных позиции людей, а создание некоей стихии, где сочетаются элементы реального быта и фантазмагии, жизненности и гротеска. Это и явилось основой оригинального художественного мира, особой поэтики вампиловской драматургии, о которой говорили многие исследователи, в частности Ф.Наджиева (4, с.253-254).

Пьеса «Старший сын» демонстрирует эволюцию конфликта в творчестве Вампилова. Тема отвергнутой любви, нравственных переживаний по этому поводу, раскрываемая в «Прощании в июне», сменяется на тему семьи, родного крова. Ситуация, положенная в основу этой пьесы, основана на случайности: двое молодых людей, не зная, где заночевать, приходят в незнакомый дом, и один из парней выдаёт себя за сына владельца квартиры. Как писала М.Туровская, «случайность вампиловских пьес – не запоздалое наследие романтической драмы, а в самом общем виде – внешнее, событийное выражение главной черты её героя, его духовного паралича, отсутствия целеполагания» (6, с. 127).

По ходу действия пьесы «Старший сын» обычная авантюрная история, основанная на обмане, трансформируется в проблему единства людей, не зависящего от формальных родственных уз. Происходит и развитие характера героя, который осознает жестокость своего легкомысленного поступка. Идея автора о единении людей, основанного на нравственных принципах, находит своё логическое разрешение в финале. Финал объединяет в себе

изначальный комедийный план с философским началом, с важнейшими размышлениями о жизни.

Колесов и Бусыгин (герои пьес «Прощание в июне» и «Старший сын») как характеры тождественны друг другу. Оба они молодые люди, ещё только входящие в жизнь, проходящие её «университеты жизни». Оба совершают проступки, но не в силу своей аморальности, а от недостатка нравственного чутья. Оба понимают, осознают, попав в критические ситуации, свои ошибки, переоценивают заново нравственные принципы, которыми руководствовались. Оба «выпрямляются» в духовном, человеческом плане. Показ диалектики характеров – одна из сильных сторон Вампилова-драматурга.

Обе пьесы объединяет умение Вампилова ставить конфликты, которые в процессе своего разрешения помогают наиболее полно воплотить авторскую идею и раскрыть характеры героев. Кроме того, именно в процессе разрешения конфликта происходит раскрытие сути характеров героев, которые постепенно, иногда мучительно, приходят к выбору правильного пути. И почти всегда это нравственный выбор. Общность этих двух пьес и в сочетании, очень органическом, комедийного плана с драматическим.

Вампилов выводит в своих пьесах характеры, которых можно было бы встретить и в начале шестидесятых, и десятилетием раньше, и десятилетием позже в самых разных частях страны. Это гостиничный администратор, горничная, футбольный болельщик, шофер, официантка, фельдшер и др. В большой мере это характерно для его «Провинциальных анекдотов», объединивших две одноактные пьесы «Двадцать минут с ангелом», «История с метранпажем». Здесь вновь органически сочетаются в характерах людей, в самих конфликтных ситуациях будничное и гротесковое. Главное для драматурга – это не забавные случаи, а интересные типы и характеры, которые по большей части реализуются посредством слова, можно сказать, построена на игре словами.

«Провинциальные анекдоты» рассматривались как новая ступень в творчестве драматурга, считалось, что от комических конфликтов он переходит к сатирическим, что проявляет всё больший интерес к нравственно-философской проблематике, к ситуациям на грани жизни и смерти. Таковы его пьесы «Утиная охота» (1971) и «Прошлым летом в Чулимске» (1972).

«Утиная охота» писалась в середине 1960-х годов, когда писатели постепенно переходили от создания образов мечтателей, романтиков, к людям, опирающимся на рациональность, на жизненный опыт. Человек в драматургии этого времени должен был выстоять в столкновении с реальной жизнью. И драматурги обращались к изображению вхождения своих героев в жизнь, их утверждения в этой жизни, делая упор больше на характер конфликта, который ложится в основу драмы, а не на процессы, происходившие внутри человеческой личности. Это было обусловлено новым пониманием сути и назначения человека, желанием вывести на сцену живых, реальных людей и их обычную повседневную жизнь.

Герой «Утиной охоты» – это уже не молодой человек, только вступающий в жизнь, делающий первый шаг в своей взрослой жизни, ещё не до конца осознавший, как поступать в той или иной ситуации. Виктор Зилев – зрелый, достаточно самостоятельный, казалось бы, способный в полной мере осознать сущность любого своего поступка. Но, верный себе, Вампилов вновь создаёт характер, далёкий от однолинейной, схематической трактовки. «Жизненно сложный и противоречивый характер Зилова отличается двойственностью, в нём уживаются обаяние и ложь, фантазерство и вероломство, прямота и равнодушие» (2, с.455). Осуждая своего героя, его духовную деградацию, Вампилов, вместе с тем, выражает своё неоднозначное к нему отношение, в котором совмещаются осуждение и сострадание, порицание и насмешка.

«Прошлым летом в Чулимске» несколько отличается от других пьес Вампилова тем, что он несколько отходит от привычной для него мелодрамы, трагифарса, трагикомедии, создавая

«современную трагедию». «В «Чулимске» Вампилов нарисовал модель ежедневного стоического подвига, найдя в провинциальной глуши, среди всеобщего морального одичания, Антигону эпохи безвременья и бездействия» (3, с.283-284). «Антигоной» в этой пьесе предстаёт хрупкая девушка Валентина, которая упорно не поддаётся привычной нравственной деградации, выражая свою позицию непримирения через символическую деталь. Она ремонтирует палисадник, который постоянно ломают посетители, которым удобно идти в чайную не в обход, а прямо через палисадник.

Говоря о системе характеров в драматургии Вампилова, исследователи отмечали «систему достаточно устойчивых драматургических типов, по-разному освещаемых в различных ситуациях и конфликтах» (3, с.275). Главные герои пьес, как правило, представляют собой в концентрированном виде одно из наиболее ярких воплощений какой-то авторской идеи. Остальные, окружающие героя персонажи, совершенно непохожие, казалось бы, на него, порой даже диаметрально противоположные ему по своему характеру, как это ни парадоксально, отражают какую-то индивидуальную грань характера главного героя.

Следуя чёткому определению современных исследователей, «система характеров театра Вампилова, с одной стороны, воплощает трагикомедийную ситуацию распада устойчивых ценностей», «с другой стороны, так создаётся определенное философское единство: каждая пьеса Вампилова демонстрирует весь спектр возможных человеческих позиций в данной ситуации, а его центральный герой на протяжении всей пьесы совершает свой индивидуальный выбор, соотнося себя с каждой из альтернатив – и, как правило, отторгая их все» (3, с. 276-277).

В драматургии Вампилова по характеру конфликта, положенного в основу пьесы, можно условно выделить два типа пьес: трагический и эксцентрический. Ими определяется тип освоения действительности. К первому типу можно отнести «Прощание в июне», «Утиная охота», «Прошлым летом в Чулимске», ко второму – «Старший сын», «Провинциальные анекдоты». В пьесах первого типа на первый план выдвигаются доминирующие характеры, их человеческая индивидуальность организует действие и конфликт. При этом, в них проигрывается тема взаимоотношений личности и общества, выбора пути и нравственного самосохранения личности.

Для второго типа пьес характерно отсутствие центрального героя, каждый персонаж самоценен в движении и разрешении конфликта. В этих пьесах стихийная жизненность обстоятельств властвует над людьми, владеет ими, распоряжаясь их судьбой по своему усмотрению. Конфликт здесь строится на основе парадокса, имеет сатирический и притчевый оттенок. Герои этих пьес, как правило, оказываются подвластными житейским обстоятельствам, которые складываются помимо их воли и вовлекают их в себя.

И вместе с тем вампиловская драматургия определяется в первую очередь не какими-то особенными конфликтами и характерами, а масштабами нравственных исканий, с которыми соотносятся у Вампилова самые обычные конфликты и характеры. Это сближает его с классической традицией с её мерой огромной требовательности к человеку. Но вместе с тем, Вампилов – это драматург иной эпохи, иных социальных закономерностей. Традиция для него – не образец для подражания, а эстетический, нравственный опыт, который трансформируется, охватывая суть современных драматургу проблем, воплощаясь в актуальные для времени конфликты и характеры.

Драматургия Вампилова оказалось огромным художественным открытием, позволяющем сегодня говорить о «театре Вампилова». Кроме того, по единодушному мнению критиков, его драматургическое творчество имело не только самоценное значение, не только определило собой целый этап советской драматургии, но и оказало прямое влияние на так называемую драматургию «новой волны», на произведения А.Соколовой, А.Галина, А.Казанцева, Л.Разумовской, В.Славкина, В.Арро, Л. Петрушевской, С. Злотникова, Н. Садур

и др., которые критикой 1980-х годов были определены, как «поствампировская драматургия».

ЛИТЕРАТУРА

1. Вампилов А. Утиная охота. Сборник. Москва: Эксмо, 2015.
2. История русской советской литературы.(1940-1970-е годы). Под ред. проф. А.И.Метченко и проф. С.М. Петрова. Москва: Просвещение, 1980.– 496 с.
3. Лейдерман Н., Липовецкий М. Современная русская литература. 1950- 1980-е годы. В 2 тт., т.2. Москва: Изд. Центр «Академия», 2003. – 688 с.
4. Наджиева Ф. Идеино-художественное своеобразие драматургии А.Вампилова // Тезисы докладов VII республиканской конференции аспирантов вузов Азербайджана, 25-26 декабря 1984,т.2. Баку: 1984, с.253-254.
5. Тендитник Н. Мастера. Иркутск: 1981.
6. Туровская М. Памяти текущего мгновенья. Москва: 1987, с. 127.

XÜLASƏ

Sevda Novruzəliyeva

A.VAMPILOVUN DRAMATURGIYASINDA KONFLİKT VƏ XARAKTER

Məqalədə A.Vampilovun dramaturgiyasında özünəməxsus konflikt və xarakterdən söhbət gedir. O, 1960-70-ci illərin rus dramaturgiyasının ən parlaq və eyni zamanda önəmli nümayəndələrindən biridir. Onun yaradıcılığı XX əsrin ikinci yarısı rus dramaturgiyasının inkişafında yeni bir mərhələsini əks etdirir. Konfliktin xüsusiyyətlərinin təhlili və xarakterlərin yaradılması baxımından dramaturqun “İyunda əlvida”, “Böyük oğul”, “Əyalət zarafatları”, “Ördək ovu”, “Keçən il Çulimskdə” pyesləri təhlil olunur. Dramaturqun iki növ pyesi seçilir: faciəvi və eksentrik. Vampilovun pyeslərinin mətninin təhlili müasir və bundan əvvəlki dramaturgiya kontekstində aparılır. Bu təhlil prosesində Vampilovun pyeslərində üstünlük təşkil edən cəhətlər önə çıxır. Bunlara bəzən satirik və ya ibrətamiz çalar daşıyan vəziyyətlərin paradoksallığı və tragikomikliyi, xarakterlərin yaradılmasında adi və fəlsəfi birləşmə və s. aiddir. Vampilov konfliktinin özəlliyi xüsusilə vurğulanır.

Təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlik ki, Vampilovun pyesləri XX əsrin ikinci yarısında rus dramaturgiyasında onun gələcək inkişaf yollarını müəyyələşdirərək yeni mərhələ açmışdır.

Açar sözlər: Aleksandr Vampilov, dramaturgiya, konfliktlər, xarakterlər.

SUMMARY

Sevda Novruzaliyeva

CONFLICTS AND CHARACTERS IN THE DRAMATURGY OF A.VAMPILOV

The article deals with the originality of conflicts and characters in the dramaturgy of A.Vampilov. This is one of the brightest and at the same time significant representatives of Russian drama of the 1960-70s. His work represents a milestone in the development of Russian drama of the second half of the twentieth century. Such plays by the playwright as “Farewell in June”, “Elder son”, “Provincial anecdotes”, “Ducks hunt”, “Last summer in Chulimsk” are considered in terms of analyzing the peculiarities of the conflict and creating characters. There are two types of playwright’s plays: tragic and eccentric. The analysis of the text of A.Vampilov’s plays is carried out in the context

of modern and previous dramaturgy. In the course of this analysis, the dominant features of Vampilov's plays are revealed. These include paradoxical and at the same time the tragicomic situations, sometimes having a satirical or parable shade, a combination of ordinary and philosophical in creating characters, etc. The peculiarity of the Vampil conflict is emphasized. As a result of the analysis, it is concluded that A.Vampilov's plays opened a new milestone in Russian drama of the second half of the twentieth century, determining further ways of its development.

Key words: *Alexander Vampilov, dramaturgy, conflicts, characters.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Möhsün Nağısoylu

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

PEDAQOGİKA, PSIXOLOGİYA VƏ METODİKA

SALATIN HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

salatinmehri7298@gmail.com

UOT: 37.01.

**TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN TEMPERAMENT
TİPİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI**

Məqalə şagirdlərin temperament tiplərinin təlim prosesində nəzərə alınması məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunub. Qeyd edilir ki, şagirdlərin hamısı temperament tiplərinə görə, deməli, iş tempinə, qıcıqlandırıcılara verdiyi cavab reaksiyasına görə, zehni fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə görə bir – birindən fərqlənir. Bu o deməkdir ki, bu şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin özü də bir-birindən fərqlənəcək. Əlbəttə, təlim fəaliyyətində uğur qazanılmasının yalnız temperament və təlim metodlarından asılı olduğunu söyləmək olmaz. Şagirdin təlim fəaliyyətinə təsir göstərən bir sıra başqa amillər də vardır. Təlim prosesində iştirakçıların fərdi xüsusiyyətlərinin, həmçinin temperamentinin nəzərə alınmaması müxtəlif çətinliklərin meydana çıxmasına və qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə edilməsinin çətinləşməsinə gətirib çıxarır. İstənilən sinir sistemi tipinə və istənilən temperament tipinə malik olan insanlarda şəxsiyyətin və davranışın bütün ictimai-zəruri, müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyə etmək mümkündür, temperament isə bu xüsusiyyətlərə yalnız özünəməxsusluq bəxş edəcəkdir. Elə buna görə təhsil işini təşkil edərkən məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir.

***Açar sözlər:** təlim prosesi, temperament tipi, şagird, fərdi xüsusiyyətlər, müəllim şəxsiyyəti*

Cəmiyyətdə fərdiyyəti üst-üstə düşən iki insan tapmaq mümkün deyil. Hətta eyni yumurta əkiləri belə bir-birindən fərqlənir. Hər bir insan unikal və təkrarolunmaz şəxsiyyətdir. Ancaq insanın şəxsiyyəti psixikanın müxtəlif amillərinin və xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır. İnsanın psixikası ontogenezdə formalaşır. Bu o deməkdir ki, uşağın təlim və tərbiyəsi prosesində onun anadangəlmə malik olduğu xüsusiyyətlərə istinad etmək lazımdır. İnsanın doğuşdan malik olduğu bu cür davamlı və sabit xüsusiyyətlər temperament xüsusiyyətləridir.

Temperament psixi prosesləri dinamik cəhətdən xarakterizə edən fərdi xüsusiyyətlərdən biridir. Şəxsiyyətin dinamik xüsusiyyətləri yalnız onun davranış və rəftarında, hərəkətlərində deyil, həmçinin zehni fəaliyyətində, məqsəd və maraqlarında, ünsiyyətində də təzahür edir [3, s.267].

Uşaqların hamısı temperament tiplərinə görə, deməli, iş tempinə, qıcıqlandırıcılara verdiyi cavab reaksiyasına görə, zehni fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu o deməkdir ki, bu uşaqların təlim-tərbiyə prosesinin özü də bir-birindən fərqlənəcək. Ona görə də, bəzi temperament tiplərinin daşıyıcılarının uğurlu öyrənməyə əvvəlcədən meyilli olduqlarını ehtimal etmək olar. Elə buna görə təhsil işini təşkil edərkən məktəblilərin temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması vacibdir.

Temperamentin insanlararası qarşılıqlı təsirin tempinə və üslubuna təsirinin nəzərə alınmaması, çox vaxt gərginlik və əsəbiliyə, fəaliyyətin nəticəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məsələn, uşağın temperamenti müəllimin temperamentindən fərqli ola bilər. Əgər müəllim sanqvinik temperament tipinə malikdirsə, onda o cəld və hərəkətli, mimikaları ifadəlidir, şagird isə fleqmatikdirsə, böyük ehtimal ki, müəllim davamlı olaraq şagirdin ləngliyinə, soyuqqanlılığına görə əsəbləşəcək və üzüləcəkdir. Uzun zaman zəif sinir sistemi tipinə malik olan insanların sosial baxımdan az dəyərli olduğu hesab edilirdi. Bir neçə il bundan qabaq Moskva məktəblərindən birində üzərində xüsusi müşahidə aparılan şagirdlərdən

birində zəif sinir sistemi tipi müəyyən edilmişdi. Lakin o məktəbi bitirəndə qızıl medala layiq görülmüşdü. Bəzi insanlar tapıldı ki, onlar ya sinir sistemi tipinin düzgün müəyyən edildiyinə, ya da medalın düzgün verilmədiyinə şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Amma dəqiq yoxlamalar medalın düzgün verildiyini və sinir sisteminin də həqiqətən zəif tipə aid olduğunu göstərdi. Bu hadisə məşhur psixoloq B.M.Teplova zəif sinir sistemi tipinə malik insanların sosial baxımdan azdəyərli olduqları barədə mifləri ifşa etməyə kömək etdi. Bu insanlar nə qədər tez yorulsa da, ətraf aləmi daha yaxşı qavrayır və daha aydın reaksiya verirlər. Həmçinin B.M.Teplov qeyd edirdi ki, temperament xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, insanlar son nəticəyə görə deyil, nəticənin əldə edildiyi üsullara görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu fikri əsas götürərək psixoloqlar apardıqları araşdırmalar nəticəsində fəaliyyətin üsulları ilə temperament tipləri arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu müəyyən etdilər. Məlum oldu ki, müəyyən bir işi yerinə yetirərkən hər bir insanın fərdi fəaliyyət üslubu özünü göstərir. Elə bu səbəbdən də bəzi şagirdlər məktəbdən gələn kimi dərhal dərslərini yerinə yetirir, bəziləri isə müəyyən qədər istirahət etmək istəyirlər. Bəzi şagirdlər ifadə yazarkən plan tərtib edir, bəziləri plansız da ötürürlər, bəziləri həndəsi məsələləri həll edərkən əhatəli çertyoj çəkir, kimisi isə ağılında teoremin isbatını verir. Bu fərdi fəaliyyət üslubları insan üçün hər hansı bir məsələni həll etmək və nəticə əldə etməyin ən effektiv yoludur.

İnsan fəaliyyətinin məhsuldarlığı onun temperament xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, əgər işdə ünsiyyət obyektlərinin, məşğələ növünün və ya bir həyat tərzindən digərinə keçid kimi dəyişikliklər tələb olunursa, onda sanqvinik temperament tipi üçün xas olan hərəkətlilik və aktivlik ona əlavə fayda qazandıra bilər. Belə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, ətalətli insanlar-yəni fleqmatiklər heç bir fəaliyyət növündə üstünlüyə malik deyil, amma bu doğru deyil.

Zəif sinir sistemi tipinə malik olan insanlar digərlərindən fərqli olaraq, ən çox sadə hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə hazır olur, onların dəfələrlə təkrarında yorulmur və əsəbləşmirlər. Eksperimental surətdə təsdiq edilmişdir ki, sanqvinik və xoleriklər fəaliyyətin ciddi qaydalarla yerinə yetirildiyi və fərdi üsullardan istifadəyə icazə verilmədiyi hallarda daha az müqavimət və aşağı məhsuldarlıq göstərir.

Uşaqları xarakter xüsusiyyətlərinə görə ayırısaq, bütün uşaqların fərqli olduğunu qeyd edə bilərik. Hətta bir sinifdə tamamilə eyni iki şagirdə rast gəlmək mümkün deyil. Onlar təkcə biliklərin mənimsənilməsinə hazırlıq səviyyələrinə görə fərqlənmir, onların hər biri müəllimlərin də səyi ilə aradan qaldırılma bilməyən sabit fərdi xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənir. Eyni zamanda bu fərdi xüsusiyyətlər təlim prosesinin təşkilinə də öz tələblərini qoyur. Hər şeydən əvvəl, qeyd edə bilərik ki, insanlar fərqli sinir sistemi tipi ilə dünyaya gəlirlər ki, bu da insanlarda temperament tiplərinin fərqli olmasına əsas verir. Əsasən, dörd temperament tipi var və bunların hər biri müxtəlifdir. Temperament öz-özlüyündə insanların nə qabiliyyətini, nə də xarakterini müəyyən etmir, belə ki, məsələn, sanqviniklər öz aktivlikləri ilə fərqləndiyi halda, fleqmatiklər öz əstəliyi və bir işdən başqa bir işə çətin keçmələri ilə xarakterizə olunurlar. Halbuki bu, sanqviniklər üçün çox asandır. Xoleriklər uzun müddət gərgin qüvvə sərf edib aktiv işləməyə qabildirlər, lakin özlərini ələ alıb, hisslərini cilovlaya bilmirlər. Melanxoliklərin də bir sıra müsbət keyfiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, onlar da daha çox tez yorulmaları ilə xarakterizə olunurlar. Bütün bunlar göstərir ki, fərqli temperament tipinə malik olan insanların fərqli iş tempinə və fərqli iş rejiminə ehtiyacları vardır.

Tədqiqat zamanı yüksək qabiliyyətli yuxarı sinif şagirdləri üzərində müşahidələr aparıldı. Bu şagirdlər arasında həm qüvvətli, həm də zəif sinir sistemi olan şagirdlərin olduğu ortaya çıxdı. Ancaq temperament tiplərindən asılı olaraq, onların dərslər məşğələləri fərqli şəkildə cərəyan edir.

Əgər şagirdlərin zehni fəaliyyətlərini 3 mərhələyə ayırısaq: hazırlıq, icra və nəzarət, onda qüvvətli sinir sistemi olanların hazırlıq və nəzarət mərhələsinə (məsələn, onlar ifadə yazarkən düzəliş və əlavələri yazı prosesinin özündə yerinə yetirdilər) daha az zaman ayırdıqları aşkara çıxdı. Zəif şagirdlər isə hazırlıq və nəzarət işlərinin müddəti ilə digərlərindən fərqləndilər (adətən, onlar yazıya düzəliş və əlavələri əlavə vaxtda yerinə yetirdilər). Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, güclülər vaxt bölgüsü və xüsusi planlaşdırma etmədən bir sıra vəzifə və tapşırıqları yerinə yetirdikləri halda, zəiflər yalnız köhnə işi başa vurduqdan sonra yeni işə başlamağa üstünlük verirlər. Uzunmüddətli tapşırıqlar üçün isə günlük və həftəlik və s. planlar tərtib etməyə səy göstərir.

İdman sahəsində aparılmış psixoloji müşahidələr də fərqli temperament tiplərinin fərqli nəticələr göstərdiyini bir daha sübut etdi. Məlum oldu ki, qüvvətli sinir sistemində malik olan şagirdlər məşqlərlə müqayisədə məsuliyyətli yarışlar zamanı daha yüksək nəticələr göstərirlər. Zəif sinir sistemində malik olan şagirdlər isə əksinə məşqlərdə yaxşı nəticələr göstərsələr də, yarış zamanı onların göstəriciləri pisləşir. Bu, yüksək məsuliyyət və riskdən qaynaqlanan stress və həyəcanlı vəziyyətləri ayrı-ayrı temperamentli insanların necə yaşadığı ilə izah edilir.

Temperamentin yüksək aktivlik və bir fəaliyyətdən asanlıqla digərinə keçmə kimi xüsusiyyətləri bütünlükdə öyrənməyə əks təsir göstərə bilər. Hər şey bu və ya digər dinamik xüsusiyyətin necə istifadə olunmasından asılıdır. Təlim fəaliyyətində temperamentin hər bir tipi həm müsbət, həm də mənfi psixoloji xüsusiyyətlərdə özünü göstərə bilər. Məsələn, əgər bir xolerik tipin enerjisi və ehtirası hər hansı bir məqsədin əldə edilməsinə yönəlibsə, dəyərli keyfiyyət hesab olunur. Lakin müvazinətsizlik və emosionallıq, düzgün tərbiyə verilməmiş birində özünü ələ ala bilməmək, sərtlik daim partlayışlara meyillik kimi xüsusiyyətlərlə nəticələnə bilər.

Uşaqların bəziləri gündəlik həyatlarında baş verən kəskin dəyişikliklərə çox asan və tez alışırlar, bəziləri isə, əksinə, yavaş. Bu cür hadisələri izah edərkən temperament sahəsindəki fərqlər də nəzərə alınmalıdır. Ətalətilik xüsusiyyəti olan uşaqlar yeni bir fəaliyyətə dərhal başlaya bilmirlər, onlar üçün bir məsələdən digərinə, eyni zamanda dərslərdə bir dəsdən o birinə, bir fəndən digərinə keçmək olduqca çətinlikdir.

Müşahidələr göstərir ki, müəllimlər öz temperamentlərinə uyğun tələblər verməyə meyillidirlər. Tipik bir sanqvinik temperamentli riyaziyyat müəlliminin dərsinin müşahidəsi nəticəsində məlum oldu ki, o daim şagirdlərdən tapşırıqları sürətli həll etməyi tələb edir. Eyni zamanda bu tələblər, hansı ki, bir çox şagirdin gücünə uyğun deyil, bilik səviyyəsi ilə deyil, məhz temperament tipi ilə bağlı olur. Belə şagirdlər hər hansı bir yoxlama yazı işi yazarkən, onlardan yüksək iş tempi tələb olunduğundan tapşırığın bütünlükdə öhdəsindən gələ bilməyəcəklərini əvvəlcədən bilirdilər. Bu cür şagirdlərlə söhbət edərkən onlarda həmişə bir inciklik hissəyə rast gəlinir və onlara qarşı ədalətsiz davranıldığını hesab edirdilər. Əlbəttə, təlim fəaliyyətində uğur qazanılmasının yalnız temperament və təlim metodlarından asılı olduğunu söyləmək olmaz. Şagirdin təlim fəaliyyətinə təsir göstərən bir sıra başqa amillər də vardır. Təlim prosesində iştirakçıların fərdi xüsusiyyətlərinin, həmçinin temperamentinin nəzərə alınmaması müxtəlif çətinliklərin meydana çıxmasına və qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə edilməsinin çətinləşməsinə gətirib çıxarır. İstənilən sinir sistemi tipinə və istənilən temperament tipinə malik olan insanlarda şəxsiyyətin və davranışın bütün ictimai-zəruri, müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyə etmək mümkündür, temperament isə bu xüsusiyyətlərə yalnız özünəməxsusluq bəxş edəcəkdir. İ.P.Pavlov qeyd edirdi ki, insanın davranış tərzini təkcə sinir sisteminin anadangəlmə xüsusiyyətləri ilə deyil, həmçinin insanın fərdiyyətinin formalaşdığı müddət ərzində mövcud təlim və tərbiyə prosesindən də asılıdır. Tərbiyə prosesi temperament tipinin dəyişdirilməsi, məsələn, xolerik və ya melankolik temperamentin sanqvinik və ya fleqmatik tipə çevrilməsi məsələsi məqsədi daşımır. Birincisi, bu, demək olar ki, mümkün olmayan bir məsələdir, çünki sinir sisteminin tipik xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi prosesi çox ləng gedir və onun yolları da hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. İkincisi isə, bunun heç bir mənası yoxdur. Hər bir temperament tipinin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Təlim və tərbiyənin məqsədi temperamentini dəyişdirmək yox, bu və ya digər temperamentin çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırmaq, müsbət tərəflərini inkişaf etdirmək, mövcud temperament əsasında şəxsiyyətin dəyərli xüsusiyyətlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. İştirakçıların temperamentini bilməklə, müəllim hər bir şagirdin fəaliyyətini elə təşkil etməlidir ki, təlim işinə və davranışa mane olan mənfi xüsusiyyətlərə az təsadüf edilsin. Təlim prosesində temperamentin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün hər bir tipin əlamətlərinə qısaca nəzər salmaq.

Xolerik temperamentli şagirdin təlim xüsusiyyətləri. Xolerik şagirdlər lüzumsuz aktivlik və səbrsizlik, uğursuzluq və tənqidə mənfi reaksiya vermək kimi davranış səbəbilə məktəbdə bir sıra problemlər yaşaya bilərlər. Onların təlim fəaliyyətinin maksimum uğurlu olması üçün, çətin də olsa, uşağı cəlb etmək və fənnə maraqlandımaq lazımdır. Dərsin gedişində bu uşaqlar üçün rəngarəng işlər düşünmək lazımdır. Məsələn, dərslərdə o uşaqlara rəhbərlik edə bilər, hər hansı bir məsələnin həlli üçün

öz hərəkət alqoritmini düşünmək, dərstdə fiziki dəqiqələrin keçirilməsinə rəhbərlik edə bilər. Müəllim xolerik temperament tipi olan uşaqlara öz imkanlarını adekvat qiymətləndirməyi öyrətməlidirlər ki, uğursuzluqlar şiddətli mənfi reaksiyalara səbəb olmasın. Bu tip uşaqlar açıq şəkildə tənqid edilməməli, lazım gələrsə, qrupun və ya sinfin rəhbəri nözteyi-nəzərindən mürəkkəb situasiyalara qiymətləndirməyi təklif etmək lazımdır. Dərs zamanı bu şagirdlərlə ünsiyyətdə müəllim müsbət və mənfi emosiyaları kəskin şəkildə təzahür etdirməməlidir, çünki xolerik şagirdlər bu emosiyalara asanlıqla “yoluxurlar”. Əgər “partlayış”a səbəb ola biləcək bir emosional gərginlik yaranarsa, onda uşağın diqqətini başqa bir obyektə keçirmək lazımdır.

Sanqvinik şagirdlər üçün yüksək reaktivlik xarakterikdir. Bu xüsusiyyət sanqvinik şagirdin diqqətini cəlb edən hər şeyə böyük həyəcanla göstərdiyi münasibətdə, onun tez təsirlənməsində özünü büruzə verir. Sanqvinik şagird yüksək fəallıqla da fərqlənir. Onlar işə böyük enerji və inadla girir, dərstdə əlini tez –tez qaldırır. Sanqvinik şagirdi intizama alışdırmaq asandır,öz reaksiya və hissələrinə hakim olmağı bacarır [2, s.148].

Sanqvinik uşaqlarda maraqların səthliliyi, fənnə marağın olmaması, yeni təəssürlərə hərislik təlimdə problemlər yarada bilər. Uşaqa fənnə marağ oymaqla, təlim materiallarını maraqlı nümunələr, zarafatlar əlavə etməklə bunun qarşısını almaq olar. Belə uşağa dərslərin istənilən mərhələsində birgə tədqiqat layihəsi təklif etmək, fərdiyyətinin bütün cəhətlərini nümayiş etdirə biləcəyi elmi cəmiyyətə cəlb etməyə cəhd göstərmək olar.

Melanxolik şagirdlərin ləngliyi və tez yorulması, bir fəaliyyətdən digərinə ləng keçmələri, uğursuzluqlara və tənqiddə mənfi reaksiyaları onların uğurlu mənimsəmələrinə mane ola bilər. Onları birdən-birə deyil, tədricən işə cəlb etməklə, verilən suala dərhal cavab vermək, tapşırığı ildırım sürəti ilə yerinə yetirmək kimi tələblər verməməklə bu uşaqlar üçün təlimi daha uğurlu etmək olar. Uşağın fəaliyyətindəki müsbət cəhətləri tapmaq, onlara diqqətini cəlb etmək, onları tez-tez tərifləməklə uşaqlarda özlərinə, öz qüvvələrinə inam formalaşdırmaq lazımdır. İşə hissələrə bölmək, çox iş varsa, fasilə və istirahət vermək, tapşırığı düşünmək, yerinə yetirmək və yoxlamaq üçün kifayət qədər vaxt verilməlidir. Ev tapşırıqlarını yerinə yetirərkən diqqət yayındıran amillərin təsirini azaltmaq, uşaqların ətrafdakıların diqqətlə baxmalarına alışması, onların baxışlarından çəkinməməsi üçün onları açıq tərbiyəvi tədbirlərə cəlb etmək lazımdır.

Fleqmatik temperament tipinə malik olan şagirdlər yeni vəziyyətlərə uyğunlaşmada çətinliklər, həddindən artıq lənglik və stereotip hərəkətlərə sadıqlıq səbəbindən öyrənmə çətinlikləri ilə üzləşə bilərlər. İşlərə tədricən daxil olmaq, şagirddən verilən suallara dərhal cavab verməmək, tapşırıqları sürətlə tamamlanmasını tələb etməmək də onlara öyrənmədə kömək edəcəkdir. Eyni zamanda valideyn və ya digər ailə üzvlərinin nəzarəti altında dərslərin vaxtında hazırlanması, növbəti dərs üçün materialların hazırlanması, yeni dərslərin materiallarının öncədən nəzərdən keçirilməsi, mümkün suallara cavab verilməsi, diqqət yayındıran amillərin təsirinin azaldılması da uşaqlara təlim prosesində bir sıra üstünlüklər qazandıracaqdır.

Təsvir olunan temperament tiplərinə tam və təmiz halda çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Hər bir insanda bu tiplərin hamısının əlamətlərinə rast gəlinir [1, s. 338].

Bu yaxşıdır, çünki müxtəlif temperament tiplərinin xüsusiyyətlərinin birləşməsi bir insanın yaşaması üçün vacibdir. Həmçinin peşə fəaliyyəti, peşə seçmə zamanı temperament tiplərinin dinamiklik və emosionallıq baxımından nəzərə alınması vacibdir [4, s.71].

Məktəb öz həyatı və tədrisi ilə qarışıq temperament tiplərinin formalaşması üçün ən əlverişli mühitdir. Məktəb bu və ya digər temperament tiplərinin kəskin, tünd və arzuolunmaz təzahürlərini yumşaltmaq üçün əlverişli təsirləri özündə ehtiva edir. Məktəbdə uşaq hər kəsin xoşuna gələn hər şeyi etməyin və ya özünün hər istədiyini etməyin mümkün olmadığını tədricən başa düşməyə başlayır. O, bəzi keyfiyyətlərinin başqa insanların əhatəsində həyat üçün əlverişli olmadığını dərk edir. Tədricən uşaqlarda həm özləri, həm də yoldaşları üçün rahat olan keyfiyyətlər formalaşır, temperamentin kəskin xüsusiyyətləri ört-basdır edilir. Bu işə zorla deyil, öz – özünə baş verir. Məktəb insanlarla yaşamaq, öz maraqlarını ümumi maraqlara tabe etmək kimi çox vacib bir elm öyrədir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyevin redaktorluğu ilə Psixologiya: Əcəmi, 2017, 608 səh.
2. T. Məmmədov, S. Məmmədov, Ə. Dadaşzadə. Psixologiya. Bakı: 2017
3. M. Məhərrəmov. Psixologiya. Bakı: 1968
4. G.Əliyeva. Psixologiya. Bakı: 2015

SUMMARY

Salatın Hacıyeva

CONSIDERATION OF THE TYPE OF TEMPERAMENT OF STUDENTS IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

The article is devoted to the study of the issues of considering the temperament types of students in the learning process.

It is noted that students differ from each other by the type of temperament - the pace of work, the response to stimuli, the characteristics of mental activity.

This means that the process of teaching and educating students will differ from each other. Of course, success in training activities depends not only on temperament and training methods.

There are also a number of other factors that affect the student's learning activities. Lack of consideration of the individual characteristics of participants in the learning process, as well as their temperament, leads it leads to various difficulties and, as a result, it becomes impossible not to achieve the set goal.

In people with any type of nervous system and any type of temperament, it is possible to develop and educate all socially necessary, positive qualities of personality and behavior, while temperament will give these traits only originality. Therefore, when organizing educational work, it is important to take into account the peculiarities of the temperament of schoolchildren.

Key words: *learning process, temperament type, student, individual characteristics, teacher personality*

РЕЗЮМЕ

Салатын Гаджиева

РАССМОТРЕНИЕ ТИПА ТЕМПЕРАМЕНТА УЧАЩИХСЯ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена рассмотрению вопросов учета типов темперамента учащихся в процессе обучения. Отмечается, что все воспитанники отличаются друг от друга по типам темперамента, а значит, по темпу работы, по реакции на раздражители, по особенностям психической деятельности. Это означает, что сам процесс обучения и воспитания этих учеников также будет отличаться друг от друга. Конечно, нельзя сказать, что успех в учебной деятельности зависит исключительно от темперамента и методов обучения. Существует также ряд других факторов, влияющих на учебную деятельность учащегося. Игнорирование в процессе обучения индивидуальных особенностей его участников, а также их темперамента приводит к возникновению различных трудностей и затруднению достижения поставленной цели. У людей с любым типом нервной системы и любым типом темперамента можно развивать и воспитывать все социально –необходимые, положительные качества личности и поведения, при этом темперамент придаст этим характеристикам только своеобразие. Именно поэтому при организации учебной работы важно учитывать особенности темперамента школьников.

Ключевые слова: *процесс обучения, тип темперамента, ученик, индивидуальные особенности, личность учителя*

Maqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SOLMAZ BAYRAMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

slmzbrm@gmail.com

UOT: 37.01.

MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİ: MÜASİR MÜƏLLİMİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PORTRETI

Təqdim olunan məqalə müəllim-şagird münasibətləri və müasir müəllimin sosial-psixoloji portretlərindən bəhs edir. Qeyd olunur ki, insan münasibətlərinin necə yaranması və formalaşması günün qlobal problemidir. Bildirilir ki, insanın psixi sağlamlığı, əmək məhsuldarlığı, yaradıcılıq uğurları və s. bu kimi məsələlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən bilavasitə asılıdır. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında qarşılıqlı münasibətlərin necə olması əsaslı təsir göstərir.

Eyni zamanda məqalədə “müəllim-şagird” münasibətlərinin psixoloji effektinə diqqət yetirilərək vurğulanmışdır ki, müasir məktəbin bir çox köklü məsələləri, həmçinin təlim və tərbiyə effektləri məhz müəllim-şagird münasibətlərilə şərtlənir.

Məqalədə məktəb təcrübəsində müəllimlərin şagirdlərlə münasibət sahəsində yaranan problemləri eksperimental kontekstdə açıb göstərməsinin effektiv olmasından da bəhs olunmuşdur. Eyni zamanda müəllimin sosial-psixoloji portreti xüsusi cizgilərlə təsvir olunaraq diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: müəllim, şagird, münasibətlər, sosial-psixoloji, portret

Müasir dövrün qlobal problemləri içərisində insan münasibətləri xüsusi yer tutur. İnsanın psixi sağlamlığı da, əmək məhsuldarlığı da, yaradıcılıq uğurları da bilavasitə onun “sosiununun” sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə, özünəməxsus ziddiyyətləri və qayğıları olan şəxsiyyətlərarası münasibət sahələri ilə bağlıdır. Onları bəzi mütəxəssislər kövrək münasibətlər kimi səciyyələndirirlər. Bu münasibətlər, doğrudan da, kövrəkdir və zərifdir.

Dövrün qlobal xəstəlikləri, obrazlı ifadə etsək, insan münasibətlərindən “su içir”. Bəzi ailələrdə, məktəblərdə, klinikalarda, fabriklərdə və ya zavodlarda əmələ gələn və səngimək bilməyən konfliktlərin köklərini də insan münasibətlərində axtarmaq lazımdır.

“İnsan münasibətləri” doktrinası ABŞ-da 30-cu illərdə yaranmış və önəmli yer tutmuşdur.

“Xotorn eksperimentləri” insan münasibətlərinin sosial-psixoloji dəyərlərini bütün aydınlığı ilə açıqlamışdır.

İnsan münasibətlərinə bu gün insanın özünəməxsus varlıq forması kimi baxırlar. İnsan bir insan kimi bu münasibətlərdə mövcuddur və bu münasibətlərdə yaşayır.

XXI əsrdə insan münasibətlərinin humanistləşdirilməsi ictimai təcrübənin hər bir sahəsində aktual problemə çevrilib. Təhsilin humanistləşdirilməsinin ölçüləri çoxcəhətlidir. Bu ölçülərin hamısı bilavasitə müəllim və şagirdlərlə, onların qarşılıqlı münasibətlərilə bağlıdır. Müəllim də, şagird də konvensial roldur. Özlərinin rol repertuarlarına görə onlar müxtəlif adamlarla əlaqədə olurlar. Bu əsasda da müəllim və şagirdlərin münasibətləri şaxələnir: “müəllim-müəllim”, “müəllim-valideynlər”, “şagird-şagird”, “şagird-valideynlər” və s. tipli münasibətlər şəbəkəsi əmələ gəlir. Lakin məktəbin münasibətlər şəbəkəsi nə qədər çoxcəhətli olursa olsun, onların mürəkkəb kontiniumunda mərkəzi sistem təşkilədiçi münasibətlər “müəllim-şagird (lər)” münasibətləri sayılır.

Hər yerdə, ilk növbədə məktəbdə, uşaqlar aləmində insan münasibətləri “nəfəs aldığımız hava” qədər çox əhəmiyyətlidir. “Müəllim-şagird”(lər), və “şagird-şagird”(lər) münasibətlərinin humanistləşdirilməsi məktəb həyatının ən başlıca problemlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafı həmişə onun başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə şərtlənir. Cenevrə məktəbi psixoloqlarının tədqiqatları da uşaqlarda intellektin inkişafında sosial münasibətlərin mühüm rol oynadığını göstərir. Uşaqların bir şəxsiyyət kimi inkişafı da bilavasitə sosial münasibətlər sahəsi ilə bağlıdır.

Kiçik məktəbli yaş dövründə, xüsusilə I və II siniflərdə şagirdlər üçün müəllim obrazı daha çox ana (ata) ölçüləri ilə səciyyələnir. Qarşılıqlı münasibətlərin ailə nümunələrini məktəbdə müəllimlərlə münasibət sahəsinə keçirmək meyli bu yaş dövründə xüsusilə güclü olur.

Məktəbdə müəllimlər müəllimin rolunu nə ilə müəyyən edirlər? Müəllim şübhəsiz ki, “hər şeyi” bilməlidir. Şagirdlər bu cəhəti yüksək qiymətləndirərlər də, müəllimin bir insan kimi şəxsi keyfiyyətlərinə daha çox mənə verirlər. Şagirdlərin ümumi rəyinə görə müəllim xeyirxah, ədalətli, həssas olmalı, uşaqları sevməlidir. Lakin şagirdlər özlərinin şəxsi təcrübələrində çox vaxt müəllimlərdə həmin keyfiyyətləri görmürlər.

Onlar uşaq sadələşməni ilə müəllimləri iki qrupa – yaxşı və pis müəllimlərə bölürlər. Bu ikiözlü təsnifat ilk baxışda çox sadə görünür. Əslində isə uşaqlar müəllimin başlıca məziyyətlərini özünəməxsus şəkildə məharətlə mənalandırırlar. Müəllim şagirdlərə necə münasibət bəsləyir? İnsan münasibətlərinə onsuz da həssas olan uşaqlar müəllimin bir şəxsiyyət kimi məziyyətlərini məhz bu kövrək sahədə axtarırlar. Uşaqların gözündə müəllimin xeyirxahlığı, ədalətliliyi, həssaslığı, ilk növbədə, onun şagirdlərə münasibəti ilə ölçülür.

Müəllimin çox vaxt şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən psixoloji və pedaqoji “kanonlara” deyil, daha çox özlərinin birtərəfli empirik təcrübələrinə əsaslanırlar (3. s.25).

Bəzi müəllimlərin gözündə şagirdlərin ən geniş yayılmış təsnifatı çox sadədir: yaxşı-pis oxuyan şagirdlər, intizamlı və intizamsız şagirdlər. Bu bölgü güzəran təcrübəsinə söykənsə də, özünəməxsus təsnifatdır. Həmin təsnifatda şagirdlər əslində 4 tipə ayrılır:

1. Yaxşı oxuyan intizamlı; 2. Yaxşı oxuyan intizamsız; 3. Pis oxuyan intizamlı; 4. Pis oxuyan intizamsız.

Müəllim şagirdləri birtərəfli ölçülərlə bir-birlərindən fərqləndirməməlidir. Bu pedaqoji fəaliyyətin ilk baxışda ən adi, əslində ən müdrik “qanundur”. Bəzən isə müəllimin bir insan kimi keçirdiyi hisslər çox vaxt onun pedaqoji duyumunu üstələyir: hisslərinə görə onun sevdiyi və sevmədiyi uşaqlar aləmi əmələ gəlir. Nəticədə də şagirdlərin də sevdiyi və sevmədiyi müəllimlər aləmi elə bu kökdə pöhrələnir.

Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsində pedaqoji ünsiyyətin öz xüsusiyyətləri var. Hər bir müəllim şagirdlər haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmalıdır. Şagirdlər bu cəhəti hələ birinci sinifdə kəşf edirlər. Onlar müəllimin sözünə həvəslə baxır, özləri haqqında xoş təəssürat yaratmağa çalışırlar.

Rus pedaqoqları K.Blaqa və M.Şebekin müşahidələrinə görə şagird barəsində pedaqoji kollektivdə (eləcə də şagird kollektivində) müəyyən bir rəyin yaranmasında “Müəllim otağındakı söhbətlər” mühüm rol oynayır və uzun müddət əsas informasiya kimi müəllimlərin ona münasibətinə təsir göstərir (1. s.167).

Müşahidələr əsasında belə bir qanunauyğunluq aydın nəzərə çarpır ki, emosional münasibətlərin səviyyəsi həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin intellektinin səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. İntellektual səviyyə aşağı olanda, görünür, emosional münasibətlər də güclənir.

Müəllimlə emosional qiymətlərə arxalananda şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini çox vaxt görmürlər, onların intellektinin birtərəfli intizam müstəvisində qiymətləndirirlər. Nəticədə isə bu mühüm məsələlərə psixoloq gözü ilə baxmırlar. Onların anlamında ideal şagird yaxşı oxuyan və intizamlı olan şagirdidir. Yaxşı oxumayan və intizam pozan isə “pis uşaq” sayılır. Müəllimlər belə uşaqlarla kifayət qədər işlədikdən sonra onların fərdi xüsusiyyətlərinə, maraqlarına düzgün istiqamət verərək öz məqsədlərinə nail ola bilirlər. Məhz buna görə də müəllimlər şagirdləri bir şəxsiyyət kimi təkcə bu iki ölçü axarında qiymətləndirəndə onlara birtərəfli münasibət bəsləməli olurlar.

Şagird sosial varlıq kimi başqa insanlarla, məktəb məkanında ilk növbədə müəllimlərlə və sinif yoldaşları ilə min bir tellərlə bağlıdır. O, həyatının xüsusi bir mərhələsini - məktəbli ömrünü bu sirli-

sehrli psixoloji məkanda yaşayır.

Hələ əsrin əvvəllərində Amerika psixoloqu C.Mid “Mən”in strukturunda iki “Mən”i – fərdi “Mən”i və sosial “Mən”i fərqləndirirdi. Müəllifin fikrincə, “Mən” mahiyyətcə vəsilədən qaynaqlanan sosial prosesdir. C.Mid müəyyənləşdirmişdir ki, insan ancaq başqa adamın mövqeyində dayananda özünü “Mən” kimi dərk edə bilər. O, ancaq bu yolla mənlilik şüuruna yiyələnir.

Fundamental nəzəri-eksperimental araşdırmalar göstərir ki, şagird bir şəxsiyyət kimi ailə və məktəbin çoxşaxəli münasibətlər sistemində formalaşır və inkişaf edir. “Müəllim-şagird” münasibətlərinin əhəmiyyəti bir kontekstdə dəyərləndirilməlidir.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda sinifdə münasibətlərin humanistləşdirilməsi şəraitində müəllimin sosial-psixoloji portreti aşağıdakı cizgilərlə təsvir olunur:

- müəllim hər bir şagirdə hörmətlə yanaşır, onun insani keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirir;
- şagirdlərin taleyi ilə yaxından maraqlanır;
- onların qabiliyyətlərinə və istedadına optimistcəsinə inanır;
- şagirdlərlə onların partnyoru kimi əməkdaşlıq edir;
- onları stimullaşdırmaq yolu ilə daxili motivlər yaradır;
- şagirdlərin nöqsanlarına qarşı səbəblidir;
- ünsiyyət mədəniyyətini seçir və ona əməl edir.

Müəllimi hər zaman ulu sözlərlə səciyyələndiriblər. Şərq mədəniyyətində müəllimin imici önəmli əhəmiyyət daşıyır. Müəllimin şəxsiyyətinə başlıca tərbiyə amili kimi baxırlar. Lakin şagirdin sərt ölçülərlə obyekt kimi dəyərləndirildiyi bir şəraitdə müəllimlə şagird münasibətlərində həmişə nə isə bir “Çin səddi” olub.

Müasir təhsil konsepsiyası müəllim-şagird münasibətlərinə soyuqluq gətirən, yadlaşma üçün öz-özünə şərait yaradan bu səddi dağıdıb və təhsilin humanistləşdirilməsi kökündə yeni pedaqoji sistem - əməkdaşlıq pedaqogikası yaradıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev Ə.M. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 1991
2. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Bakı: 1993
3. Əlizadə Ə. Şagirdlərin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün şəraitin yaradılması. Azərbaycan məktəbi, №5, 2000.

SUMMARY

Solmaz Bayramova

TEACHER-STUDENT RELATIONS: A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A MODERN TEACHER

The article deals with teacher-student relations and socio-psychological portraits of modern teachers. It is stated that the creation and formation of human relations proved to be a global problem of the day. It is shown that mental health, labor productivity, creative achievements of a person and such issues directly depend on interpersonal relationships. The way of mutual relations has a fundamental influence on the formation of a person as a personality.

At the same time, the psychological effect of the "teacher-student" relationship and fundamental issues of the modern school are stressed and it is shown that the effects of education and training are conditioned by the teacher-student relationship.

The article also highlights the effectiveness of revealing the problems arising in the field of relations with students in the school experience in an experimental context. Also the socio-psychological portrait of the teacher is denoted with special features .

Key words: *teacher, student, relationships, socio-psychological, portrait.*

РЕЗЮМЕ

Солмаз Байрамова

**ОТНОШЕНИЯ УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ
ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ**

Представленная статья посвящена взаимоотношениям учителя и ученика и социально-психологическим портретам современного учителя. Отмечается, что то, как возникают и формируются человеческие отношения, является глобальной проблемой дня. Сообщается о психическом здоровье человека, производительности труда, творческих успехах и т. д. подобные вопросы напрямую зависят от межличностных отношений. На формирование человека как личности принципиально влияет то, как происходит взаимодействие.

В то же время, акцентируя внимание на психологическом эффекте отношений “учитель-ученик”, подчеркивается, что многие фундаментальные вопросы современной школы, а также эффекты обучения и воспитания обусловлены именно отношениями учитель-ученик.

В статье также говорилось о том, что в школьной практике учителя могут эффективно выявлять и демонстрировать проблемы, возникающие в сфере взаимоотношений с учениками, в экспериментальном контексте. В то же время социально-психологический портрет педагога был проиллюстрирован и доведен до внимания специальными линиями.

Ключевые слова: учитель, ученик, отношения, социально-психологические, портрет

Мəqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SƏNƏM PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

senempasa2@gmail.com

UOT: 373.1

ÖYRƏNMƏ VƏ YADDAŞ

Məqalədə yaddaş və onun növləri, öyrənmə prosesində yaddaşın rolu haqqında məlumat verilir. Bilik və bacarıqların əldə edilməsi öyrənmədirsə, onların ifadəsi yaddaşdır. Yaddaş qəbul edilmiş məlumatın kodlaşdırılması, saxlanması və bərpası prosesidir. Şagirdlər bəzən hadisələri ardıcıl şəkildə xatırlamağa çalışırlar. Yaddaş zamanla qəbul etdiyi məlumatları saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Öyrənmə və yaddaş ardıcıl olan hadisələrdir. Öyrənilən məlumatın nə qədər faydalı olmasından və ya yadda saxlamaq istəyindən asılı olaraq, yaddaş dəyişə bilər və buna görə də şüurlu şəkildə yaddaşla ötürülə bilər. Yaddaşla ötürülən informasiya heç də həmişə şüurlu şəkildə baş vermir və bəzən hadisələr öz təsirindən şüursuz şəkildə yadda qala bilər. Çox vaxt şagird dərsi diqqətlə oxumursa və dərslər üçün maraqlı deyilsə, məlumat tamamilə unudulur. Əksinə, şagird üçün çox maraqlı olan mövzu ilə məşğul olarkən ona çox əhəmiyyət verməsə belə, oxuduqlarını xatırlayır. Yaddaş qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər.

Qısamüddətli yaddaş zamanı yaddaşın məhdud tutumlu yaddaş növü olduğu düşünülür, yəni qeydlər aldığımız qısa müddət ərzində saxlanılır və bu müddət 30-40 saniyədən çox deyil. Qısamüddətli yaddaş 6-7 elementi yadda saxlamaq qabiliyyətidir və bunlar qısa müddət ərzində qorunub saxlanılacaq. Ancaq öyrənilən məlumat təkrarlanırsa və ya manipulyasiya edilirsə, o, uzunmüddətli yaddaş kimi başqa bir yaddaşda saxlanıla bilər. Uzunmüddətli yaddaşda elan edilmiş məlumat kimi tanınan açıq xatirələr ağılda mövcud olan bütün xatirələri ehtiva edir. Şagirdin öyrənərkən yadda saxlamağa çalışdığı məlumat bu yaddaş növünə aiddir. Yaddaşın qısamüddətli, yaxud uzunmüddətli olması şagirdin dinlədiyi mövzunu dinləməsindən və həmin mövzuya olan marağından asılıdır. Şagird dinlədiyi mövzunu maraqla dinləyirsə, həmin mövzu uzun müddət onun yaddaşında qalır. Əgər şagird mövzuya maraq göstərmirsə, qısa müddət sonra həmin mövzu onun yaddaşından silinir.

Açar sözlər: yaddaş, öyrənmə, mövzu, şagird, diqqət, qısamüddətli, uzunmüddətli

Yaddaş və öyrənmə uzun müddətdir əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Beynin sahələri məlumatın saxlanması eyni dərəcədə iştirak etmir. Öyrənmə və yaddaş üçün böyük beyin sahələrinin əməkdaşlığına baxmayaraq, fərdi strukturlar daha spesifik yaddaş proseslərini aktivləşdirən və dəstəkləyən sistemlər əmələ gətirir. Öyrənmə və yaddaş ayrılmaz iki anlayışdır. Bilik və bacarıqların əldə edilməsi öyrənmədirsə, onların ifadəsi yaddaşdır. Yaddaş qəbul edilmiş məlumatın kodlaşdırılması, saxlanması və bərpası prosesidir. Öyrənmə nəticəsində əldə edilən biliklərin ilkin qeydiyyata və mənimsənilməsi kodlaşdırma prosesidir. Yaddaş izləmə kimi də tanınan sinir sistemində məlumatın saxlanması deyildir. Lazım olduqda məlumatı şüurlu şəkildə qaytarmaq və istifadə etmək üçün axtarışdır. Kodlaşdırma və axtarış həmişə bir-birinə bağlıdır.

Buna görə də tələbələr bəzən hadisələri ardıcıl şəkildə xatırlamağa çalışırlar. Yaddaş zamanla qəbul etdiyi məlumatları saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Öyrənmə və yaddaş ardıcıl hadisələrdir. Əgər əldə etmə, konsolidasiya, axtarış və məhvetmə öyrənmə mərhələləridirsə, kodlaşdırma, tanınma (fiksasiya), xatırlama (reallaşdırma) və unutma yaddaşın mərhələləri hesab edilə bilər. Yaddaşın saxlanması mərhələsinin sensor, qısamüddətli və uzunmüddətli növləri vardır.

Sensor yaddaş: hiss orqanlarımız vasitəsilə aldığımız məlumatların çox qısa müddətdə aktivləşdiyi yaddaş. Bu yaddaş yaddaşın ötürülməsi funksiyasını da yerinə yetirir. Alınan məlumat ya qısa müddət ərzində unudulur, ya da zəruri məlumat hesab edildikdə uzunmüddətli yaddaşa və ya qısamüddətli yaddaşa köçürülür. Bu, öyrənilən məlumatın nə qədər faydalı olmasından və ya yadda saxlamaq istəyindən asılı olaraq, dəyişə bilər və buna görə də şüurlu şəkildə yaddaşa ötürülə bilər. Amma təbii ki, yaddaşa ötürülən informasiya heç də həmişə şüurlu şəkildə baş vermir və bəzən hadisələr öz təsirindən şüursuz şəkildə yadda qala bilər. Çox vaxt şagird dərsi diqqətlə oxumursa və dərslərinin üçün maraqlı deyilsə, məlumat tamamilə unudulur. Əksinə, çox vaxt onun üçün çox maraqlı olan mövzu ilə məşğul olarkən ona çox əhəmiyyət verməsə belə, oxuduqlarını xatırlayır.

Qısamüddətli yaddaş: yaddaşın məhdud tutumlu yaddaş növü olduğu düşünülür, yəni qeydlər aldığımız qısa müddət ərzində saxlanılır və bu müddət 30-40 saniyədən çox deyil. Qısamüddətli yaddaş 6-7 elementi yadda saxlamaq qabiliyyətidir və bunlar qısa müddət ərzində qorunub saxlanılacaq. Ancaq öyrənilən məlumat təkrarlanırsa və ya manipulyasiya edilirsə, o, uzunmüddətli yaddaş kimi başqa bir yaddaşa saxlanıla bilər. Bu, pisləşməyə ən çox həssas olan yaddaşdır, lakin qısamüddətli yaddaşı yaxşılaşdırmaq üçün strategiyalar da var. Şagird yadda saxlamaq istədiyi məlumatı öyrənərkən bu strategiyalardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu tip yaddaş vizual olaraq deyil, akustik olaraq eşitmə ilə kodlanır və əsasən, üçlü qrupda saxlanılır. Əsas və ya aktiv yaddaş kimi də tanınan qısamüddətli yaddaş indi bildiyimiz və haqqında düşündüyümüz məlumatdır. Qısamüddətli yaddaşa saxlanılan məlumatların əksəriyyəti təxminən 20-30 saniyə ərzində saxlanılacaq, lakin öyrənilən məlumatın təliminə və ya aktuallığının qarşısı alındıqda bu, yalnız bir neçə saniyə çəkə bilər. Bəzi məlumatlar qısamüddətli yaddaşa bir dəqiqəyə qədər qala bilər, lakin məlumatların əksəriyyəti öz-özünə çox tez pozulur. Qısamüddətli yaddaşa olan məlumat emosional anlara diqqət yetirməklə əldə edilir. Qısa müddətli xatirələrin müddəti məlumatı yüksək səviyyədə söyləmək və ya zehni olaraq təkrarlamaq kimi təlim strategiyalarından istifadə etməklə artırıla bilər. Bununla belə, qısamüddətli yaddaşdakı məlumatlar müdaxiləyə çox həssasdır. Qısamüddətli yaddaşa daxil olan hər hansı yeni məlumat tezliklə köhnə məlumatları əvəz edəcəkdir.

Ona görə də şagird dərslər zamanı mümkün qədər diqqətini cəmləməli, diqqətini yayındıran şeylərdən uzaq durmağı bacarmalıdır. Ətrafdakı oxşar maddələr də qısamüddətli xatirələrə müdaxilə edə bilər. Qısamüddətli xatirələrimizin çoxu tez unudulsa da, bu məlumatlara qoşulmaq bizə növbəti mərhələyə - uzunmüddətli yaddaşa keçməyə imkan verir. Qısamüddətli yaddaşa saxlanıla bilən məlumatların miqdarı fərqli ola bilər. Ən çox xatırlanan rəqəm, qısamüddətli yaddaşa məşhur bir təcrübənin nəticələrinə əsaslanan yeddi toplama və ya çıxma elementidir. Nüfuzlu *The Magic Seven*, *More or Two* qəzetində psixoloq Corc Miller insanların qısamüddətli yaddaşa beş ilə doqquz arasında element saxlaya biləcəyini təklif etdi. Sonrakı araşdırmalar göstərir ki, insanlar qısamüddətli yaddaşa təxminən dörd və ya beş məlumat saxlaya bilərlər.

Uzunmüddətli yaddaşın növləri: Uzunmüddətli yaddaş, adətən, iki növə bölünür - deklarativ (aydın) yaddaş və deklarativ olmayan (örtük) yaddaş. Elan edilmiş məlumat kimi tanınan açıq xatirələr ağılda mövcud olan bütün xatirələri ehtiva edir. Aydın yaddaşı daha çox epizodik yaddaşa (xüsusi hadisələr) və semantik yaddaşa (dünya haqqında məlumat) bölmək olar. Şagirdin öyrənərkən yadda saxlamağa çalışdığı məlumat bu yaddaş növünə aiddir.

Açıq yaddaşa insanlar, yerlər, əşyalar və onların nə demək istədiyi barədə biliklər realdır. İnsanlar, varlıqlar və hadisələr haqqında bildiklərimiz açıq yaddaşa saxlanılır. Açıq yaddaşın vəzifəsi dərslərdə öyrənilən məlumatları, obyektləri və adları yadda saxlamaqdır. Biz bu məlumatı şüurlu şəkildə yadda saxlaya və istədiyimiz zaman istifadə edə bilərik. Bir sözlə, açıq yaddaş tamamilə bizim nəzarət etdiyimiz məlumatlardan ibarətdir. Yaddaş keçmiş hadisələri xatırlamağı təmin edir. Məsələn, "Keçən Bazar günü dostumun ad gününə getdim" kimi məlumatlar yaddaşın məzmunudur. Fakt yaddaşı "Günəş Şərqdə qalxır, Qərbdə batır" kimi faktları xatırlamaqdan məsuldur. Xatırlamaq könüllüdür, şüurlu səy tələb edir və çevikdir. Bu, informasiya hissələrini birləşdirərək və onları yenidən qurmaqla həyata keçirilir. Epizodik yaddaş insanlara həyatları boyu yaşadıkları bütün təcrübələri, vəziyyətləri və hadisələri yadda saxlamağa imkan verən bir

qabiliyyətdir.

Qapaq yaddaşı maşın sürərkən dişliləri dəyişdirmək və ya evə gedən yol tapmaq kimi tez etdiyimiz işlərdə rol oynayır. Bu məlumatı unutmaq fikrində deyilik. Lazım olduqda avtomatik olaraq zəhnə yüklənir. Gizli yaddaş, əsasən, alovlanma, sensibilizasiya və kondisioner formasında formalaşır. Qapalı yaddaş canlıları təhlükələrdən qoruyan, onların əsas vəzifələrini yerinə yetirməsinə, hətta həyatlarını davam etdirməsinə imkan verən mühüm bir qüvvədir. Gizli yaddaş şifahi şəkildə ifadə edilə bilməz, o, əsasən dörd növ yaddaşı əhatə edir: 1-Prosedur yaddaşı; 2-İnkişaf / Qavrayış Təmsil Sistemi; 3-Assosiativ öyrənmə: Klassik və operant kondisioner. Emosional reaksiyalar (məsələn, qorxu kondisioneri); 4- Qeyri-assosiativ öyrənmə.

İnformasiyanın emalı modelinə görə insan yaddaşı kompüterə bənzəyir. İnformasiya qısamüddətli yaddaşda saxlanılır və sonra bu məlumatların bir hissəsi uzunmüddətli yaddaşa, məsələn, kompüterin sərt diskində saxlanılan məlumatlara ötürülür. Məlumat tələb olunduqda, kompüterinizdə saxlanan qovluğa daxil olmaq kimi mühitdən istifadə etməklə bu uzunmüddətli yaddaşdan kənara çıxır.

Ancaq bu ikisi fərqlidir. Əslində, qısamüddətli yaddaş operativ yaddaşın bir hissəsidir. Bundan əlavə, işçi yaddaş qısamüddətli yaddaş məlumatlarının inteqrasiyasına, atılmasına və bərpaasına imkan verən nəzarətçiləri saxlayır. Bu proseslər yaşdan asılıdır. Buna görə də, iş yaddaşı yaşla azalmağa meyllidir. Bir neçə tədqiqatçı beynin yaddaş funksiyası üçün vacib olan hissələrini, məsələn, frontal korteks, parietal korteks, anterior singulat və bazal qanqliyaları müəyyən etmişdir. Yaddaş müxtəlif parametrlərə görə təsnif edilir. Zaman parametrinə görə uzun, qısa, işlək yaddaş kimi müəyyən edilsə də, strukturca gizli, açıq və ya mənalı, epizodik, semantik, emosional, məkan və s.

Şagird hər hansı biliyi daha dəqiq yadda saxlamaq istəyirsə, heç bir kənar təsirin onu bu məlumatı öyrənmək cəhdindən yayındırmasına imkan verməməlidir. Diqqət həmişə öyrənilən məlumatın daha keyfiyyətli yadda saxlanmasını təmin edir. Öyrənilən məlumatı başa düşmək və kodlaşdırmaq yadda saxlamağı asanlaşdırır. Həyatda aldığımız məlumatların çoxu şüursuz şəkildə verdiyimiz diqqətlə əldə edilir. Məsələn, video oyunu öyrənən şagird onu şüurlu şəkildə xatırlamağa çalışmır, dəfələrlə oynanan oyun istər-istəməz xatırlanır. Belə öyrənmə nəticəsində təsadüfi öyrənmə yaranır.

Həddindən artıq stress, yorğunluq, yuxusuzluq və balanssız qidalanma öyrənməyə mənfi təsir edən amillərdir. Mövzular sadədən mürəkkəbə doğru iyerarxik ardıcılıqla öyrənilməlidir. Əvvəlcə daha asan fənlər, daha çətin və mürəkkəb fənlər sonra öyrənilməlidir. Müxtəlif assosiasiyaların müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilməsi, qruplaşdırılması, əlaqələndirilməsi və istifadəsi öyrənməyi asanlaşdıran elementlərdir. Məsələn, telefon nömrəsini yadda saxlayarkən həmin nömrəni xatırladan doğum tariximiz və ev nömrəmiz kimi digər məlumatlardan istifadə edə bilərik.

Yeni məlumatları oxuduğunuz, gördüyünüz və ya əvvəllər və ya keçmişdə tanış olduğunuz insanlarla yaşadığımız hadisələrlə əlaqələndirmək də yadda saxlamağı asanlaşdırır. Öyrənmə zamanı müxtəlif mövzuların oxşarlığı yaddaşa təsir edir. Birinci mövzu ilə sonradan öyrənilən mövzu arasında nə qədər çox oxşarlıq olarsa, onu unutmaq bir o qədər asan olar. Bu səbəbdən bir-birindən fərqli olsa da, oxşar fənləri eyni vaxtda öyrənmək əlverişsizdir. İki fərqli mövzu arasındakı vaxt çox qısa və ya çox uzun olsa belə, unutma riski artır. Əvvəlcə mövzunu yaxşı bilmək kifayət deyil, o bilikləri daimi yaddaşa köçürmək üçün onu mükəmməl öyrənənə qədər işləməyə davam etməlisiniz. Öyrənməyin faydalı ola biləcəyini bilmək məlumatın saxlanmasında son dərəcə vacibdir. Daimi məşq, balanslaşdırılmış pəhriz və hadisələrə müsbət baxış öyrənməyi asanlaşdıran və yaddaşı gücləndirən digər amillərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nurəddin Kazımov. Məktəb pedaqogikası. 2005 Çarşıoğlu, 463 s.
2. Bayramova V. Tərcümə metodları. // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı: 2009, №1, 422 s.
3. Nurəddin Kazımov. Pedaqoji ustalığın problemləri. Çarşıoğlu, 2009, 281 s.
4. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dili dərslər metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 211 s.
5. Statement of G8Summit on Education for Innovative in the 21st century St.Petersburg July 16, 2006

SUMMARY

Sanam Pashayeva

LEARNING AND MEMORY

The article provides information about memory and its types, the role of memory in the learning process. If the acquisition of knowledge and skills is learning, their expression is memory. Memory is the process of encoding, storing and retrieving received information. Students sometimes try to remember events in sequence. Memory has the ability to store the information it receives over time. Learning and memory are sequential events. Memory can change depending on how useful the learned information is or the desire to remember it, and therefore can be consciously committed to memory. Information transferred to memory does not always happen consciously, and sometimes events can be remembered unconsciously due to their influence. Often, if the student does not read the lesson carefully and the lesson is not interesting for him, the information is completely forgotten. On the contrary, when dealing with a topic that is very interesting for the student, he remembers what he has read, even if he does not pay much attention to it. Memory can be short-term or long-term.

In short-term memory, memory is thought to be a type of memory with limited capacity, meaning that records are stored for the short time we receive them, which is no more than 30-40 seconds. Short-term memory is the ability to remember 6-7 items and these will be retained for a short period of time. But if the learned information is repeated or manipulated, it can be stored in another memory like long-term memory. Open memories, also known as declared information in long-term memory, contain all memories that exist in the mind. The information that the student tries to remember while studying belongs to this type of memory. Whether the memory is short-term or long-term depends on the student's listening to the topic and his interest in that topic. If the student listens to the topic with interest, that topic remains in his memory for a long time. If the student is not interested in the topic, the topic is deleted from his memory for a short time.

Key words: memory, learning, topic, learner, attention, short-term, long-term

РЕЗЮМЕ

Санам Пашаева

ОБУЧЕНИЕ И ПАМЯТЬ

В статье представлена информация о памяти и ее видах, роли памяти в процессе обучения. Если приобретение знаний и навыков является обучением, то их выражением является память. Память – это процесс кодирования, хранения и извлечения полученной информации. Студенты иногда пытаются вспомнить события в последовательности. Память обладает способностью сохранять информацию, которую она получает с течением времени. Обучение и память являются последовательными событиями. Память может изменяться в зависимости от того, насколько полезна выученная информация или от желания ее запомнить, и поэтому может сознательно закрепляться в памяти. Информация, переносимая в память, не всегда происходит сознательно, а иногда события могут запоминаться бессознательно

благодаря их влиянию. Часто, если ученик невнимательно читает урок и урок ему неинтересен, информация полностью забывается. Наоборот, занимаясь очень интересной для ученика темой, он запоминает прочитанное, даже если не уделяет этому особого внимания. Память может быть кратковременной и долговременной.

В кратковременной памяти память считается типом памяти с ограниченной емкостью, что означает, что записи хранятся в течение короткого времени, которое мы их получаем, то есть не более 30-40 секунд. Кратковременная память — это способность запоминать 6-7 элементов, и они сохраняются в течение короткого периода времени. Но если выученная информация повторяется или обрабатывается, она может быть сохранена в другой памяти, например, в долговременной памяти. Открытые воспоминания, также известные как заявленная информация в долговременной памяти, содержат все воспоминания, которые существуют в уме. К этому типу памяти относится информация, которую учащийся пытается запомнить во время учебы. Является ли память кратковременной или долговременной, зависит от того, слушает ли учащийся тему и от его интереса к этой теме. Если студент слушает тему с интересом, эта тема надолго остается в его памяти. Если обучающийся не интересуется темой, тема на короткое время стирается из его памяти.

Ключевые слова: память, обучение, тема, обучаемый, внимание, краткосрочное, долгосрочное.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ELÇİN MİRZƏYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

exfriend2005@yahoo.com

UOT: 37.01.

MÜASİR TƏLİM METODU: SUGGESTOPEDIA-İŞLƏMƏ PRİNSİPLƏRİ, TƏTBİQİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Məqalədə göstərilir ki, təklifopedia subliminal sürətləndirilmiş qeyri-ənənəvi təlim metodu 1970-ci illərdə bolqar psixoloq Georgi Lozanov tərəfindən yaradılmışdır. Qeyd olunub ki, həmin nəzəriyyəyə görə, şagirdlər özlərini rahat hiss etdikdə yeni informasiyanı mənimsəməyə hazır olurlar. Həmçinin qeyd olunub ki, psixoloq Lozanovun müəllimlər "sevgi, hər kəsə bir insan kimi hörmət və ehtiram ruhunda ünsiyyət qurmağı bilirlər. Onların "texnika"larının tətbiqinin konkret humanitar metodu və bu iddiaların dəlillərlə təsdiq edilməməsi halları mövcudur, fikri günümüz üçün keçərlidir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, təklif olunan dərslərin hədəf dili/mənbə dili, müəllim mərkəzli dərslər olmalıdır. Məqalədə rahat stulları olan şən sinif otaqları, sakitləşdirici fon musiqisi, dialoqa əsaslanan sinif fəaliyyətləri, o cümlədən sual-cavab, oyun və mahnılar və s. - tələbələrə əsaslanan dərslərə effect qatdığı vurğulanır. Suggestopedia metodunun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təklifata əsaslanan dərslərdə musiqi, aktyorluq və bədii qiraət sənəti, bir sözlə, incəsənət və bədii ədəbiyyat vəhdət təşkil edir. Bu, bu üsulla keçirilən dərsləri daha maraqlı və təsirli edir.

Açar sözlər: müasir metod, təklifopedia, Lozanov

Suggestopedia subliminal sürətləndirilmiş qeyri-ənənəvi təlim metodu 1970-ci illərdə bolqar psixoloq Georgi Lozanov tərəfindən yaradılmışdır. Bu təlim metodunun adı "suggest-təklif" və "pedagogy-pedaqogika" terminlərinin birləşməsindən ibarətdir və əsas ideya ondan ibarətdir ki, sürətləndirilmiş öyrənmə psixoloji maneələrin aradan qaldırılması və müsbət təkliflə müşayiət olunduqda baş verə bilər. Adından da göründüyü kimi, bu metod dil biliklərini əldə etmək üçün verilən təkliflərin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasına əsaslanır. Nəzəriyyəyə görə, əgər tələbələr özlərini rahat hiss edərlərsə, yeni məlumatları öyrənməyə daha çox hazır olurlar. Bu, dilin mənimsənilməsini asanlaşdırmağa və daha effektiv etməyə kömək edir. Bu məqsədlə dərslər sakitləşdirici və həzin musiqi fonunda, emosional cəhətdən rahatlaşdırıcı mühitdə keçirilir, müəllim fəal şəkildə tələbələrin zəhnində fikirlər oyada bilir və eyni zamanda onlardan müxtəlif ideyalar ala bilir [2, s.96].

İlk dəfə 1970-ci illərdə hazırlanmış bu metod dilin tədrisində faydalı təkliflərdən istifadə edirdi. 1978-ci ildə Lozanov bu metodu YUNESKO-nun Parisdəki komissiyasına təqdim etdi. İki il sonra 1980-ci ildə YUNESKO bu nəzəriyyə ilə bağlı müxtəlif qarışıq fikirlərdən ibarət yekun hesabatını dərc etdi. Digər tərəfdən suggestopedia xarici dil öyrənmələr üçün dil öyrənmə texnikası kimi təsdiqləndi, lakin hesabatda nəzəriyyə ilə bağlı müxtəlif tənqidlər də yer almışdı.

Suggestopediyada göstərilir ki, müəllimlər direktiv şəkildə hərəkət etməməlidirlər. Onlar oyunlar və mahnılar kimi təbii fəaliyyətlərdə şagirdlərlə birgə iştirak etməli və təbii davranmalı, hətta yeri gəldikdə onlarla partnyor olmalıdırlar. Bu məqamda Lozanov iddia edir ki, müəllimlər "məhəbbət ruhunda ünsiyyəti, insana bir insan kimi hörməti, öz "texnikalarını" tətbiq etməyin spesifik humanitar üsulunu" bilməlidirlər. Lozanov bildirir ki, uşaqların beyinləri böyüklərdən daha zərif olduğu üçün onlara fərqli aspektdən yanaşılmalıdır [3, s.25]. Psevdoelm kimi, suggestopediyanın şagirdlərə və tələbələrə daha yaxşı sağlamlıq və intellektual qabiliyyətlər bəxş etdiyi iddia edilir. Lozanov isə iddia edir ki, suggestopediya öz təsirini təkcə dil öyrənməkdə deyil,

həm də sağlamlıqda, sosial-psixoloji münasibətlərdə və sonradan digər fənlərdə qazanılan uğurlarda da göstərir.

Suggestopedia göstərir ki, sinif otağının fiziki mühiti və atmosferi şagirdlərin özlərini rahat və inamlı hiss etmələri üçün vacib olan amillərdəndir. O, həmçinin dillərin tədrisində müxtəlif üsulları, o cümlədən incəsənət və musiqini də təbliğ edir. Suggestopediyanın pedaqogikası üç mərhələdən ibarətdir: 1) deşifrə; 2) konsert sessiyası; 3) tətbiq.

1. Deşifrə: Bu mərhələdə müəllim şagirdlərinə bəzi yazılı və ya şifahi materiallar təqdim edir. Əksər materiallarda xarici dildə olan mətn səhifənin sol yarısında, tərcüməsi isə sağ yarısında olur.

2. Konsert sessiyası: Bu mərhələ fəal və qeyri-fəal hissələrdən ibarətdir. Fəal hissədə müəllim mətni normal sürətlə oxuyur, şagirdləri isə onu izləyir. Qeyri-fəal hissədə isə tələbələr dincəlir və mətni oxuyan müəllimə qulaq asırlar. Arxa fonda barokko (klassik) musiqisi səslənir.

3. Tətbiq: Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndiklərini aktyorluq, mahnılar və oyunlar vasitəsilə ifadə edirlər.

Nəticə mərhələsi bəzən 4-cü mərhələ də adlanır. Tələbələr bu mərhələdə fasiləsiz və ya korreksiz olaraq hədəf dildə danışır və qarşılıqlı əlaqə qururlar.

Suggestopedia metoduna əsasən qurulan dərsin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- hədəf dil/ məxəz dil;
- müəllim mərkəzli;
- rahat stulları olan işıqlı, şən sinif otaqları;
- sakitləşdirici fon musiqisi;
- müəllim tərəfindən müsbət və mənfi təkliflər;
- hədəf dildə şəxsiyyətlərin və peşələrin adları;
- məxəz dilə tərcümə olunmuş lüğət və qrammatik qeydlər, dialoqlar;
- dialoqların müəllim tərəfindən oxunması, ritm və intonasiyanın musiqiyə uyğunlaşdırılması;
- şagirdlərin yatmadan əvvəl və qalxarkən dialoqların oxunması (ev tapşırığı);
- sual-cavab, oyunlar və mahnı daxil olmaqla dialoqlara əsaslanan sinif fəaliyyəti.

Bəs bu metod necə işləyir? Tələbələr stol və parta arxasında oturmaq əvəzinə rahat kreslolarda və ya yerdə oturlar, bu zaman müəllim onlara materialı hədəf dildə oxuyur. Oxumalar zamanı arxa fonda işıqlar tez-tez yanıb sönür və adətən, klassik həzin musiqi çalınır və ya bəzən musiqini təbiət səsləri əvəzləyir [5, s.18] Buradakı əsas məqsəd isə dərslər boyu rahat və sakit əhval-ruhiyyə yaratmaqdır. Müəllim tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün dramatik səslərdən və jestlərdən istifadə edərək mətni sanki tamaşada imiş kimi oxuyur. İstifadə olunan sözlərin çox hissəsi onlara tanış olmasa belə, şagirdlər ifaya və tamaşaya cəlb olunur və onlar kontekstdəki ipuclarından istifadə edərək yeni sözləri mənimsəyə bilirlər. Buradakı məqsəd müsbət və xoş atmosfer yaratmaqla bağlı olduğundan, tələbələr, adətən, öyrənmə ilə bağlı olan bir çox mənfi assosiasiyalardan azad olurlar.

Bu təlim metodunda musiqinin xüsusi bir yeri var. Musiqidən istifadə öyrənməyi asanlaşdırma bilər. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sinifdə təlim zamanı və ya əzbərləmənin bir hissəsi kimi musiqidən arxa fonda istifadə edilməsi təlim nəticələrini daha da yaxşılaşdırır. Musiqi stressi azalda, davranışı idarə etməyə kömək edə və yaradıcılığa ilham verə bilər. O, həmçinin diqqəti artırır və tələbələrin çətin tapşırıqlara diqqətlərini yönləndirməyi daha da asanlaşdırır [5, s.28]

Sinif otağında düzgün mühitin yaradılması tələbələrin rahat olmasına kömək edir. Bu metodda vurğulan ki, tələbələrin özlərini rahat və təhlükəsiz hiss etdikləri zaman öyrənməkdən həzz alırlar. Təlimin məqsədlərinə uyğun yaradılmış düzgün mühitdə tələbələr özlərini təhlükəsiz və qayğısız hiss edirlər ki, bu da məhsuldar öyrənmə atmosferi yaradır. Bu da onlara fiziki olaraq, ehtiyac duyduqları materialları və resursları asanlıqla əldə etmələrinə yardımçı olur. Emosional olaraq isə mühakimə və ya istehza qorxusu olmadan rahat bir şəkildə fikirlərini çəkinmədən ifadə edə bilirlər. Oturacaqların təşkili, dekorasiyalar, səslər və işıqlandırma tələbələrin diqqətini yayındırmaq əvəzinə

bilavasitə onları həvəsləndirir [1, s.55]

Ucadan oxumaq tələbələrin öyrənməsinə kömək edir. Müəyyən edilmiş mətni və ya dialoqu tələbələrə oxumaq, yeni lüğəti əvvəlcədən öyrətmək və dərslərin sonunda vacib materialı nəzərdən keçirmək üçün suggestopedia metodu gözəl üsuldür. Sanki teatr tamaşasının bir hissəsi imiş kimi dramatik qabiliyyətlə oxumaq prosesi daha cəlbedici və zövqlü edə bilər və nəticədə tələbələrin diqqəti prosesə daha çox yönəlmiş olur. Əslində, doktor Lozanov təkid edirdi ki, bu üsul tələbələrin dili digər üsullarla əldə etdikləri ilə müqayisədə üç-beş dəfə daha sürətli öyrənməsi ilə nəticələnir. Onun iddiası heç vaxt sübutlarla təsdiqlənməsə də, metod bir çox tələbəyə dil öyrənmə imkanlarını təkmilləşdirməyə kömək edib. Suggestopediyanın əsas prinsiplərindən biri də odur ki, tələbələr qısa zamanda böyük həcmdə söz bazasına yiyələnə bilərlər. Suggestopediadan istifadə edərkən, hər zaman dərs məqsədləri ilə bağlı realist olmaq və tələbələrin imkanlarını nəzərə almaq, yüksək gözləntiləri qorumaq və çatdırmaq tələbələrə olan inamı göstərir. Fasilitator tələbələrə daha çətin hədəflər qoymağa təşviq etməklə sinfi daha çox işləməyə həvəsləndirən müsbət öyrənmə mühitini yaratmış olur [4, s.49].

Heç bir dil öyrətmə metodu mükəmməl deyil, lakin onlardan bəziləri müəyyən vəziyyətlərlə əlaqədar işə yararır. Suggestopedia ənənəvi, müəllim mərkəzli təhsildə özünü yaxşı göstərə bilməyən tələbələr üçün istifadə olunacaq ən yaxşı metoddur. Suggestopedia digər metodlarla birlikdə istifadə edildikdə, dil öyrənlərinin daha balanslı öyrənmə təcrübəsinin yaranmasında öz töhfəsini verir. Unutmamaq lazımdır ki, ən yaxşı tədris metodu məqsədlərdən və ən çox da tələbələrin öyrənmə üsullarından asılıdır və bu məqamda da fasilitatorun öhdəsinə çox iş düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Richards J.C. and Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press
2. Lozanov Georgi, Suggestology and Outlines of Suggestopedy, New York: Gordon & Breach 1978 (Translation of: Nauka i Iskustvi, Sofia 1971).
3. Lozanov Georgi. Suggestopaedia - Desggestive Teaching Communicative Method on the Level of the Hidden Reserves of the Human Mind.
4. Schiffler Ludger: "Suggestopedic Methods and Applications", Philadelphia, Tokyo, Paris etc.: Gordon & Breach Science Publisher, 1992.
5. Felix Uschi (1989). An Investigation of the Effects of Music, Relaxation and Suggestion in Second Language Acquisition in Schools (PhD thesis). Flinders University, Adelaide. pp. Chapter 2.7. Retrieved January 12, 2012.

SUMMARY

Elchin Mirzayev

MODERN TEACHING METHOD: SUGGESTOPEDIA- PRINCIPLES, APPLICATION AND ADVANTAGES

In the article, it is reflected that suggestopedia subliminal accelerated non-traditional training method was created by the Bulgarian psychologist Georgi Lozanov in the 1970s. It has been noted that according to that theory, students are ready to absorb new information when they feel comfortable. It has also been noted that psychologist Lozanov's claims that teachers know "communication in the spirit of love, respect for anyone as a human being, and the specific humanitarian method of applying their "techniques" and the case of non confirmation of these claims by evidence. But in spite of all these, features such as the target language / source language of the suggestopedia lesson, teacher-centered lessons, bright, cheerful classrooms with comfortable chairs, soothing background music, dialogue-based classroom activities including question-and-answer sessions, games and songs, etc. are also denoted in the article. At the same time, the author has noted

the positive energy of suggestopedia-based lessons on students. The main advantage of the suggestopedia method is that at suggestopedia-based lessons music, acting and the art of artistic recitation, in short, art and fiction form a unity. This makes the lessons conducted by this method more interesting and effective.

Key words: contemporary method, suggestopedia, Lozanov

РЕЗЮМЕ

Эльчин Мирзаев

СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ: СУГГЕСТОПЕДИЯ - ПРИНЦИПЫ, ПРИМЕНЕНИЕ И ПРЕИМУЩЕСТВА

В статье отражено, что суггестопедический метод подсознательной ускоренной нетрадиционной тренировки был создан болгарским психологом Георгием Лозановым в 70-х годах. Было отмечено, что, согласно этой теории, студенты более готовы к восприятию новой информации, когда они чувствуют себя комфортно. Отмечено также, что утверждения психолога Лозанова о том, что педагоги знают «общение в духе любви, уважения к человеку как к человеку и специфический гуманитарный метод применения их «приемов»», не могут быть подтверждены доказательствами. Но, несмотря на все это, такие особенности также отражаются на целевой язык / целевой язык урока суггестопедии, ориентированные на учителя, яркие, веселые классы с удобными стульями, успокаивающая фоновая музыка, диалоговые занятия в классе, включая вопросы и ответы, игры и песни, и т.п. В то же время автор коснулся положительной энергии, которую дают уроки, проводимые по этому методу, ученикам. Основное преимущество метода Suggestopedia заключается в том, что на уроках музыка, актерское мастерство и искусство художественной декламации, короче, искусство и художественная литература образуют единство. Это делает уроки, проводимые таким методом, более интересными и эффективными.

Ключевые слова: современный метод обучения, суггестопедия, Лозанов.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

PƏRVİZ ALLAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pervizallahverdiyev06@gmail.com

UOT: 37.01

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MƏKTƏBLİ GƏNCLƏRİN HƏRBI VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

Təsadüfi deyil ki, yeni nəslin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində məktəblərin qarşısında məsuliyyətli və təxirəsalınmaz vəzifələr durur. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi bir məqsədə xidmət etməlidir - Vətənimizin fəal müdafiəsinə hazırlıq. Ona görə də Azərbaycan dövləti xalqı, onun gənc nəslini daim ayıq-sayıq olmağa, Vətənimizin hərbi qüdrətini hər vasitə ilə gücləndirməyə, müdafiə qabiliyyətini artırmağa çağırır. Orta məktəb təhsili sistemi hələ hərbi yaş həddinə çatmamış gənclərin ilkin hərbi hazırlıq keçməsinə, onların fiziki dözümlülüyünün təmin edilməsini, hərbi xidmətə hazırlaşmalarını tələb edir. Bu aspektdə çağırışa qədərki məktəblilərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *hərbi, vətənpərvərlik, ulu öndər Heydər Əliyev*

Məktəblərin qarşısında yeni nəslin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi sahəsində məsul və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulması təsadüfi deyil. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi bir məqsədə - vətənimizin fəal müdafiəsinə hazırlamaq məqsədinə xidmət etməlidir. Buna görə də Azərbaycan dövləti xalqını, onun gənc nəslini həmişə sayıq olmağa, vətənimizin hərbi qüdrətini hər vasitə ilə möhkəmləndirməyə, onun müdafiə bacarığını artırmağa çağırır. Orta məktəblərin təhsil sistemi çağırış yaşı hələ çatmamış gənclərə ibtidai hərbi hazırlıq keçilməsini, onların fiziki cəhətdən möhkəmliyini təmin etməyi, onları orduda xidmətə hazırlamağı tələb edir. Bu cəhətdən də indiki şəraitdə çağırışa qədərki məktəbli gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan vətəndaşının vətənpərvərlik tərbiyəsinin, o cümlədən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təməlini ulu əcdadlarımız elə möhkəm qoymuşdurlar ki, Azərbaycan xalqının başına müxtəlif vaxtlarda açılan müsibətlərə baxmayaraq, XX əsrin yaddan çıxmayan 20 Yanvar hadisələrində xalqımızın oğlan və qızlarının küçələrə çıxması, odlu silahların və tankların qarşısına keçib, mərmilərin öldürücü zərbəsinə sinə gərərək bu torpaqların azadlığını və insanların azad, firavan yaşaması üçün səslərini ucaltmaları Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığından söz açmış oldu. Bu dövrdə Azərbaycanda daxili çəkişmələrin olması və bundan istifadə edən yadelli işğalçıların Azərbaycan torpaqlarına yenidən soxulmaları, Azərbaycanın nüfuzunu kiçiltmələri, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik hissələrini öldürmək və sındırmaq üçün fitnə-fəsad istəklərindən əl çəkmirdilər. Bunların baş verməsi Azərbaycanın gələcək taleyində onun ordusunun qüvvətlənməsinin xalq arasında, ordu arasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilərdi. Bunları görənlər və yaşayan cəmiyyətin bütün təbəqələri əmin idi ki, yenicə müstəqillik qazanmış ölkənin düşmüş olduğu ağır və dözülməz vəziyyətdən çıxmağa qadir yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. Əslində bu, bütün xalqın ürəyinin səsi idi. Xalqımız H.Əliyevin ətrafında sıx birləşərək öz gələcək taleyini və müstəqil dövlətin müqəddəratını ona həvalə etdi.

Azərbaycan xalqının istək və tələbi sayəsində ikinci dəfə H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan xalqının taleyində, ordu quruculuğunun inkişafında, mədəniyyətində və iqtisadiyyatında vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamış oldu. Necə ki, keçmişdə Azərbaycan xalqının içərisindən çıxmış olan ulu sərkərdələrimiz tərəfindən təməli qoyulan Azərbaycanda vətəndaşlıq tərbiyəsi, Azərbaycanda hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin bünövrəsini

məhz Heydər Əliyev ucaltmış oldu

O, Azərbaycan tarixinə yenidən baxılmasını və Azərbaycanın keçmiş ulu sərkərdələrinin tarixi ölməz Cavanşir, Babək kimi qəhrəmanların Azərbaycanın tarixində əvəzsiz xidmətlərinin olduğunu, onların bu dövlətin torpaqları üçün etdikləri hərbi vətənpərvərlik, rəşadətlik və cəsurluq hissələrinin əvəzolunmazlığını Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında yenidən işıq üzünə çıxartdı. Bunun kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından öz yazılarında və çıxışlarında Azərbaycanın nə qədər qədim tarixə mənsub olması və bu qəhrəmanlıq eposlarında Azərbaycan döyüşçülərinin qəhrəmanlarının, vətəndaşının nə qədər vətənpərvər olub, bu günümüzdə qədər gəlib parladiqlarını demişdir. Bunları görəndən hər bir azərbaycanlı istər-istəməz xalqının, torpağının keşiyində durmağa, onu göz bəbəyi kimi qorumağa çalışır və Azərbaycanda müasir hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini möhkəmləndirir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu gün müasir hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərindən birini doğuran məsələnin həllini hələ 70-ci illərin əvvəllərində Bakıda ümummillə liderimiz tərəfindən əsas qoyulan hərbi məktəbinin (Cəmşid Naxçıvanski adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi) kursantlarının hər biri hərbi gücümüzün şanını, şöhrətini bütün dünya miqyasında bildirirlər. O dövr üçün çətin olan bu məktəbin əsasının qoyulması təhsil alan zabit kadrlarının bizim hərbi hissələrdə xidmət edən əsgər və gizirlərə, gənc zabitlərə, eləcə də orta və ali məktəblərdə təhsil alan məktəbli və gənclərimizdə yüksək vətənpərvərlik, hərbi sənətinə, peşəsinə yüksək etiqatlılıq və güvənc qazanmalarında vaxtaşırı köməklik göstərirlər. Bu məktəbin təməli 70-ci illərdə qoyulsa da, müstəqil Azərbaycan Respublikasında müasir hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişafına təsir edən amillərdəndir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəri və əməli əsasları, ilk növbədə, klassiklərimizin vətənpərvərlik və Vətənin müdafiəsi ideyalarına istinad edir. Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev demişdir: “Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, vətənə, torpağa, millətə sədaqət, vətən yolunda şəhidliyə hazır olmaq hissələrini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir. Hər bir vətənpərvər adam, millətini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlı Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz olması üçün səy göstərməlidir” [1. s.56].

Hər bir ölkənin müstəqilliyinin, azadlığının, ərazi bütövlüyünün əsas təminatçısı məhz ordudur. Heydər Əliyev çalışırdı ki, bu sahədə olan bütün problemləri həll etsin, yüksəkixtisaslı peşəkar kadrlara malik güclü ordu yaratsın. Ona görə də müdrik siyasətçi dönə-dönə qeyd edirdi: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən vacib, ən böyük sahəsi onun Silahlı Qüvvələridir, Milli Ordusudur. Hər bir dövlətin müstəqilliyinin rəmzi, təminatçısı onun silahlı qüvvələridir. Etibarlı, güclü, vətəni, torpağını müdafiə etməyə qadir silahlı qüvvələri olmayan ölkənin müstəqilliyi də etibarlı ola bilməz”. Beləliklə, ulu öndərin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də azərbaycanlı hərbiçilərin kadrların hazırlanması və gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi olmuşdur [4. s.345].

Razılıq hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, son illər respublikamızın orta məktəblərində şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin keyfiyyəti durmadan yaxşılaşmaqdadır. Öz işini məktəb islahatının tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışan pedaqoji kollektivlər tərbiyə işinin bu mühüm sahəsinin səmərəliliyini daim artırmağa diqqət yetirirlər. Hərbi işə maraq formalaşdırmağa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV cild. Bakı: Azərneşr, 2005, 528 s.
2. Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissəsinin yüksəldilməsi programı.
3. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 1999. 17 fevral. Quliyev D, Babanlı Y. “Tələbə-Gənclərin vətənpərvərlik və hərbi-fiziki tərbiyəsinin təşkili” Bakı: 2016, Gənclik.
4. Abdulla Qurbani. Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu. Bakı: Əbilov, 2002 420 s.

SUMMARY

Parviz Allahverdiyev

**ON THE MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN
OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV**

It is no coincidence that schools face responsible and urgent tasks in the field of military patriotic education of the new generation. Military - patriotic education should serve one purpose - preparation for the active defense of our Motherland. Therefore, the Azerbaijani state calls on the people and their younger generation to always be on the alert, to strengthen the military power of our Motherland by all means, to increase its defense capability. The secondary school education system requires young people who have not yet reached military age to undergo basic military training, ensure their physical endurance, and prepare for military service. In this aspect, the military-patriotic education of pre-conscription schoolchildren is of great importance.

Key words: military, patriotic, great leader Heydar Aliyev.

РЕЗЮМЕ

Парвиз Аллахвердиев

**ВОСПИТАНИЕ ВОИНСКОГО ПАТРИОТИЗМА ШКОЛЬНОЙ МОЛОДЕЖИ
ВЕЛИКИМ ЛИДЕРОМ ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ**

Не случайно перед школами стоят ответственные и неотложные задачи в области воспитания подрастающего поколения в военно-патриотическом духе. Военно-патриотическое воспитание должно служить одной цели - подготовке к активной защите нашей Родины. Поэтому Азербайджанское государство призывает свой народ, свое молодое поколение всегда быть бдительными, всеми средствами укреплять военную мощь нашей страны, повышать ее обороноспособность. Система образования средних школ требует начальной военной подготовки молодежи, еще не достигшей призывного возраста, для обеспечения ее физической силы и подготовки к службе в армии. В связи с этим большое значение в современных условиях имеет военно-патриотическое воспитание допризывной школьной молодежи.

Ключевые слова: Военные, патриотизм, Великий лидер Гейдар Алиев.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çapay Quliyev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ZEYNALABDIN BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78.

UŞAQLARDA RİTMİK VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASI

Məqalədə ibtidai siniflərin musiqi proqramına daxil olunan bütün fəaliyyət növləri üzrə şagirdlərin ritmik baxımdan qavrayış imkanları araşdırılır. Burada improvizasiya, nəzəri məlumatların verilməsi, musiqili ritmik hərəkətlər, sadə musiqi alətlərində ifa etmək, musiqi fəaliyyət növlərində ritmin vəzifə imkanları və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir.

Hər bir sinif üzrə musiqi dərslərində aşağıdakı əsas musiqi fəaliyyətlərindən istifadə olunur: musiqi dinləməsi, onun qavranması, mahnı oxumaq, not yazısına yiyələnmək, musiqili ritmik hərəkətləri yerinə yetirmək, sadə musiqi alətlərində çalmaq, improvizasiya. Musiqi fəaliyyətinin növünü, xüsusiyyətini, təhsil imkanlarını nəzərə almadan müsbət nəticə əldə etmək mümkün deyil. Uşaqların musiqini hiss etmələrində, ondan həzz almalarında və onu qiymətləndirmələrində, estetik hislərin, bədii zövqününin tərbiyə edilməsində, musiqi yaradıcılığının formalaşmasında, musiqiyə dair bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrində, ritm hissiyatı, ritm duyumu əsas amillərdən biridir.

Şagirdlərdə tədris prosesində istifadə olunan metodların ritm hissiyatının formalaşmasına kömək etmələrinə xidmət edən metodların izahı geniş şəkildə öyrədilir. Musiqinin ifadə vasitələrinin ritmlə qarşılıqlı əlaqələri aşkar edilir. Uşaqların ritm qavrayışı baxımından ritmik hissiyatın formalaşdırılması üçün zəruri olan imkanlar araşdırılır və üzə çıxarılır. Həm də musiqi dərslərinin gedişində ritmik təmrinlərin istifadə etmə üsulları nəzərdən keçirilir.

***Açar sözlər:** ümumtəhsil məktəbləri, musiqi dərsi, musiqili ritmik hərəkət, musiqili didaktik oyun, ritm hissiyatı, metroritm, ibtidai sinif şagirdləri, improvizasiya.*

Ümumtəhsil məktəblərinin tədrisində musiqi fənninin yeri əvəzolunmazdır. Musiqi incəsənətin bir növü olaraq bizi əhatə edən mühiti və həyatı əks etdirir. Ona görə də musiqi tədrisində musiqi və həyatın qarşılıqlı münasibəti aşkar olunur.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin həyatla musiqini əlaqələndirməsində ritmik hissiyat, ritm duyğusunun çox böyük rolu vardır.

Məhz bu hissiyat nəticəsində uşaqlar ifa etdikləri mahnıları, dinlədikləri musiqini, musiqi alətlərində çaldıqları əsərləri və nəhayət, icra etdikləri musiqili-ritmik hərəkətləri qavrayıb mənimsəyirlər.

Musiqili səslərin uzunluğunun mütəşəkkil ardıcılığı musiqi ritmi adlanır. Melodiyanın nəğməliliyi və ritminin bağlılığı müəyyən qanunauyğunluqlar ilə tənzimlənir. Kiçikyaşlı uşaqlarda ritmik hissiyat, ritm duyumu formalaşdırılması məsələsi bütün fəaliyyət növləri üzrə həyata keçirilməlidir.

Birinci sinifin musiqi proqramında improvizasiya fəaliyyəti növündə uşaqlar artıq ilk dərslərdən ritmik məşğələləri, ritmik şəkilləri əl çalması ilə yaradırlar.

Altı-yedi yaşlı uşaqların ritmik şəkli yaratmaq imkanları ilkin təcrübələrilə məhdudlaşaraq təqlid xarakter daşıyır. Burada onlar öz ritmik təsəvvürlərini, tanıdıqları rəqs, mahnı və digər bu kimi əsərlərdən götürür. Ümumiyyətlə, uşaqların eşitdikləri musiqinin ritmini təsvir etmək qabiliyyətini tədrisən, onlarda ritm hissiyatı və ritmik duyğu hissi formalaşarkən əldə oluna bilər. Sözsüz ki, burada uşaqlara fərdi yanaşma prinsipi üstün tutulmalıdır.

Musiqili-didaktik oyunun əl çalma və yaxud stolun üstünə əl vurmaq və ya ayaqları yerə vurmaqla yaranan ritmik şəkillər uşaqlarda ritmik hissiyatın oyanması, musiqi eşitmə qabiliyyətinin

və musiqili yaddaşlarının formalaşması və tədricən inkişaf edilməsinə zəmin yaradır. İlk növbədə ritm duyğusunu formalaşdıran amillərdən istifadə edilən yaradıcı potensialı hərəkətə gətirən, uşaqların maraq və həvələrini məhz təşəbbüskarlıq sahəsinə yönəldən yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq amili müstəsna rol oynayır.

Ümumiyyətlə, ritm hissiyatının formalaşması və inkişafı musiqi əsərlərinin təşkilində ritmin ən əsas, ümdə rolu ilə əlaqədardır. Şagirdlər tərəfindən ritmik münasibətlərin dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirilməsi və ritmik şəkildə onun bütün xırdalıqları nəzərə almaları uzunluqlar haqqında düzgün təsəvvürlərin yaranması üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqili-ritmik hərəkət adlı fəaliyyət növü ibtidai siniflərin musiqi proqramında özünəməxsus yer tutur. Həmin fəaliyyət növü, əsasən, musiqili-didaktik oyunların, Azərbaycan xalq rəqslərinin və mahnılarının xarakterinə uyğun hərəkətlərin icrasını nəzərdə tutur. Şagirdlər burada musiqinin təranələri altında dəqiq və ritmik hərəkət və onun xarakterini təsvir edə bilməli: şən, gümrah, qəmgin, sakit əhvali-ruhiyyəli Azərbaycan rəqs ritmlərinə uyğun hərəkətlər etməlidirlər.

Həmin fəaliyyət növü şagirdlərə Azərbaycan xalq rəqslərinin ritmikasının bilavasitə hərəkətlə duymaq imkanını yaradır.

Musiqili-ritmik hərəkətlərin icrası musiqi əsərinin xarakterini duymaqda, onun ritmikasına yiyələnməkdə və janr ifadəliyini yaxından hiss etməkdə əvəzolunmazdır.

Şagirdlərdə ritm hissiyatının formalaşması üçün məhz zərb alətlərindən istifadə edilməsi çox böyük imkanlar yaradır. Şagirdlər xanənin güclü, qüvvətli hissəsini zərb alətlərində göstərərək xanə ölçüsünə riayət edə bilir və bununla musiqinin təşkilində ümdə rol oynayan ritmik vurğulu hissələri duymaq qabiliyyətini əldə edir.

Kiçikyaşlı uşaqlarda ritm hissiyatının formalaşdırılması məsələsi həmin altı, yeddi, səkkiz yaşında olan məktəbliləri üçün marağa səbəb olan nümunələr göstərməklə diqqətlərini öyrənməli obyektə istiqamətləndirmək olar. Müəllimin əyanilik prinsipindən istifadə etməsi yaxşı nəticələr verə bilər. Burada, əsasən, görmə və hərəkət etmə duyğularının köməyi ilə məktəblilərdə fəal təsəvvürlər yaradır.

Müəllim şagirdlərinə başa salmalıdır ki, ritm musiqidə çox fəal təşkilədiçi rol oynayır. Hər hansı mahnının daxilində olan səs uzunluqlarının münasibəti və həmin münasibətlərin musiqi obrazının yaranmasında mühüm rol oynadığını əyani şəkildə göstərməklə müəllim ritm xüsusiyyətləri ilə şagirdləri tanış edə bilər.

Eyni mahnını və yaxud hansısa əsərin ritmik şəklini dəyişdirməklə obrazın dəyişilməsinə nail ola bilərik. Burada əsas prinsip olan əyanilik prinsipi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai sinif şagirdlərini ilk növbədə uzun və qısa səslə tanış etmək olar. Mahnı oxuma və musiqi dinləmə zamanı hər səsin səslənmə müddətini partanın üzərinə vurmaqla göstərmək uşaqlara tövsiyə edilir.

Həmin melodik üsuldan istifadə etməklə onu hətta inkişaf etdirmək olar. Bu zaman müəllim şagirdlərə mahnı oxuma zamanı hər hecanın səslənməsini havada əllərin yuxarı və aşağı hərəkəti ilə göstərməyi təklif edə bilər. Burada uzun səslər əllərin uzun hərəkəti ilə, qısa səslər isə əllərin qısa hərəkəti ilə göstərilir.

Qeyd edilən metodun işlənməsini ən sadə ölçülü mahnılarda istifadə etmək olar, yalnız çərək və səkkizliklərlə. Belə tapşırıqların yerinə yetirilməsi uşaqlara çətinlik yaratmır və çoxsaylı təkrarlamaları tələb etmir. Mahnıların ritmini əl vurma və yaxud havada əl hərəkətləri ilə göstərmənin mahiyyəti uşaqların mahnının ritmini dəqiq qavramaları və ritmik şəklini dəqiqliyi ilə göstərməsindən ibarətdir. Bu metodun işlənməsi zamanı şagirdlərin diqqəti mahnının ritmik şəklinə, onun xüsusiyyətlərinə cəmləşdirilir.

Ritm hissiyatının formalaşması və tədricən inkişaf edilməsi məsələləri ümumtəhsil məktəblərinin bütün mərhələlərində həll olunmaqdadır. İbtidai siniflərdə həmin ritm hissiyatının formalaşmasından söhbət aparmaq olar. Bu dövrdə uşaqların ritm hissiyatının, ritmik duyğunun ən əsas bünövrəsi qoyulur. Buna görə də, həmin dövrün şagirdlərin musiqi inkişafında çox böyük və önəmli rolu vardır.

Bəzən elə fikir irəli sürülür ki, ritm hissiyatı heç bir xüsusi məşğələ tələb olunmadan inkişaf edə bilər. Həmin fikrin tərəfdarları belə qənaətə gəlirlər ki, uşaqların ritm hissiyatı təbii şəkildə inkişaf edir. Belə yanlış fikirlər uşaqların hərtərəfli musiqi inkişafına böyük ziyan verə bilər. Uşaqların hərtərəfli harmonik inkişafının daxilində olan musiqi eşitmə qabiliyyətinə də böyük zərbə vura bilər. Danılmaz faktdır ki, inkişaf edilmiş ritmik hissiyyat və ritmik duyğu olmadan heç bir musiqi fəaliyyəti mümkün deyil. Başqa sözlə desək, ritmsiz musiqi mövcud ola bilməz, musiqinin hər bir mükəmməl şəkildə qavranılması eyni zamanda ritmik qavrayış kimi mövcuddur.

Oyun, qaçış, addımlama və digər musiqi altında keçən hərəkətlərdə uşaqlarda nəbz duyğusu vərdişi yaranır. Xanənin qüvvətli hissəsini duymaq qabiliyyəti artıq uşaqlarda birinci sinifdən formalaşır. Burada musiqi proqramına daxil olan iki hissəli və üç hissəli ölçülərdə şagirdlər sərbət istiqamətlənirlər.

Musiqi təliminin əsas məsələlərinin tərkib hissəsi olan metroritm ifadəliliyinin əhəmiyyətinin bədii qiymətləndirilməsi qabiliyyətinin formalaşması tədricən həll olunmaqdadır. Bu proses artıq yaxşı təşkil olunmuş ritm duyğusunun inkişaf etdirilməsi nəticəsində daimi şəkildə keçir. Burada şagirdlərin diqqəti onların dinləmə və ifa etmə fəaliyyəti musiqidə ritmik münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinə yönəldilməlidir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin musiqi eşitmə və ritmik vərdişlərin formalaşması üçün hətta xüsusi tapşırıqlar da istifadə olunur. Tapşırıqların ardıcılıqla və daimi şəkildə mürəkkəbləşməsi prinsipi uğurlu nəticələrə gətirə bilər. Təmrin və tapşırıqların quruluşunun çətinliyə doğru istiqamətləndirilməsi bütün prosesə təkamül xarakteri verir, metroritmik duyğululuğu formalaşdıran metod və üsullar çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sonrakı dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin beşinci və altıncı siniflərindən başlayaraq məktəblilərin qarşısına qoyulan məsələlər artıq formalaşmış ritmik hissiyat, ritm duyğusunun olduğunu nəzərdə tutur.

Ritm hissiyatını formalaşdıran daha bir metod heca-ışarələndirmə metodudur. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər ritmik vahidin müvafiq heca adlanması vardır, yəni hər bir ritm vahidinə müəyyən edilmiş hecə işarəsi verilir. Metodun istifadə edilməsi daha çox fayda verməsi not yazılışını mənimsəmədən əvvəlki və ilkin not yazısına yiyələnmə dövrlərdə baş verir.

Şagirdlərin diqqətini fəallaşdıran və ritmik yazılışına onları hazır edən ritmik heca işarələndirmə metodu bu baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Adətən, istifadə edilən hecalı simvolların ən çox bunlar işlənir: çərək-ta, səkkizlik-ti, yarım-ta-a. Həmin metodun işlənilməsi ritmik təmrinlərin müəyyən yüksəklikdə icra etməsini mümkün edir. Heca işarələrinin istifadə edilməsi zamanı müəllim mahnını və yaxud hər hansı kiçik melodiyanı çalğı və ya oxumaq ilə şagirdlərə göstərir, onlar isə ritmik sxemi əl çalma ilə təsvir edirlər. Şagirdlərdən tələb olunan bacarıqlar mahnını not vəznələri əvəzinə heca işarələri ilə oxumağı da özünə daxil edir. Burada melodiyanı heca simvolları ilə oxuyan şagirdlər, eyni zamanda mahnının ritmini də əl çalma və yaxud stolun, partanın üstündə taqqıldatma, yaxud ayaqdöymə ilə göstəriirlər.

Belə tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlərdə ritm hissiyatının formalaşmasından başqa oxu intonasiyası da düzəlir. Musiqi eşitmə qabiliyyəti aşağı səviyyədə olan şagirdlər üçün bu tapşırıqların xeyri çox ola bilər.

Beləliklə, mahnıların ritmini əl vurma və yaxud havada əl hərəkətləri ilə göstərilməsi metodu şagirdlərdə ritmik şəkl qavrama prosesini fəallaşdırır, ritm hissiyatını daha da artırır. Hecalı işarələndirmə metodunun işlənməsi ritm hissiyatının formalaşmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Quliyev. Musiqi və oyun tədrisi metodikası. Bakı: 1978.
2. N.Məlikməmmədov. Səkkizillik məktəblərdə musiqinin tədrisi. Bakı: 1971.
3. İbtidai siniflərin proqramı. Bakı: 1996.
4. Y.Əliyev. Nəğmə dərsinin tədrisi metodikası. Bakı: 1964.

SUMMARY

Zeynalabdin Babayev

INSTILLING RHYTHMIC SKILLS IN CHILDREN

The article explores the possibilities of rhythmic perception of students in all types of activities included in the musical program of primary classes.

It also examines improvisation, providing theoretical information, musical rhythmic movements, playing simple musical instruments, the tasks and importance of rhythm in musical activities.

The following basic musical activities are used in music lessons for each grade: listening to music, its perception, singing, mastering notation, performing musical rhythmic movements, playing simple musical instruments, and improvisation. It is impossible to get a positive result without taking into account the type, features and educational opportunities of musical activity.

A sense of rhythm, sense of music is one of the main factors in its perception, their enjoying and appreciation of music, the education of their aesthetic feelings, artistic tastes, the formation of their musical creativity, the acquisition of musical knowledge, skills and abilities. In the article, the methods used in the training process, which affect the formation of the sense of rhythm among students, are explained in detail. The mutual relations of musical means of expression with rhythm are revealed. From the point of view of children's rhythm perception, the possibilities necessary for the formation of rhythmic feeling is investigated.

In addition, ways to use rhythmic exercises in music lessons are also considered.

Key words: *secondary schools, music lesson, musical rhythmic movement, musical didactic game, sense of rhythm, metrorhythm, elementary school students, improvisation.*

РЕЗЮМЕ

Зейналабдин Бабаев

ПРИВИТИЕ РИТМИЧЕСКИХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются возможности ритмического восприятия учащихся по всем видам деятельности, включенным в музыкальную программу начальных классов. Здесь рассматриваются возможности задачи и значение ритма в видах музыкальной деятельности по импровизации, предоставлению теоретической информации, музыкально-ритмическим движениям, игре на простых музыкальных инструментах.

На уроках музыки по каждому классу используются следующие основные виды музыкальной деятельности: прослушивание музыки, ее восприятие, пение, овладение нотной записью, выполнение музыкальных ритмических движений, игра на простых музыкальных инструментах, импровизация. Невозможно получить положительный результат без учета вида музыкальной деятельности, ее характера, образовательных возможностей. В том, как дети воспринимают музыку, получают от нее удовольствие и оценивают ее, в воспитании эстетических чувств, художественного вкуса, в формировании музыкального творчества, в овладении знаниями, умениями и привычками к музыке, чувство ритма являются одними из основных факторов.

Подробно описаны методы, используемые в процессе обучения учащихся, которые

помогают им формировать чувство ритма. Выявляются взаимодействия выразительных средств музыки с ритмом. Исследуются и раскрываются возможности, необходимые для формирования чувства ритма с точки зрения восприятия ритма детьми. Также рассматриваются способы использования ритмических аранжировок в ходе музыкального занятия.

Ключевые слова: *общеобразовательные школы, урок музыки, музыкально-ритмическое движение, музыкально-дидактическая игра, чувство ритма, метроритм, ученики начальных классов, импровизация.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çapay Quliyev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

GÜNEL TALIBLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

guneltalibli8@gmail.com

UOT: 781.

ŞAGİRD LƏRİN MUSİQİ-ESTETİK TƏRBIYƏSİNDƏ XALQ MUSİQİSİNİN BİR AMİL KİMİ ROLU

Məqalədə aşıq musiqi yaradıcılığının geniş şəkildə təhlilindən bəhs edilir. Ümumtəhsil məktəblərində yeni tədris proqramlarının şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm yer tutması izah olunur. Xalq mahnıları ilə yanaşı, olan mahnıların şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişafında böyük rol oynaması vurğulanmışdır. Musiqi əsərlərini və eləcə də aşıq musiqi janrına aid nümunələri araşdırmaqla Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər, rayon və kəndlərində yaşayıb yaratmış aşıqların uzaq keçmişindən başlayıb, bu günə qədər gələn tarixi-incəsənət irsi ilə, eləcə də sonrakı nəsillərin, musiqişünasların və müasir aşıqların, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin həyatında adı çəkilən irsin təsiri ilə tanış oluruq. Aşıq musiqisindən məktəblilərin musiqi inkişafında istifadə etməklə dərinlən öyrənməyi, qorunmalı və aşıq musiqisindən onların musiqi-estetik tərbiyəsinin formalaşması prosesində istifadə edilməlidir. Xalq mahnıları Azərbaycan xalq yaradıcılığında çox səciyyəvi yer tutur. Xalq mahnılarının ideya istiqaməti, onların tərbiyəvi estetik əhəmiyyəti böyükdür. Ümumiyyətlə, sonda onu qeyd etmək istəyirəm ki, şagirdlərin, tələbə gənclərin, estetik tərbiyəsində aşıq musiqisi ilə bərabər, xalq mahnıları, təbiət mahnıları, məişət mahnıları və sairə mahnılar özünə məxsus şəkildə yer tutmalıdır.

Açar sözlər: musiqi, estetika, şagird, mahnı, aşıq, xalq, bəstəkar, mədəniyyət, tərbiyə yaradıcılığı.

Yeniyyətlərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı həmişə pedaqogika elmi qarşısında duran əsas problem olmuşdur.

Son illərdə respublikamızda baş verən siyasi hadisələr, vətən torpağı uğrunda aparılan mübarizələr, xalqımızda mənlilik şüurunun oyanması, soy kökünə qayıtmaq, xalqımızın, o cümlədən böyüyün gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə görülən işlərin səmərəliliyini köklü surətdə yaxşılaşdırmağı müasir pedaqoji elm sahəsində bir tələb kimi qoyur.

Yeniyyətlərə böyük Vətənin müdafiəsi, onun bərqərar olması, müstəqilliyi və istiqlalı uğrunda mübarizə aparmağı öyrənməklə bərabər, həm də özünün keçmişinə qayıtmağı bacarmalı, qədim muğamlarımızı, aşıq havalarını, rəqs və el deyimlərinə öyrənməlidirlər.

Hər bir millətin və ya şəxsiyyətin bəşər mədəniyyəti sahəsində tarixi yerini və maliyyətini dərk etmədən öz milli mənsubiyyətini və mədəniyyətini dərk etməsi mümkün deyildir.

Görkəmli musiqi nəzəriyyəçisi C.Ginzburqun qeyd etdiyi kimi, “Digər mədəniyyətlərlə müqayisə etmədən hər hansı bir mədəniyyətin xüsusiyyətini dərk etmək mümkün deyildir. Həmçinin hər bir mədəniyyətin müxtəlif ölkələrin qabaqcıl təcrübəsini mənimsəmədən hərtərəfli və geniş şəkildə inkişaf edə bilməz”.

Yeniyyətləri bu ruhda tərbiyə etmək üçün müxtəlif üsullarla bərabər, ilk öncə xalqımızın çox-çox qədim zamanlarda yaratdığı musiqi-folklor nümunələrindən, aşıq havalarından geniş istifadə olunmalıdır. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarları Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Q.Qarayev, F.Əmirov, Niyazi də aşıq yaradıcılığına müsbət qiymət vermiş, aşıq musiqisinin yeniyyətlərin musiqi inkişafının tərbiyəsi sistemində istifadə etməyi öz məqalə və kitablarında məsləhət görmüşlər. Aşıq musiqisindən məktəblilərin musiqi inkişafında istifadə etməklə əlaqədar olaraq, ciddi tədqiqatlar

aparmaq problemi ortaya çıxır.

Yeniyetmələr Azərbaycan musiqi tarixində olan bütün janrları, o cümlədən aşıq musiqi yaradıcılığını dərinləndirən öyrənməyi, qorumalı və aşıq musiqisindən onların musiqi-estetik tərbiyəsinin formalaşması prosesində istifadə edilməlidir. Yeniyetmələri qədim aşıq musiqi nümunələri əsasında tərbiyə etmək ona görə zəruridir ki, onlar bu el sənətinin dərinliyinə vardığıca onun gözəlliyini, müasir musiqimizin məhz qədim xalq yaradıcılığı nümunələrindən bəhrələndiyini aydın hiss edir və onların daxili aləmləri daha da saflanır və zəngiləşir.

Bu baxımdan aşıq musiqi yaradıcılığı bir problem kimi lazımınca araşdırılmamışdır. Respublikamızda aşıq musiqisindən Ə.Eldarova, F.Xalqızadə namizədlik dissertasiyaları yazmışlar. Bu tədqiqatlar musiqişünaslıq xarakteri daşıyır. S.Quliyev, H.Məlikməmədov, S.Ələsgərova, T.Sadiqovanın, F.Rzayevanın, H.Məmmədovanın dissertasiyalarında aşıq musiqisinin nümunələrindən yeniyetmələrin estetik-tərbiyəsi sistemində istifadə edilməsinin bəzi cəhətlərinə toxunulmuşdur.

Musiqi əsərlərini və eləcə də aşıq musiqi janrına aid nümunələri araşdırmaqla Naxçıvan MR şəhər, rayon və kəndlərində yaşayıb yaratmış aşıqların uzaq keçmişindən başlayıb, bu günə qədər gələn tarixi-incəsənət irsi ilə, eləcə də sonrakı nəsillərin, musiqişünasların və müasir aşıqların, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin həyatında adı çəkilən irsin təsiri ilə tanış oluruq. Bu son illərdə muxtar respublikamızın ümumtəhsil, musiqi təmayyüllü və uşaq musiqi məktəblərində aparılan müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin musiqi-estetik tərbiyyəsinin inkişafında aşıq musiqi nümunələrindən əsas etibarilə kənd rayonlarında müəyyən iş təcrübəsi olsa da, bu təcrübə pedaqoji tələblərə uyğun deyil. Ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib edilmiş, proqramlarda şagirdlərin musiqi-estetik tərbiyəsinin inkişafında böyük rol oynayacaq aşıq musiqisinə çox az yer verilib.

Demək olar ki: çox az verilən sətiri məlumat şagirdlərdə bu qədim musiqi janrına heç bir maraq oyatmır. Halbu ki, yeniyetmələrin mənəvi-estetik tərbiyəsinə, qədim adət və ənənələrimizi yenidən dirçəltmək kimi meyllərin artmasına, xalqımızın tarixi keçmişini həyat tərzini məişətində rastlamışdır. Bu məişət həyatını daim irəliyə, inkişafa çağırışı, insanda təbiətə hökmranlıq idealını doğurmuşdu. Zaman keçdikcə bu etiqad və inamları nəğməyə, bədii sözə çevrilmiş, zaman keçdikcə mövsüm və məişət mərasimi nəğmələri kimi tanınmışdır.

Mövsümlərlə bağlı mərasim nəğmələrini xalqın məişət həyatından kənar təsəvvür etmək olmaz. Bu nəğmələr xalqın gündəlik məişəti ilə sıx bağlı olmuş, onun bu və ya digər istəyindən doğmuşdu. Bu istək isə ümumilikdə insanın ağır həyatını yüngülləşdirmək arzusu ilə bağlı olmuşdur. Bu nəğmələr özləri də iki yerə ayrılır: Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr; İlin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran nəğmələr.

Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr içərisində yağışın yağması, günəşin çıxması, küləyin əsməsi, göyün guruldaması və ümumilikdə oda, suya, küləyə, torpağa etiqadla bağlı öz qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu nəğmələrdə xalq günəşi qızı, oğlu kimi ümumilləşdirir, çətin anda onu çağırmaqla baş verə biləcək fəlakəti aradan qaldırmağa çalışırlar. Məsələn, günəşi çağırışla bağlı nəğməyə nəzər salsaq, əvvəla, bu nəğmədə çox qədim görüşlərdən olan antropomorfik təsəvvürün izini aydın görürük. İnsanlar günəşi köməyə çağıraraq onu insanlaşdırır:

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.

İlkin təsəvvürə görə Günəş qırmızı rəngli atı minərsə, həm özünü tez yetirər, həm də bolluq istilik gətirir. İnsan onu tələsdirərək öz arzusunu- günəşin özü ilə istilik gətirmək arzusunu ani olaraq, arxa plana keçirir, istəyini gizlədir.

Yellə, küləklə əlaqədar başqa bir nəğmədə də gündəlik məişət həyatı ön plandadır. Taxılı yerdə qalan insan küləyi köməyə çağırır:

Ay yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba,
Taxılımız yerdə qaldı,

Yaxamız əldə qaldı...

Göründüyü kimi, inam qalib gəlir. Günəş bu çağırışa öz isti şüaları ilə cavab verir. Musiqi irsimizi yüksək qiymətləndirən Ü. Hacıbəyov demişdir: “El mahnılarımız bizim musiqi sərvətimiz və musiqi məktəbimizdir... El mahnılarımız gələcəkdə opera yazanlarımız üçün musiqidə ən gözəl mövzuları təşkil edə bilərlər.”

Xalq mahnıları Azərbaycan xalq yaradıcılığında çox səciyyəvi yer tutur. Xalq mahnılarının ideya istiqaməti, onların tərbiyəvi estetik əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan xalq mahnıları çox böyük tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan xalq mahnılarının tarixi, xalqın tarixi qədər qədimdir. Qədim əcdadlarımızla mənəvi qonşu olmuş, bir çox xalqlar- midiyalılar, babillər, assurilər, hurritlər, urartular, bir növ şumer mədəniyyətinin varisləri, daşıyıcıları olmuşlar. Lakin, qədim azərbaycanlılardan başqa, bu xalqların heç biri öz tarixi vəzifələrini axıradək yerinə yetirə bilməmiş, e. birinci minillikdə mübarizələrdə məğlub olub, tarix səhnəsindən çəkilib, getmişlər. Lakin qədim dövrlərdə Manna, Atropatena və Albaniya kimi üç dövlət yaratmış qədim Azərbaycanlılar əldə etdikləri bədii irsi, şumer ənənələrini, yaradıcılıq nailiyyətlərini gələcək nəsillərə, dövrümüza çatdırıb bilmişlər. Bu isə xalqımız üçün tarixi qəhrəmanlıqdır.

İnsanlar hələ qədimdən onu əhatə edən dünyaya sehirli bir aləm kimi baxmışlar. Lakin bir çox hallarda bu aləmin sehrini başa düşə bilməsək də, onu dərk etməyi, öyrənməyi, öz fantaziyalarına uyğun şəkildə təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşlar. K.Marksın göstərdiyi kimi, insan mahiyyətini dərk edə bilmədiyi təbiət hadisələri üzərində hökmran olmağa, bu hadisələri öz iradəsindən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. Təbii ki, həqiqi dərk etmədiyi bu hadisələrlə insan öz gündəliyi ilə sıx bağlı olan və öz əhəmiyyətini bu gün də itirməyən ölməz bir sənət olduğunu göstərməliyik.

Ümumiyyətlə, sonda onu qeyd etmək istəyirəm ki, şagirdlərin, tələbə gənclərin, estetik tərbiyəsində aşıq musiqisi ilə bərabər, xalq mahnıları, təbiət mahnıları, məişət mahnıları və sairə mahnılar özünə məxsus şəkildə yer tutmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.V.Sposbin. Muzikalnaya forma M.: 1962.
2. S.Qasımova. Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı: 1984.
3. N.Bağirov. Musiqi nəzəriyyəsi Bakı: 1988.
4. Y.Orlova. Rus musiqi ədəbiyyatı M: 1959.
5. Ruskaya muzikalnaya literatura. M: 1970.

SUMMARY

Gunel Talibli

THE ROLE OF FOLK MUSIC AS A FACTOR IN MUSICAL-AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS

The article deals with the extensive analysis of Ashiq musical creativity. It is explained that new educational programs in secondary schools occupy an important place in the development of aesthetic education of students. It is emphasized that the songs along with the folk songs play a big role in the development of aesthetic education of the students. We get to know the impact of the legacy by examining musical works and examples of ashig music genre, starting from the distant past of ashigs who lived and created in cities, regions and villages of the Nakhchivan Autonomous Republic, with the historical and artistic heritage that has come to this day, as well as the name in the lives of later generations, musicologists and modern ashigs, specialists working in this field. By using ashig music in the musical development of schoolchildren should be protected and ashig music should be used in the process of forming their musical-aesthetic education. Folk songs occupy a very

special place in Azerbaijani folk creativity. The ideological direction of folk songs, their educational aesthetic significance is great. In general, in the end, I would like to mention that folk songs, nature songs, household songs and other songs should have their own place in the aesthetic education of students, young learners, along with ashiq music.

Keywords: Music, aesthetics, student, song, lover, folk, composer, culture, education, creativity.

РЕЗЮМЕ

Гюнель Талыблы

РОЛЬ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ КАК ФАКТОР МУЗЫКАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ

В статье идет обширный анализ музыкального творчества влюбленных. Объясняется это тем, что новые учебные программы в общеобразовательных школах занимают важное место в развитии эстетического воспитания учащихся. Подчеркивается, что песни наряду с народными песнями играют большую роль в развитии эстетического воспитания учащихся. Изучая музыкальные произведения и примеры, относящиеся к жанру ашугской музыки, мы начинаем с далекого прошлого ашугов, которые жили и творили в городах, районах и селах Нахчыванской Автономной Республики, знакомимся с историко-художественным наследием, дошедшим до наших дней, а также с влиянием указанного наследия на жизнь последующих поколений, музыковедов и современных ашугов, специалистов в этой области. Используя музыку ашуга в музыкальном развитии школьников, следует глубоко усвоить, сохранить, а музыку ашуга использовать в процессе формирования их музыкально-эстетического воспитания. Народные песни занимают очень характерное место в народном творчестве Азербайджана. Идеиная направленность народных песен, их воспитательное эстетическое значение огромны. В целом, в заключение хочу отметить, что в эстетическом воспитании учащихся, студенческой молодежи наравне с ашугской музыкой особое место должны занимать народные песни, песни природы, бытовые песни и так далее.

Ключевые слова: музыка, эстетика, ученик, песня, любовник, народ, композитор, культура, воспитание

Məqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çapay Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

KÖNÜL SALMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

konulsalmanova999@gmail.com

UOT: 37.01.

ŞƏXSİYYƏTİN KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTİ VƏ İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Məqalədə informasiya mədəniyyətinin mahiyyəti xarakterizə edilir və onun formalaşması problemləri araşdırılır. Müasir dövrdə hər bir insanın ətrafında informasiya axını o qədər güclü, müxtəlif və çoxşaxəlidir ki, insandan informasiya mühitinin qanunlarını bilməyi və informasiya axını içərisində istiqamətlənməyi bacarmağı, bir sözlə, informasiya mədəniyyəti tələb edir. Əks halda bu cəmiyyətdə yaşayan insan həyatda yeni dəyərlərə, normalara və eyni zamanda sosial strukturların dəyişilməsinə adaptasiya oluna bilməz.

Açar sözlər: şəxsiyyət, kommunikasiya, fəaliyyət, informasiya, mədəniyyət

Müasir şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətini informasiyasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Texniki-istehsal, elmi-tədqiqat, sosial proseslərin idarə olunması fasiləsiz və operativ informasiya tələbatını tələb edir. Kommunikasiyanın məğzini informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı informasiya təsiri təşkil edir. İnformasiyanın istehsalının özü ünsiyyət deməkdir. Yerli informasiya texnologiyaları şəxsiyyətin yaddaşını dəfələrlə artırır, onun yaradıcı qabiliyyətini gücləndirir. İnformasiyalaşdırma bizim təfəkkür, həyat tərzimizə korrektivlər edir. O, hər bir məsələ üzrə informasiyanın minlərlə mənbəyini bizə təqdim edir, mənəvi həyatımızın dinamizmini sürətləndirir. Əvvəlki dövrlərdə müxtəlif nəsillərin fəaliyyətinin mənəvi məzmunu yüz illər ərzində dəyişirdi. Hazırda informasiya axını insan fəaliyyətinin motivlərini və məqsədlərini qısa müddət ərzində transformasiya edir. Müasir cəmiyyətdə insanın şəxsiyyət kimi özünü reallaşdırmasında əsaslı mənəvi orientirlər, dəyərlər, informasiya axtarışı kimi əzablı və keşməkeşli proseslər baş verir.

İnformasiya fəaliyyətinin qlobal xarakter daşması onun özünün təbiətindən irəli gəlir. Belə ki, hazırkı dövrdə sosial informasiya ümumbəşəri xarakter daşıyır və biliklərin, normaların ötürülməsində lokal sərhədləri aradan qaldırır. O, bütün sosial prosesləri determinasiya edir. İnformasiya fəaliyyətinin inkişafı və sosial sistemdə törətdiyi dərin dəyişikliklər bir sıra dünyagörüşü, metodoloji, sosial və digər problemlər doğurur (3, s.296).

İnformasiya və informasiya texnologiyaları hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün mühüm vasitədir. Artıq düzgün, keyfiyyətli informasiyaları seçmək və yalan informasiyaların yayılmasının qarşısını almaq problemi yaranmışdır. Ona görə də şəxsiyyətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyini qorumaq üçün daha mükəmməl qanunlar işlənib hazırlanmalıdır. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi onun hüquq və azadlıqlarının, digər sosial-mənəvi dəyərlərinin qorunmasıdır. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi onun maddi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinin aşağıdakı prinsipləri vardır: informasiyanın məxfiliyi; informasiyanın tamlığı; informasiyanın çatdırılma səviyyəsi; informasiyanın məzmunu (psixoloji-ideoloji, ziyanlı kontent və s.). İnformasiya təhlükəsizliyi informasiya mühitində neqativ informasiyalardan qorunmaqla inkişafının təmin olunmasıdır. O, dövlətin müdafiə, ekoloji, iqtisadi təhlükəsizlik kimi formaları ilə yanaşı durur. Ona görə də informasiya həm hüquqi, həm də texniki tərəfdən müdafiə olunmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi həmçinin televiziya, radio, çap, şəbəkə vasitələri ilə cəmiyyət həyatında dövr edən neqativ informasiyalardan da qorunmaqla təmin olunmalıdır. Bunun üçün hüquqi qanun bazaları da yaradılmalıdır. Bu qanunlarda informasiyanın oğurlanmasının, itirilməsinin, dəyişdirilməsinin, qeyri-qanuni məhv edilməsinin, surətinin götürülməsinin qarşısının

alınmasının təmin edilməsi normaları öz əksini tapmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi məsələləri informasiya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin səmərəliliyi onun informasiya mədəniyyəti ilə dinamik vəhdətdədir.

Şəxsiyyətin informasiya mədəniyyəti dedikdə, müasir İKT-nin imkanlarından vicdanla, düzgün, ədalətli istifadə etməklə informasiyanın axtarılması, seçilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, təhlili, yenidən işlənməsi, ötürülməsi və istifadə olunmasını nəzərdə tutan bilik, bacarıq, dəyər və vərdislərin məcmusu başa düşülür. İndiki şəraitdə hər bir insanın ətrafında informasiya axını o qədər güclü, müxtəlif və çoxşaxəlidir ki, insandan informasiya mühitinin qanunlarını bilməyi və informasiya axını içərisində istiqamətlənməyi bacarmağı, bir sözlə informasiya mədəniyyəti tələb edir. Əks halda bu cəmiyyətdə yaşayan insan həyatda yeni dəyərlərə, normalara və eyni zamanda sosial strukturların dəyişilməsinə adaptasiya oluna bilməz. “İnformasiya mədəniyyəti” anlayışı şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyəti ilə bağlı tərəfini səciyyələndirir. Bəşər tarixinin ilk dövrlərində informasiya vasitələri çox sadə olduğu kimi, şəxsiyyətin informasiya mədəniyyəti də çox bəsit idi. İnformasiya vasitələri inkişaf etdikcə informasiya mədəniyyətinin təkmilləşməsi və tərkib hissələrinin mürəkkəbləşməsi baş verir. Hazırkı şəraitdə yüksək informasiya mədəniyyəti insana istənilən növ informasiya ilə işləmək, həm gündəlik həyatında, həm də peşəkar fəaliyyətində bu informasiyadan səmərəli istifadə etmək imkanı qazandırır. İnformasiya mədəniyyəti informasiyanın qəbulu, emalı, axtarışı, təhlükəsizliyi və ötürülməsini də özündə birləşdirir. İnformasiyanın qəbulu informasiyanı dəqiq və adekvat formada əldə etmək bacarığıdır. Müşahidə qabiliyyəti də informasiya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. İnformasiyanın aşkarlanması, təsnif olunması, nizamlanması, sistemləşdirilməsi informasiya mədəniyyətini xarakterizə edən müsbət keyfiyyətlərdir. İnternetdə və ya kitabxanada hər hansı bir materialın axtarılması zamanı düzgün strategiyanın qurulması da informasiya mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi ilə bağlıdır. Şəxsi informasiya bazasının formalaşdırılması, onun təhlükəsizlik normalalarının müəyyən edilməsi və reallaşdırılması, idarə olunması informasiya mədəniyyətinin yüksək olduğundan xəbər verir.

R.M.Əluquliyevin və R.Ş.Mahmudovanın fikrincə, informasiya mədəniyyəti insanın müxtəlif yaradıcılıq qabiliyyətlərinin məhsuludur (1, s.137).

Şəxsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin bir növü olan, həm də yüksək dəyər sayılan internet vasitələri ilə insanlar bir-birilə ünsiyyətə girir, informasiya alır və mübadilə edirlər. İnternetin informasiya məkanı cəmiyyətin modelinin sürətini yaradır. İnternet vasitəsilə şəxsiyyət müəyyən dəyər oriyentirlərini və davranış normalalarını mənimsəyir. Bir sözlə, internetin, sosial şəbəkələrin varlığı müsbət haldır. Lakin bununla bərabər, virtual dünya real həyatımızda müsbət cəhətləri ilə yanaşı, xoşəgəlməz müxtəlif neqativ problemlərə də yol açır (2, s.211-215). Belə ki, insan internet, kompüter, televiziya, mobil telefon həyat tərzinə çox aludə olanda real həyat hissini itirir və virtual aləmdən asılı vəziyyətə düşür. İnformasiya asılılığı mahiyyət etibarilə sosial-psixoloji və tibbi-psixoloji pozuntuların bir formasıdır.

Şəxsiyyətin informasiya şəraitinə uyğun olaraq, yaşaya və işləyə bilməsi üçün onun artıq tədris prosesində yüksək informasiya mədəniyyətinə yiyələnməsi vacibdir. Bu mədəniyyətin formalaşdırılması isə təhsil sisteminin vəzifəsidir. Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Ölkənin təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. Bu mühit yeni informasiya metodologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir: ölkədə təhsilin keyfiyyətinin artırılması, yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması, vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi, ölkənin təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi, İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası. İnformasiya mədəniyyəti Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşdırılmasına təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliquliyev R.M., Mahmudova R.Ş. İnformasiya mədəniyyəti: mahiyyəti və formalaşdırılması problemləri və həlli yolları. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2008, №1, s.137-145
2. Məmmədov R. Azərbaycanda yeni ictimai münasibətlərin formalaşması prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və sosial şəbəkələrin təsiri. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: 2014, 2 (46), s.211-218
3. Ващекин Н.П., Абрамов В.Ф. Информационная деятельность и мировоззрение. Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1990, 296 с.

SUMMARY

Konul Salmanova

**COMMUNICATIVE ACTIVITY OF PERSONALITY
AND INFORMATION CULTURE**

This article characterizes the essence of information culture and explores the problems of its formation. The article describes the essence of information culture and discusses the problems of its formation. In modern times, the flow of information around each person is so strong, diverse and multifaceted that it requires a person to know the laws of the information environment and the ability to navigate the flow of information, in a word, information culture. Otherwise, a person living in this society will not be able to adapt to new values, norms and, at the same time, to changes in social structures.

Key words: personality, communication, activity, information, culture.

РЕЗЮМЕ

Кенуль Салманова

**КОММУНИКАТИВНАЯ АКТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ И
ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА**

В данной статье характеризуется суть информационной культуры и исследуются проблемы ее формирования. В статье описывается сущность информационной культуры и рассматриваются проблемы ее формирования. В современное время поток информации вокруг каждого человека настолько силен, разнообразен и многогранен, что требует от человека знания законов информационной среды и умения ориентироваться в потоке информации, одним словом, информационной культуры. В противном случае человек, живущий в этом обществе, не сможет адаптироваться к новым ценностям, нормам и в то же время к изменению социальных структур.

Ключевые слова: личность, общение, деятельность, информация, культура.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çapay Quliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

NİZAMİ QULİYEV
RÖVŞƏN BAĞIROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.01.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN RƏHBƏRİNİN İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİ

İdarəetmə mədəniyyəti – şəxsiyyətin rifahının yüksəldilməsi, insanın kamilləşməsi üçün münasibətlərin tənzim edilməsi, onların xüsusi elmi biliklər, yeni texnologiyaların formalaşmasına, əmək qrupları və birliklərdə müsbət mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması üzrə rəhbər fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin texnoloji tərkib hissəsinə pedaqoji prosesi idarəetmə üsulları daxildir. Məktəbdaxili idarəetmə texnologiyası pedaqoji prosesin tənzimlənməsi, təşkili, nəzarəti sahəsində menecerin bacarıqlarına əsaslanan konkret pedaqoji problemlərin həllini əhatə edir. Məktəb direktorunun idarəetmə mədəniyyətinin səviyyəsi bu tip tapşırıqların həlli üsullarının ustalıq səviyyəsindən asılıdır.

Rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin və fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri, müəssisədə tez və vaxtında nizamlaşdırma işlərinin aparılması, prosesin gedişinin düzgün istiqamətləndirilməsi, rəhbərin öz hərəkətlərini idarəetmə mədəniyyəti, bacarığı ilə müəyyən edilir. Müəssisə rəhbərinin idarəetmə mədəniyyəti onun optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək göstərir.

Açar sözlər: müasir, dövr, idarəetmə, texnologiya, obyekt, şəxsiyyət, keyfiyyət, təfəkkür, aksioloji, kortəbii, tənzimlənmə, sərbəst, dinamik, psixoloji, lider.

Müasir dövrdə təşkilat, müəssisə üçün vacib olan mədəniyyət idarəetmə mədəniyyətidir. İdarəetmə mədəniyyəti siyasi və iqtisadi tərəqqini, davamlı sosial inkişafı, xalqın rifahını və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin edən strateji fəaliyyət sahəsidir.

İdarəetmə mədəniyyəti müəssisənin fəaliyyətinə rəhbərlik üzrə müasir şəraitdə onların inkişafını istiqamətləndirən və sosial-mədəni tərəqqini təmin edən şüurlu humanist fəlsəfəni, fəaliyyətin optimal texnologiyasını nəzərdən keçirir. O, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və idarə edilən obyektin inkişafında effektivliyin əldə edilməsi üçün lazım olan, düzgün siyasi, iqtisadi, hüquqi və ya sosial qərarların qəbul edilməsinə imkan verən dərin peşəkar bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşması üçün siyasi, mənəvi məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin və fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri, müəssisədə tez və vaxtında nizamlaşdırma işlərinin aparılması, prosesin gedişinin düzgün istiqamətləndirilməsi, rəhbərin öz hərəkətlərini idarəetmə mədəniyyəti, bacarığı ilə müəyyən edilir. Müəssisə rəhbərinin idarəetmə mədəniyyəti onun optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərinin inkişafına kömək göstərir.

Deməli, idarəetmə mədəniyyətinin və təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərinin inkişafı əsasında hər bir rəhbər işinin zəif və güclü tərəflərini müəyyən edir, bunun əsasında gələcək işini tənzimləyir.

İdarəetmə mədəniyyəti - kortəbii və şüurlu, obyektiv və subyektiv prinsiplərin tənzimlənməsinə, ictimai münasibətlərin uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş ictimai qurumların, şəxslərin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqəli ümumi mədəniyyətin bir növüdür. İdarəetmə mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafının cari, perspektivli, qlobal vəzifələrinə daha az və ya tam cavab verən idarəetmə hərəkətlərinin optimal sistemi deməkdir.

İdarəetmə mədəniyyəti inzibati və sosial-psixoloji idarəetmə funksiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bir menecerin işgüzar, peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərinin sintezidir. İdarəetmə mədəniyyətinin komponentləri bunlardır: aksioloji, texnoloji və fərdi-yaradıcı.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin aksioloji komponenti məktəbin idarə edilməsində mənə daşıyan idarəetmə və pedaqoji dəyərlərin birləşməsi ilə formalaşır. İdarəetmə fəaliyyəti müddətində məktəb rəhbəri idarəetmənin yeni nəzəriyyələrini və konsepsiyalarını öyrənir, bacarıqlara yiyələnir, praktik fəaliyyətdə tətbiq dərəcələrindən asılı olaraq, onlar tərəfindən daha az və ya daha çox əhəmiyyətlidir. Effektiv idarəetmə, bilik, ideya, konsepsiya baxımından və idarəetmə, pedaqoji dəyərlər kimi fəaliyyət göstərmək üçün hazırda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin fərdi - yaradıcı komponenti pedaqoji sistemlərin idarə edilməsini yaradıcı akt kimi ortaya qoyur. Bütün hazırlıq, alqoritmik nəzarət ilə məktəb rəhbərinin fəaliyyəti yaradıcıdır. Dəyərləri və idarəetmə texnologiyalarını mənimsəyən menecer onları dəyişdirir, şərh edir, bu həm menecerin fərdi xüsusiyyətləri, həm də idarəetmə obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Aydın olur ki, pedaqoji sistemlərin idarə olunması şəxsi qabiliyyətlərin tətbiqi və reallaşdırılması sahəsidir. Bu zaman idarəetmə fəaliyyətində məktəb direktoru özünü şəxs, lider, təşkilatçı kimi dərk edir.

Təhsil müəssisəsinin rəhbərinin idarəetmə mədəniyyətinin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

İnzibati funksiyaların həyata keçirilməsi mədəniyyəti. Buraya informasiyanın toplanması və işlənməsi, məlumat toplanmasının məqsədini müəyyənləşdirmək, informasiya məzmununun təhlilin məqsədlərinə uyğunluğu, sistemin yaradılması, məktəbdaxili məlumat sistemi (operativ, tematik, xülasə) yaratmaq, daxil olan məlumatların dolğunluğu, obyektivliyi, məlumat toplama və saxlama formalarının standartlaşdırılması, informasiyanın sistemləşdirilməsində, işlənməsində, operativ istifadəsində kompüter istifadəsi daxildir.

İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi mədəniyyəti. Məqsədlərin və nəticələrin müqayisəsi; məktəbin inkişafındakı çatışmazlıqların müəyyən edilməsi; pedaqoji prosesi tənzimləmək üçün tədbirlərin işlənməsi. Problemin aydın, vaxtında ortaya çıxarılması və vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi; problemin təhlili; qərar vermək üçün meyar və məhdudiyətləri müəyyənləşdirmək; komanda üzvlərini qərar verməyə cəlb etmək, qərar qəbul etmə səlahiyyətini həvalə etmək; idarəetmə qərarı verərkən məlumat dəstəyi vermək; mümkün alternativləri tapmaq və qiymətləndirmək; kollektiv müzakirələrdə qərar qəbul etmək (müzakirə, beyin həmləsi, işgüzar oyun və s.); səlahiyyətlərinə əsasən yeganə operativ idarəetmə qərarları qəbul etmək; qərarı həyata keçirmək üçün müəllim heyətini səfərbər etmək, onun müsbət motivasiyasına səbəb olmaq; nəzarət etmək və s.

İnnovativ fəaliyyətin inkişafı, onun idarə edilməsi mədəniyyəti. Tətbiqi tədris prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıran perspektivli fikirlər yaratmaq; yeniliklərin inkişafı üzərində işləmək üçün müəllim heyətini həvəsləndirmək; informasiyanı yeniliklə dəstəkləmək (hər tələbə və müəllim üçün məqsədləri, mahiyyəti, əhəmiyyəti barədə məlumat vermək); zəruri mənbələri və xərcləri qiymətləndirmək bacarığı; müəllimlərin təşəbbüsünü təşviq etmək, tədqiqat, təcrübə və yaxşı nəticələr verə biləcək yaradıcı qruplar yaratmaq; yeniliklərin mənimsənilməsi prosesinə daxil olan müəllimlərə vaxtında və keyfiyyətli yardım göstərmək (məsləhətlər, seminarlar, təcrübə nümayişləri, tövsiyələr); müəllimlərə psixoloji maneələri (qeyri-müəyyənlik, uğursuzluq və s.) aradan qaldırmağa kömək etmək.

Liderin peşə və pedaqoji mədəniyyəti. Ənənəvi olaraq, peşə və pedaqoji mədəniyyət ideyası normaların, pedaqoji fəaliyyət qaydalarının, pedaqoji texnologiya və bacarıqların bölüşdürülməsi ilə əlaqələndirilir. Məktəb rəhbəri üçün bu bacarıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- pedaqoji prosesi mütəmadi olaraq, sistemli şəkildə görmək (məqsəd qoymadan son nəticəyə qədər);

- vahid pedaqoji prosesi elmi baxımdan təhlil etmək, onu elmi əsaslarla təşkil etmək;

- pedaqoji prosesi qurmaq üçün ən perspektivli anlayışları və təhsil texnologiyalarını təhlil etmək, müqayisə etmək və seçmək;

- məktəb kurikulumlarını, proqramlarını, dərslərlərini, tədris vəsaitlərini təhlil etmək;

- fənnin tədrisində öz peşəkar bacarığı;
- müəllimlərə ixtisaslı metodiki yardım göstərmək;
- dərsi müasir pedaqoji texnologiyaların mövqelərindən elmi, psixoloji, pedaqoji və metodiki təhlil etmək;
- dərsi müşahidə və təhlil etmək üçün proqramlar hazırlamaq (tam, hərtərəfli, intellektual, qısa);
- müəllimin vahid peşə fəaliyyətini diaqnoz etmək;
- tərbiyə işləri sistemini təhlil etmək.

Məktəb rəhbərinin sosial-psixoloji mədəniyyəti (yaradıcı müəllim heyətinin yaradılması). Komandanın birliyi təmin etmək, məktəbin məqsədlərinə çatmaq üçün istiqamətləndirmək; xarici hədəfləri işçinin subyektiv ehtiyacına çevirmək yollarını tapmaq (kollektivin hər bir üzvü üçün subyektiv cəhətdən ümumi bir məqsədi əldə etmək bacarığı); kollektivin dəyər-normativ birliyi (kollektiv üzvlərinin gözləntilər, normalar, tələblər və s. barədə fikirlərinin oxşarlığı) formalaşdırmaq; yaradıcı müəllimlərin ətrafında birləşən və kollektivin vahid sosial-pedaqoji sistemə çevrilməsinə töhfə verən pedaqoji fikir irəli sürmək; təcrübəli və yüksək peşəkar müəllimlərdən aktiv qrup (əsas) yaratmaq, işçiləri həmfikir insanlar qrupuna çevirmək; komandanın inkişafını tədricən özünüinkişaf rejiminə keçməklə stimullaşdırmaq; məktəbin ənənələrini qorumaq və inkişaf etdirmək,

Liderin ünsiyyət mədəniyyəti. İnandırma metodlarından səmərəli istifadə etmək (sübut); işgüzar müzakirələri təşviq etmək və rəhbərlik etmək; komandaya, şəxsə təsir göstərən metodlardan istifadə etmək; müəllimlər, tələbələr, valideynlər ilə ünsiyyət tərzini sistematik təhlil etmək; vəziyyətdən asılı olaraq idarəetmə tərzini çevik şəkildə dəyişdirmək; empatiya bacarığı (vəziyyəti başqalarının gözü ilə görmək, qulaq asmaq, həmsöhbətin vəziyyətinə nüfuz etmək); özünü, fəaliyyətiniz haqqında başqalarının fikirlərini nəzərə alaraq əks olunma bacarığı; ünsiyyətdə təşəbbüs – ünsiyyətdə aktiv mövqeyə meyl, əlaqə qurma bacarığı, aktiv müdaxiləni tələb edən bir vəziyyətdə iş aparmaq istəyi; həmsöhbətə diqqətlə qulaq asmaq, səmimi olmaq; hər vəziyyətdə həmkarları ilə ünsiyyətdə nəzakət göstərmək; dözümlülük göstərmək; münasibətlərdə gərginlik olduqda, emosional sabitlik göstərmək; ünsiyyətdə daima özünü izləmək; şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzimləmək.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması üçün bütün resursların təhlili, idarəetmə fəaliyyəti üçün maddi və informasiya resurslarından düzgün istifadə, işçilərin intellektual, mənəvi və digər xüsusiyyətlərin, məktəb kollektivləri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin, onun fəaliyyətinin nəticələrinin keyfiyyət göstəricisidir.

Təlim məqsədlərini müəyyən edilməsi üçün məktəb rəhbərinin və pedaqoji heyətin fəaliyyətinin idarə olunması təhsil müəssisəsinin rəhbərindən idarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün formalaşmasını tələb edir. İdarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün əsas xüsusiyyətlərini (keyfiyyətinin xarakteristikasını) aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar;

- qoyulmuş məsələnin həllinin müxtəlif variantlarını görmək, onları müqayisə edərək başa düşmək və bunun əsasında ən yaxşısını seçmək bacarığı;
- son nəticəyə istiqamətlənməklə təfəkkürün kriteriyalarının nəzərə alınması;
- təfəkkürün sistemliliyi (bütöv, kompleks, integrativ istiqamətli, məqsədli-proqram xarakterliliyi);
- təfəkkürün pedaqoji yönümlülüüyü, əks mərkəzləşməyə meyilliyi, onun humanist prinsipliliyi;
- qərar qəbulətmənin konkretliyi, situasiyanın obyektiv, mükəmməl təhlil olunmasına istiqamətlənməsi;
- təfəkkürün obyektivliyi, realist prinsiplərə əsaslanması, tam praktikliyi və açıqlılığı;
- təfəkkürün sosialyönümlülüüyü, həssaslığı, konstruktiv istiqamətliliyi, qeyri-standartlılığı və tənqidi xarakter daşması;
- təfəkkürün sərbəstliyi, dinamikliyi, çevikliyi, mobilliyi, manevr etmə qabiliyyəti;
- obyektiv qanunauyğunluqların axtarılması və reallaşdırılmasının təmin olunması;

- yeniliyi qəbul edilməsi, innovasiyalardan istifadə edərək idarəetmənin inkişaf etdirilməsi imkanları;

- təfəkkürün perspektivliyi, proqnoz vermə, müsbət nəticələri və baş verə biləcək neqativ halları öncədən görmə bacarığı;

O, özündə konflikt situasiyalarda təmkinli olmaq bacarığı formalaşdırmağı, emosional vəziyyətin tənzimlənməsinə yumor hissi ilə yanaşmağı, həmsöhbətinin diqqətini sərbəst, istədiyi istiqamətə yönəltməyi bacarmalı, pedaqoji kollektivdə öz işindən zövq almaq, fəaliyyətindən razı qalmaq, tarazlaşdırılmış tələbləri, gözlənilən nailiyyətləridir ki, onların təmin olunması işçilərdə fəaliyyətlə bağlı yeni xoş arzular yaradır.

Bu fəaliyyətə təsir göstərən iki faktora xüsusi fikir vermək lazımdır:

- professional fəaliyyətin obyektiv şərtlərinin yerinə yetirilməsində subyektiv, iddialı, yersiz tələblərin aradan qaldırılması;

- şəxsin özünütəsdiqi üçün şəraitin yaradılması.

Pedaqoji kollektivin şəxsi tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün məktəb rəhbəri idarəetmə fəaliyyətində aşağıdakı məqamlara da xüsusi diqqət yetirməlidir:

- pedaqoji kollektivin üzvlərinə gücü çatan, yaradıcılıq imkanlarından istifadə olunaraq yerinə yetirilə bilən iş tapşırılmalı;

- əldə olunmuş nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi və əməyin stimullaşdırılması təmin olunmalı;

- müəyyənləşdirilmiş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində qərarların işlənməsinə pedaqoji kollektivin üzvlərinin ardıcıl cəlb edilməsi;

- əməkdaşlara əlavə hüquqların və səlahiyyətlərin verilməsinin təmin olunması;

- pedaqoji kollektivin səriştəlilik səviyyəsinin müxtəlif yollarla (metodik cəhətdən dəstəkləmə, seminarlar, müzakirələr, yaradıcılıqla bağlı pedaqoji şuranın iclasları vasitəsilə və s.) yüksəlməsinə nail olunmalı;

- müəllimin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı və rəğbətləndirilməsinin təmin edilməsi.

İdarəetmə mədəniyyətinin və optimallaşmış idarəetmə təfəkkürünün qeyd olunan xüsusiyyətləri, təlim məqsədlərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi və idarəetmənin keyfiyyətli təşkili rəhbərdən həmişə öz işində diqqətli olmağı, analitik yanaşma bacarığı tələb edir. Bütün bunlar idarəetməyə dair qəbul olunmuş qərarlarda buraxılan səhvlərin minimuma endirilməsinə imkan verir, keyfiyyətli, səmərəli təlim-tərbiyə prosesinin formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

Beləliklə idarəetmə mədəniyyəti - idarəetmədə integrativ anlayış olub, müəssisələrdə inzibati və sosial-psixoloji funksiyaların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün rəhbərin işgüzar, professional və şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusudur. Ancaq öz üzərində müntəzəm işləyən, yeni ideyalar verməyi bacaran, insanlara təsir etməyin yollarını axtaran rəhbər müəssisəsini müvəffəqiyyətlə idarə edə bilər. Yaxşı rəhbər nəinki rəhbərlik etdiyi müəssisəsini vəziyyətini, eyni zamanda özünü idarəetmə fəaliyyətini təhlil etməklə güclü və zəif tərəfləri müəyyənləşdirməyi, peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərini, özünüidarəetmə səviyyəsini də qiymətləndirməyi bacarmalıdır. İdarəetmə mədəniyyəti və bacarığı səriştəli, özünəhörmət edən hər bir rəhbərin başlıca xüsusiyyəti olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəzərov M.H., Şərifov T. Mədəniyyət və şəxsiyyətin mənəvi aləmi. Bakı: 2004, 106 s.
2. Nəzərov M.H., Postindustrial cəmiyyətdə təhsilin sosiomədəni problemləri. BAU. Sivilizasiya jurnalı. Bakı: 2015, №7, s.9-14.
3. Məmmədov F. İdarəetmə mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı: 2013.
4. Nəzərov M.H., Şərifov T. Mədəniyyət və şəxsiyyətin mənəvi aləmi. Bakı, 2004, 106 s.
5. Nəzərov M., Quliyev N. Pedaqoji texnologiyalar. Dərs Vəsaiti. Bakı: 2019.

SUMMARY

Nizami Guliyev, Rovshan Baghirov

MANAGEMENT CULTURE OF THE HEAD OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION

Management culture is the basis of management activities to improve personal well-being, regulate relations for human development, form special scientific knowledge, new technologies, create a positive moral and psychological environment in labor groups and associations. The technological component of the managerial culture of the head of the school includes methods for managing the pedagogical process.

The technology of intra-school management assumes the solution of specific pedagogical tasks based on the skills of a school director in the field of regulation, organization, control of the pedagogical process. The level of managerial culture of a school principal depends on the level of mastery of methods for solving this type of problem.

Qualitative indicators of the managerial culture and activities of head of school are determined by the rapid and timely management of the enterprise, the correct direction of the process, the culture and ability of school director to manage their actions. The managerial culture of a director of the enterprise contributes to the development of the features of the formation of his optimized managerial thinking.

Key words: *modern, era, management, technology, object, personality, quality, thinking, axiological, spontaneous, regulating, free, dynamic, psychological, leader.*

РЕЗЮМЕ

Низами Гулиев, Ровшан Багиров

УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА РУКОВОДИТЕЛЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ

Управленческая культура-основа управленческой деятельности личности по повышению благосостояния, регулированию взаимоотношений человека с целью его совершенствования, привлечению к формированию специальных научных знаний, новых технологий, созданию положительного морально-психологического климата в трудовых группах и объединениях.

В технологическую составляющую управленческой культуры руководителя школы входят методы управления педагогическим процессом. Технология внутришкольного управления предполагает решение конкретных педагогических задач на основе умений руководителя в области регулирования, организации, контроля педагогического процесса. Уровень управленческой культуры директора школы зависит от уровня мастерства методов решения задач данного типа.

Качественные показатели управленческой культуры и деятельности руководителя определяются его способностью быстро и своевременно проводить на предприятии регламентационные работы, правильной направленностью хода процесса, культурой управления собственными действиями руководителя. Управленческая культура руководителя предприятия способствует развитию формообразующих особенностей его оптимизированного управленческого мышления.

Ключевые слова: *современный, эпоха, менеджмент, технология, объект, личность, качество, мышление, аксиологический, спонтанный, регулятивный, свободный, динамичный, психологический, лидер.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

HÜMBƏT ƏLİYEV

humbat-eliyev @ list.ru

KİFAYƏT HÜSEYNOVA

nurv7487@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 581,121

MÜTƏHƏRRİK OYUNLARININ YARANMASI, XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Fiziki tərbiyənin mühüm vasitələrindən biri də oyunlardır. Oyun uşaqların əqli və fiziki cəhətdən inkişafına əxlaq və əmək tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Uşaqlar oyun vasitəsilə hərəkəti fəaliyyətə və müəyyən hərəkətlərin icrasına düşüncəli surətdə yiyələnə bilər.

Mütəhərrik oyunlar vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq adamın vəziyyətdən tezliklə çıxmasına kömək göstərir, cəldliyi, çevikliyi, sürəti inkişaf etdirir, fiziki cəhətdən təkmilləşməyə zəmin yaradır (xüsusən o yarış formasında keçiriləndə).

Oyun uşaqlara kollektivdə özünü necə aparmaq qaydasını öyrədir öz şəxsi mənafeyini ümumi mənafeyə tabe etdirmək vərdişi aşılayır. O həm də iradəli, hünərli olmağı tərbiyə edir, düzgün və müstəqil hərəkət etməyi öyrədir.

Oyunlar uşaqlarda dərk etmə qabiliyyətini yüksəldir, onların günlük əlaqədə olduğu canlılarla tanış edir.

Oyun həm də tərbiyə vasitəsi olub, nitqin, zehnin inkişafına kömək edir, təşəbbüsçüluğu yüksəldir, gümrəh və çevik olmağa təsir göstərir.

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, idman, mütəhərrik oyunlar, kollektiv, qabiliyyət yarış, məşqli oyun, yarış, komanda, rəqs, mahnı, tarix.*

Oyunlar hər bir xalqın tarixi keçmişi ilə, yaşadığı cəmiyyətin quruluşu, inkişafı, mahiyyəti, məqsədi və onun qarşısında duran vəzifələrlə sıx əlaqədar olub, böyüməkdə olan nəslin həyat dönəmi, hərəkətverici, ruhlandırıcı gücü və qüdrətidir, həm də şəxsiyyətyönümlü formalaşmasının mənbəyidir. Oyunlar birmənalı deyil, çoxşaxəli səciyyə daşıyır, ictimai-siyasi, sosial, mənəvi məqsəd güdməklə, eyni zamanda bütöv bir xalqın, millətin, dövlətin və onları özündə cəmləşdirən sivil, mədəni hərəkəti vasitələrdən hesab edilir. Oyunların çoxmənalılığı tarixi keçmişi əks etdirməsi, döyüş və mübarizə səhnələrini təsvir etməsi, güc, cəldlik, çeviklik, dözümlülük nümayiş etdirməsi, nəticə məqsədyönümlü olması və tarixi məqamlarla yanaşı, yer adı ilə, göy cisimləri və idman rekordları yüksək idman nəticələri ilə də əlaqədardır. Məsələn, "qədim oyunlar", "olimpiya oyunları", "idman oyunları", "qaçışla", "tullanmaqla", "atmalarla", "tullamalarla", "maneələri dəf etməklə", "müdafiə olunmaqla", "hücum etməklə", "sərrast atıcılıqla", "dırmanmaqla", "dırmanıb aşmaqla" oyunlar və s. Qeyd etməliyə ki, oyunların çoxmənalılığı yalnız söylənilənlərlə tamamlanmır, müstəqil fikir söyləməyi və düşünməyi, sərbəst həyat tərzini sürməyi, fəal həyat mövqeyi tutmağı aşılayan oyunlar da vardır. Bunlarla bərabər, sərbəst yaradıcılıq və tədqiqatçılıq, axtarıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirən, təbiətlə, həyatla bağlı olan faktları toplayıb təhlil etmək, ümumləşdirmək, sinif yoldaşları və müəllimi ilə ortaq bir məxrəcə gəlməyi nəticə çıxarmağı bacarmağa kömək edən müxtəlif növ rəqarəng, olduqca maraqlı, uşaq və yeniyetmələr tərəfindən sevilən, dönə-dönə oynanılan, aktiv istirahəti, gəzintini və səyahəti təmin edən oyunlar da mövcuddur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hərəkəti oyunlarla bərabər, şagirdlərin idrak faallığını artıran, onların zehni inkişaf etdirən, təlimdə

mənimsəmənin sürətini artıran, fizika üzrə, habelə riyazi, memarlıq, inşaatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında yardımçı olan əyləncəli oyunlara da rast gəlmək mümkündür. Asudə vaxtın şən və gümrəh keçməsi üçün otaq içində oyunlar, yığma fiqurlar, cəlbədicə attraksionlar, tapmacalar və yanıltmaclar da vardır ki bütün bunlar bilavasitə olsa da, şagirdlərin həyat üçün vacib olan qabiliyyətləri (çevikliyi iradə möhkəmliyini, gücü, cəldliyi, davamlılığı və s.) inkişaf etdirir, idrak fəaliyyətinin daha da yüksəlməsinə səbəb olur, həyata mübarizliyini artırır.

Oyunların təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bir çoxlarının düşündüyü kimi o sadəcə olaraq oyun deyildir oyunlar ümumbəşər mədəniyyətinin elementini təşkil etməklə insanların həyatının ayrılmaz hissəsi kimi onu inkişaf etdirmiş formalaşdırmış cəmiyyətin mahiyyəti və vəzifələrindən irəli gələn məqsədə istiqamətləndirmişdir. Oyunlar həyat dönməndə ictimai quruluşun daimi marağı və mənafeyi çərçivəsində olmuşdur . Bu həm siyasi həm də iqtisadi baxımdan özünü təsdiqləmişdir. Oyun vasitəsilə cəldlik və çevikliyə, dözümlülüyə, ibtidai hərbi-döyüş texnikasına yiyələnir, güc, təcrübə toplayıb onların tətbiqinə müvəffəq olmaq məqsədi ilə cəhdlər göstərməyi öyrənir, gərgin vuruş səhnəsini yaratmaq ondan baş çıxarıb qalib gəlmək, başqalarına əyani nümunə olmaq və s. vətənpərvərlik, vətənə bağlılıq, onun uğrunda canından keçmək kimi hazırda çox vacib olan hərəkəti və mənəvi keyfiyyətlər aşılanır və formalaşdırılır [2].

Bundan əlavə, oyun bütün yaşlardan olan əhalinin səhhət sağlamlığının möhkəmləndirilməsində, vətənin hücum və müdafiə qüdrətinin artırılmasında yardımçı vasitələrdən sayılır. Oyun zamanı ağıl işlətmək, yaxud da, düzgün olaraq və yerli-yerində ani bir cəldlik, çeviklik və məharətlə fəndləri yerinə yetirmək, çətin maneələrin qət edilməsi məqsədinə çatmaq da mümkündür. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, müvafiq maneələr qoymaqla, tədrisən onların sayını artırmaqla, nəinki, oyunun təsirliliyini, məqsədyönlülüyünü daha da artırmaq, hətta hərəkəti bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsinə də tez bir müddətdə nail olmaq mümkündür.

Həyat üçün cəlbədicə və daha faydalı olan oyun və oyun növləri də vardır. Bura gözlənilmədən istiqaməti dəyişməklə yerləş qaçış və hoppanmalar yerində durmaq güclə müqavimət göstərmək, ümumi və xüsusi inkişafetdirici və müxtəlif ritm və tempolə icra olunan oyunlar daxildir.

Oyunları təxminən müstəqil 3 növə ayırmaq olar: 1) mütəhərrik oyunlar: əsas və elementar mütəhərrik oyunlar (süjetli və süjetsiz); 2) İdman xarakterli oyunlar (basketbol, voleybol, futbol, stolüstü tennis, badminton və s.); 3) Mahnı oxumaqla və əl - ələ dairə təşkil etməklə oyunlar.

Elementar mütəhərrik oyunlar. Uşaq bağçası üçün elementar mütəhərrik oyunlar xarakterikdir. Bunlar süfətli və süjetsiz olurlar. Süfətli mütəhərrik oyunların adından məlum olduğu kimi, müvafiq süfəti və ciddi qayda-qanunu olur. Bu oyunlar müasir həyatla əlaqədar uşaqlarda müəyyən təsəvvürlər yaradır. Onlar müvafiq olaraq nəyi etmək olar və nəyi etmək olmazı müəyyən etməklə, onun mahiyyətinə də aydınlıq gətirir.

Süjetsiz oyunlar hər hansı bir hərəkət üzrə tapşırıqların icrasına əsaslanaraq qurulur, Bu oyunlar müxtəlif əşyalarla keçirilir (top, halqalar, çubuqlar: və s.). Əşyalarla oyunun keçirilməsi uşaqların marağını yüksəldir, idman faallığını artırır.

(“Bayrağa qədər qaç”, “Halqalardan keç” və s.).

Mütəhərrik oyunlar. Mütəhərrik oyunlar bir çox cəhətlərinə, yəni, xarakter və məzmununa, daşdığı məqsəd və vəzifələrə görə digər oyunlardan mühüm dərəcədə fərqlənir. Mütəhərrik oyunlar ilk növbədə ciddi və məsuliyyətli, dəqiq hazırlıq işləri o qədər də tələb etmir. Onun təşkili və keçirilməsi üçün sanballı təqvim-tematik planlarına, onların yerinə-yetirilməsinə ciddi riayət ediləcəyinə, geniş və hərtərəfli təbliğati, təşkilati tədbirlərin görülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyac yoxdur. Hər bir oyun alət və avadanlıqlardan, oyun ləvazimatlarından, idman bazasından və keçiriləcək şəraitdən asılı olaraq təşkil olunmalı, həyata keçirilməlidir.

Burada regionun iqlim şəraiti də nəzərə alınmalı, iqlim dəyişikliyinə müvafiq olaraq hazırlıq işləri də görülməlidir. Bunlar oyunun lazımi səviyyədə təşkili, keçirilməsi və məqsədəuyğun nəticəsinin əldə olunmasında mühüm komponentlərdən sayılır.

Oyunlar müxtəlif şəraitdə təşkil olunarkən onun başlıca məqsəd və vəzifələrini nəzərdən qaçırmaq şərti ilə oyunçuların tərkibində müəyyən dəyişiklik etmək olar. Yəni tərkib etibarilə

sayını artırmaq və azaltmaq mümkündür. Bu şərtlə ki, həmin dəyişiklik digər dəstənin başçısı və üzvləri ilə razılaşdırılmış olsun. Elə mütəhərrik oyunlar da vardır ki, hər hansı bir dəstədə oyun iştirakçılarının sayı çox və yaxud da az ola bilər. Bu şərtlə ki dəstələr arasında razılıq olsun. Əlbəttə, belə razılıq çox təsadüf nəticəsində, müstəsna hallarda baş verə bilər. Birincisi, ümumən oyunçuların sayının tək olması nəticəsində, ikincisi, təsadüfən bir dəstədəki oyunçulardan qat-qat güclü, çevik və yaxud işbilən-bacarıqlı olduğu halda dəyişiklik etmək effektiv olur. Əks təqdirdə oyun istənilən dərəcədə maraqlı, cəlbədiçi olmur zəif qarşı tərəf oyunçuları ruhdan düşür qalib gəlmək şanslarının olduğunu düşünməzlər, istər - istəməz qələbəni asanlıqla əldən verirlər.

Bütün bunlarla yanaşı, oyunçuların sayı, oyun yerindəki şərait nəzərə alınmaqla, oyun yerinin ölçülərində müvafiq dəyişikliklərin aparılması da zəruridir. Bunlar oyun təlimi prosesində həddən artıq sıxlığın, boş dayanmanın, şagirdlərin bir-birinə qarşı mümkün qeyri-səmimiliyin, kobudluğun, intizamsızlığın qarşısını alar, təhlükəsizliyin aradan qaldırılmasına, məktəbyanı bədən tərbiyəsi, idman bazasına hörmətlə yanaşmağa, onu qorumağa, həmçinin sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etməyə normal şərait yaradır.

Mütəhərrik oyunlardan təkə kollektiv şəkildə istifadə edilmir, ondan həm də fərdi olaraq istifadə edilir. Həmin oyunlar uşaqlar tərəfindən seçilmir. Çünki oyunseçmə təcrübəsi buna kifayət etmir. Fərdi məşğul olmaq üçün seçimləri müəllimlər, valideynlər, bağçayaşlı uşaqlardan ötrü seçimi təhsil-tərbiyə müəssisələrinin tərbiyəçi müəllimləri aparırlar. Belə oyunların lazımı səmərə verməsində müəllim və valideynlərin nəzarəti, düzgün oyun seçimi, təşkilətmə və yekunlaşdırma, rəğbətləndirmə, nöqsanları demək, onun aradan qaldırılması yollarını göstərmək mühüm amillərdəndir.

Mütəhərrik oyunları hərəki fəaliyyətə görə qruplara bölmək mümkündür. Məsələn, qaçışla, dırmanma ilə oyunlar, tullanma və tullanmalarla oyunlar. Mütəhərrik oyunlar fiziki yükünə görə dərəcələrə bölünür. Onlar böyük, orta və kiçik mütəhərrikliyinə görə dərəcələrə bölünür. Onlar böyük, orta və kiçik mütəhərrikliyinə görə bir-birindən də fərqlənirlər.

Yüksək mütəhərrikli oyunlarda bütün uşaqlar iştirak edir. Burada əsasən qaçış və hoppanmalara mühüm yer verilir.

Orta mütəhərrik oyunlarda bütün uşaqlar iştirak edir. Lakin mütəhərrik oyunun mütəhərrikliyi nisbətən sakit olur. Belə oyunlar yerləş, topun ötürülməsi kimi hərəkətlərlə xarakterikdir. Az mütəhərrik oyunlarda isə uşaqlar hərəkəti yavaş tempdə və az intensiv şəkildə yerinə yetirməlidirlər.

İdman xarakterli oyunlar. İdman mahiyyətli oyunlara basketbol, voleybol, futbol, əl topu və s. daxil olmaqla, orta və yuxarı məktəbyaşlıların ayrı-ayrı idman növlərinin texnikasına yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Şagirdlər oyunda iştirak etməklə, həm hərəki qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, həm də təcrübə toplayır. Həmin səciyyəli oyunlar bəzən mütəhərrik oyunların ən mürəkkəbləşdirilmiş pilləsi hesab olunur. Lakin idman xarakterli oyunlar bir çox məziyyətlərinə görə əsas və elementar mütəhərrik oyunlardan, fərdi, əyləncəli, aktiv istirahət məqsədilə təşkil olunub, keçirilən oyunlardan əsaslı sürətdə fərqlənir. Fərqli tərəflərdən ən başlıcalarından biri onun təşkili və keçirilməsi üçün vacib qaydaların olmasıdır.

Oyunçulardan həmin qaydalara ciddi surətdə riayət etmək tələb olunur. Qaydalara riayət etməyən oyunçular, hakimlər və Komandaya məsuliyyət daşıyan şəxslər cəzalandırılır, hətta oyundan, oyun meydançasından kənarlaşdırılır. Bütövlükdə komanda və onun ayrı-ayrı üzvləri də cəzalandırılı və ya rəğbətləndirilə, mükafatlandırılı bilər. Göstərmək istədik ki, oyunun təşkili və keçirilməsi üzrə yarış qaydalarına əməl olunması onun səmərəli təşkilinə, nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir, oyun iştirakçılarının, ona baxan maraqlı tərəflərin, həvəskarların, məşqçilərin, komanda nümayəndələrinin davranışlarına, həmçinin sanitariya-gigiyena mədəniyyətlərinə müsbət təsir göstərir.

İdman oyunlarının təşkili və keçirilməsinə xüsusi şəraitin yaradılması, avropa standartlarına cavab verməsi də onun mütəhərrik oyunlardan fərqli cəhətlərindən biridir. Lazımı şəraitin yaradılması yarışın səmərəliliyini yüksəldir, standart nəticəyönümlülüyünü daha da artırır.

İdman oyunları üzrə yarışlarda iştirak edəcək komanda heyətlərinin tərkibi əvvəlcədən

müəyyənləşdirilir. Hər bir oyun növləri üzrə oyunda iştirak edən idmançıların da sayı dəqiq olmalıdır - 5, 6, 7, 11 və s. yəni komandalar arasında gedən yarışda hər iki komandanın iştirakçılarının sayı eyni — nə artıq, nə də ki, əskik olmalıdır [3].

Müşahidələr göstərir ki, bəzən kiçik və istərsə də böyük miqyaslı yarışlar olsun, baxımlı olmur tamaşaçılar əsəbiləşir və bəzən də oyun bitməmiş onu tərk edirlər. Bəzən də həvəskarlar şuluqluq salır, ayaqlarını döşəməyə döyür, xoşagəlməz səslər çıxarırlar və sözlər danışırlar. Oyunçuların texniki, taktiki və fiziki baxımdan zəif olması həmin səbəblərdən biridir. Yüksək və aşağı baxmayaraq onlar baxımlı, zövqoxşayan oyun nümayiş etdirmək üçün oyun texnika və taktikasına məharətlə, yüksək peşəkarlıqla yiyələnəli, gözəl, baxımlı oyun nümayiş etdirməlidir. Bunun üçün də idmançılar oyun fənd və kombinasiyalarını tez-tez dəyişməli, daha inamlı və daha mürəkkəbləşdirməlidir. Oyun situasiyalarından sürətlə baş çıxarmalı, ani zamanda nəticəyə, qərara gəlməlidir. Müdafiə və hücumda zəruri situasiyalarda iştirak etməli, məqsədəuyğun fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün də idmançılar müxtəlif növ mütəhərrik oyunlarla, digər idman növləri ilə müntəzəm olaraq məşğul olmalı, fiziki, texniki və taktiki hazırlıqda olan nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

İdman oyunları üzrə çempionatlar, turnir və priz yarışları zamanı oyunçular tərəfindən müxtəlif səylər və təşəbbüslər göstərilə bilər. Lakin unutmamalı ki, bütün bunlar oyun qaydalarına tam riayət etməklə həyata keçirilməlidir. Qaydalar adlı-sanlı və ya böyük titul sahibi olmasından asılı olmayaraq yarış iştirakçısı olan bütün idmançılara aiddir. Onlar birmənalı olaraq oyun qaydalarına əməl etməlidir. Yerdəyişmələrə dair mövcud qaydalara, qarşıda qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun hərəkət etmək, davranış, nizam-intizam nümayiş etdirmək əsil idmançıya məxsus xarakter kimi nəzərə alınmalı və qiymətləndirilməlidir [4].

Mahnı və rəqslə əlaqədar oyunlara xalq mahnıları, rəqslər daxildir. Bunlar uşaqlara emosional təsir göstərir, hərəkətlərində səlist, ritmik və rəvan olmağa kömək edir.

Mövzu mütəhərrik oyunların yaranmasından, onun xarakteristikasından və onun növlərindən bəhs edir. Məlumdur ki, mütəhərrik oyunlar uşaqlara kollektivdə özünü necə aparmaq, davranmaq qaydalarını öyrədir, həmçinin uşaqların şüurunu inkişaf etdirir, dərk etmə qabiliyyətini yüksəldir. Oyunda həm də iradəli, cəsur, hünərli, qoçaq, vətənpərvər olmağı tərbiyə edir. Bu zaman uşaqlar düzgün və müstəqil hərəkət etməyi öyrənirlər. Bu da onların gələcək həyatında, hərtərəfli inkişaf etməsində böyük rol oynayır.

Mütəhərrik oyunları təkcə kollektiv zəmində istifadə edilmir, həm də ondan fərdi olaraq istifadə edilir. Bu oyunlar uşaqlar tərəfindən həmişə sevilir, onların marağına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.H.Tağızadə. Balacalar üçün gimnastika. Bakı: 1967.
- 2.H.Ə.Bayramov. Mütəhərrik oyunlar. Bakı: Gənclik, 1976.
3. "Azərbaycan məktəbi" Jurnal, 1980, N 5.
4. F.Tağızadə. İdman gözəllik və estetikası. Bakı: Gənclik, 1970.

SUMMARY

**Humbat Aliyev
Kifayat Huseynova**

THE EMERGENCE, CHARACTERISTICS OF MOTOR GAMES AND THEIR TYPES

One of the important tools of physical education is games. A game has a positive effect on the mental and physical development of children, their moral and labor education. Through a game, children can thoughtfully master motor activity and the performance of certain actions. Motor games,

depending on the situation and circumstances, help a person to quickly get out of the situation, develop quickness, flexibility, and speed. These games also provide a basis for physical improvement (especially in competitive form). They not only teach children how to behave in a team, but also instill the skill of putting the common interest above the individual.

They also educate to be strong-willed and skillful, teach to act correctly and independently. Games increase children's ability to understand, introduce them to the people with whom they come into daily contact. Such games are also a means of education, they help the development of speech and mind, increase initiative, affect cheerfulness and complaisance.

Key words: physical education, sports, motor games, team, ability, competition, dance, song, history.

РЕЗЮМЕ

Гумбат Алиев
Кифаят Гусейнова

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ИГР И ЕГО ВИДЫ

Игры являются одним из важных средств физического воспитания. Игра положительно влияет на умственное и физическое развитие детей, нравственное и трудовое воспитание.

Вдумчиво через игру дети могут обучаться двигательной активности и выполнению тех или иных действий.

Динамические игры в зависимости от ситуации и обстоятельств помогают человеку быстро выйти из положения, развивают быстроту, ловкость, создают базу для физического совершенствования (особенно когда оно проводится в соревновательной форме).

Игра учит детей вести себя в коллективе и прививает привычку подчинять свои личные интересы общему благу. В то же время он воспитывает быть умелым и волевым и учит действовать правильно и самостоятельно.

Игры улучшают понимание детей и знакомят их с существами, с которыми они ежедневно взаимодействуют. [1]

Игра также является средством воспитания, она помогает развитию речи и ума, повышает инициативу, побуждает быть жизнерадостным и покладистым.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, динамические игры, команда, соревнование способностей, тренировочная игра, соревнование, команда, танец, песня, история.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pədaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

HÜZÜRƏ HACIZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

altayrehim@mail.ru

UOT: 37.01

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir ali təhsilin əsas məqsədi gəncləri yalnız ənənəvi “bilik, bacarıq və vərdislər” kompleksi ilə təchiz etmək deyil, həm də bundan əlavə onları formalaşdırmaqdır. Gənc mütəxəssislərin fərdi və kollektiv fəaliyyətə hazırlığı ali məktəbdə həyata keçirilir. Ali məktəblərdə müstəqil, mənalı qərarlar qəbul etmək və onları həyata keçirmək, qeyri-standart peşə və həyat vəziyyətlərində adekvat davranmaq, yaradıcı, innovativ düşünmə qabiliyyətinə malik kadrların yetişdirilməsi uğurlu pedaqoji fəaliyyət nəticəsində hasil olur. Məqalədə Ali məktəbdə pedaqoji fəaliyyətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin ən mühüm nəticələri təqdim olunmuşdur. Müvafiq olaraq, məqalədə pedaqoji fəaliyyətə təsir edən amillər də təqdim olunmuşdur. Əsas amil kimi motivasiya faktoru qeyd edilmişdir. Müəllimin fəaliyyəti təkcə məzmununa görə deyil, həm də quruluşuna-idrak, emosional, iradi və motivasiya proseslərinin təzahürü ilə unikaldir. Eyni zamanda müəllim-tələbə arasında qarşılıqlı ünsiyyət də yer verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, müəllim və tələbə arasında düzgün qurulmuş ünsiyyət pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətini artırır. Materialda ali məktəb müəllimlərinin səmərəliliyinin artırılması məsələlərinə də toxunulmuşdur. Araşdırma zamanı universitetdə tədris fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlərin həlli istiqamətini və ümumi metodunu göstərən empirik metodlardan (müşahidə, müqayisə), nəzəri metodlardan (analiz, sintez) istifadə edilmişdir. Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, tələbələrin tədris materialını daha səmərəli mənimsəməsi üçün müasir müəllim peşəkar əhəmiyyətli bacarıqlara və psixoloji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Və həmçinin müəllimin fənnin tədrisi ilə yanaşı, elmi fəaliyyətlə məşğul olması mütləqdir. Buna görə də universitetlərdə müəllimin iş şəraiti elə qurulmalıdır ki, müəllim həm tədris, həm də elmi fəaliyyətlə səmərəli şəkildə məşğul ola bilsin.

Açar sözlər: *ali məktəb, müəllim, tələbə, motivasiya, ünsiyyət*

Müasir dövrdə ali təhsildə baş verən dəyişikliklər nəticəsində ali məktəblərdə “tədris fəaliyyəti” anlayışının yükü də dəyişmişdir. Ali məktəbdə müəllimlik həm sənətdir, həm də elmdir. Sənət ona görə ki, hər dərs unikaldir. Onun gedişatı, emosional rənglənməsi, həm müəllimin, həm də tələbələrin dərs prosesində istifadə etdiyi vasitələr bir sıra amillərdən asılıdır ki, onların çoxunu əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq çətindir. Bu mənada müəllimlik bir qədər rəssamın, yazıçının, şairin yaradıcılığına oxşayır. Müəllimlik həm də həyatı, insan ruhunu dərindən bilmək, görmək, dərk etmək, empatiya bacarığı tələb edir. Universitetlərdə pedaqoji işi professorlar, dosentlər, assistentlər və baş müəllimlər aparırlar. Ali məktəb müəllimləri həmçinin pedaqoji və istehsalat təcrübələrinə rəhbərlik edirlər. Ali məktəb müəllimi bir sıra fəaliyyətləri yerinə yetirir: Tədris-müəllim biliyi ötürür, bacarıqlar formalaşdırır, tələbələrin təlim materialını mənimsəməsinə kömək edir. Təربiyəçi-müəllim tələbələrdə yüksək əxlaqi, mənəvi, möhkəm iradəli, estetik və digər keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına, onların şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının qayğısına qalır. Tədris olunan fənnin alimi-müəllim təkcə öz fənninin mütəxəssisi deyil, o həmçinin elmi tədqiqatla, yeni kəşflərlə məşğuldur. Dərsin və tələbələrin müstəqil işinin təşkilatçısı-müəllim sinifdə nizam-intizamı qoruyur, tələbələrin işinə nəzarət edir, qiymətləndirir, məsləhətlər verir və s. Müəllimin bütün növ tədris və elmi işlərində (mühazirə, seminar, imtahan, dərslik yazmaq, elmi-tədqiqat işləri və s.) bu məzmun vəhdətdə təzahür edir, baxmayaraq ki, onun bəzi cəhətləri üstünlük təşkil edə bilər. Ali məktəb müəllimi universitet

tələbələrinin və məzunlarının kompotensiyalarının formalaşdırılması alqoritmini aydın şəkildə təqdim etməlidir. Bunun üçün müəllimlərin səriştə və peşəkarlığını artıran öz təhsil səviyyəsini yüksəltməsi vacibdir. Universitet müəllimi təkcə tələbələrin müəllimi deyil, həm də elmi işlərlə məşğul olan tədqiqatçıdır. Bu zaman isə belə bir problem yaranır: müəllimin 600 saatdan çox mühazirə yükü çox vaxt aparır. Deməli, müəllim elmi işlərlə məşğul olmaq üçün əlavə vaxt və enerji tapmalı, tədqiqat və təcrübi işlərlə məşğul olmalıdır. Və ya əksinə, müəllim elmi işə, kitab, məqalə yazmağa çox vaxt və səy sərf edərsə, bu onun pedaqoji işinin keyfiyyətini aşağı sala bilər. Müəllimin fəaliyyətində elmi və pedaqoji işin ahəngdar vəhdəti tədrisin uğuruna təkan verir, onda yaradıcılığı artırır. Ona görə də universitetdə müəllimin dərslər saatlarını elə tənzimləmək lazımdır ki, müəllimin özünü inkişaf etdirməsi, elmi araşdırmalar aparmaq imkanı olsun. Bu halda ali təhsil müəssisələri elmi və eksperimental platformaya çevrilə bilər. Universitetlərin elmi potensialının artırılması bu prosesdə professor-müəllim heyətinin iştirakı olmadan həyata keçirilməsi çətinidir. Ali məktəblərdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün müəllimlərə bu fəaliyyətdə iştirak imkanı verməklə yanaşı, onları həyata keçirməyə həvəsləndirmək də vacibdir. Ali məktəblərin elmi potensialının inkişafı təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltməyə və universitetin rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə imkan verir.

Bütün digər insan fəaliyyəti kimi müəllimin fəaliyyəti də qətiyyət, motivasiya və obyektivlik ilə xarakterizə olunur. Peşəkar fəaliyyətə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də fərdin özünü dərk etməsidir, onun “öz konsepsiyası”-“Mən konsepsiyası”dır. İnsanın “Mənlik anlayışı” real və ideal ola bilər. Real “Mən konsepsiyası” insanın kim olduğu haqqında düşüncələrini əks etdirir. İdeal “Mən konsepsiyası” nə olması lazım olduğuna dair fikirlərini əks etdirir. Həqiqət və ideal “Mən anlayışı” arasındakı uyğunsuzluq həm mənfi, həm də müsbət nəticələrə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, real və ideal anlayışlar arasındakı uyğunsuzluq şəxsiyyətin daxili münaqişələrinin mənbəyinə çevrilə bilər. Digər tərəfdən, bu uyğunsuzluq fərdin peşəkar özünü inkişaf etdirməsinin və inkişaf istəyinin əsas mənbəyidir. “Mən aktualam”-müəllimin peşəkar özünüdərkində mərkəzi yer tutan element kimi müəyyən edilə bilər. Dərs prosesinin emosional vəziyyəti və rifahı müəllimin işə necə münasibət göstərməsindən, uğur və uğursuzluqları, qazancları və itkiləri necə görməsindən asılıdır. Bu da səmərəliliyin formalaşmasına daha çox təsir göstərir. Ali məktəb müəlliminin peşəkar özünüdərkində strukturunda özünüqiymətləndirmə müstəsna mühüm rol oynayır. Özünüqiymətləndirmə insanın özünə münasibətinin spesifik ifadəsidir ki, bu da insanın özünə münasibətinin ümumi tendensiyasını, “işarəsini” təsvir edir və çox vaxt kəmiyyətcə ifadə oluna bilər. Peşəkar özünüqiymətləndirmənin strukturunda iki aspekti ayırd etmək olar: öz peşəkar səviyyəsinin və səriştəsinin qiymətləndirilməsi; idealla müqayisədə şəxsi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. Bu aspektlər çərçivəsində həyata keçirilən özünüqiymətləndirmə peşəkar uğura təsir göstərir. Yuxarıda qeyd olunan aspektlərə əlavə olaraq, əldə edilənlərin qiymətləndirilməsini, məmnunluq (narazılıq) ilə əlaqəli olan nəticənin qiymətləndirilməsini, strukturun potensialının qiymətləndirilməsini vurğulamaq tövsiyə olunur. Özünüqiymətləndirmənin bu aspektləri ali məktəb müəllimində öz qabiliyyətlərinə inamın formalaşmasına təsir göstərir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir özünüqiymətləndirmə modeli müəllimin özünü təkmilləşdirmə motivasiyasının əsasını təşkil edir. Müəllimin şəxsiyyətyönümünün xüsusiyyətləri pedaqoji fəaliyyətin aparıcı motivlərinin müəyyənləşdirilməsinə və müasir dövrdə müəllimin motivasiya kompleksinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bilirik ki, peşəkar fəaliyyətin strukturunda motivasiya xüsusi yer tutur. O da doğrudur ki, pedaqoji fəaliyyətin bütün parametrləri ciddi şəkildə müəllimin motivasiya səviyyəsindən asılı deyil. Məsələn: ali məktəb müəlliminin motivasiyası ilə müəllimin bilik səviyyəsi arasında əlaqə yoxdur. Pedaqoji fəaliyyətin motivləri üç qrupda birləşdirilir: vəzifə, fənnə maraq və həvəs. Ali məktəb müəllimlərinin motivasiyasının xüsusiyyətlərinin təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, tədris işinin səmərəliliyi motivasiyanın strukturundan və onda yaradıcı ehtiyacların mövcudluğundan asılıdır. Pedaqoji fəaliyyətin motivlərini aşağıdakı qruplarda qruplaşdırmaq olar: vəzifə motivləri; mövzuya maraq və ehtiras motivləri; tələbələrlə ünsiyyət motivləri. Müəllimin peşəkar motivlərinin əsas növləri bunlardır: maddi həvəsləndirmələr, özünü gücləndirməklə bağlı motivlər; peşəkar motivlər;

şəxsi özünü keçirmə motivləri. Müsair elmdə “motiv” termini (motivasiya, həvəsləndirici amillər) çox vaxt tamamilə fərqli hadisələrə aid edilir. Motiv anlayışlarının ümumi siyahısına, həyat məqsədləri və ideallar daxildir. Psixologiya elmləri doktoru, professor L.Karamuşkaya görə, müxtəlif motivlər insanın davranış və hərəkətlərinin motivi kimi çıxış edə bilər. Ona görə də deyə bilərik ki, motivlər insan ehtiyaclarının maddi təcəssümüdür və həyatın bütün sahələrində (peşə, məişət) davranışın aktivləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar insan davranışını və ona təsir imkanlarını başa düşmək üçün açardır.

Universitet müəlliminin motivasiyasının spesifikliyi ondadır ki, o, ümumi qanunlar əsasında inkişaf etsə də, müəllimin hərəkətlərinin arxasında hansı motivlərin dayandığını, müəllim şəxsiyyətinin hansı istiqamətdə olduğunu öyrənməyi tələb edir. Əgər bir proses kimi motivasiya müəyyən ümumi qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır və inkişaf edirsə, onda onun keyfiyyət tərkibi, motivasiyanın strukturu, şəxsiyyətin motivasiya sferası bu prosesin nəticəsi olaraq sırf spesifik bir hadisədir.

Pedaqoji prosesdə müəllim və tələbələr prosesin bərabərhüquqlu iştirakçıları və tərəfdaşlarıdır. Bu zaman tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı ünsiyyətin düzgün qurulması çox önəmlidir. Düzgün qurulmuş ünsiyyət sistemi gənclərin universitet həyatına tez uyğunlaşmasına kömək edir, o cümlədən tələbələrə öz fikirlərini və inanclarını açıq dioloqda formalaşdırmağa və onları müstəqil şəkildə ifadə etmələrinə imkan verir. Eyni zamanda başqalarını dinləmək, onlarla ünsiyyət qurmaq, tapşırıq və problemləri həll etmək bacarığı formalaşır. Müəllim pedaqoji ünsiyyətin təşkilatçısı və təşəbbüskarıdır. Buna görə də müəllim ünsiyyəti düzgün və səmərəli təşkil etməyə imkan verən peşəkar və şəxsi keyfiyyətlər kompleksinə malik olmalıdır. Müəllim tələbə ünsiyyəti qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmalıdır. Ünsiyyət məqsədyönlü olmalıdır, ünsiyyət şəxsiyyətyönlü olmalıdır. Ünsiyyətin səmərəliliyi onun məqsədyönlülüyündən, məzmunundan, motivlərindən, normalara əməl edilməsindən asılıdır. Müəllim peşəsi bir sıra insani keyfiyyətləri ilə müəyyən edilir: iş prosesində insanlarla davamlı, sağlam ünsiyyət qurmaq, zehni olaraq özünü başqasının yerinə qoymaq, niyyətləri, düşüncələri tez başa düşmək, digər insanların əhvali-ruhiyyəsini, münasibətlərini anlamaq, yaxşı xatırlamaq, insanların şəxsi keyfiyyətləri haqda məlumatları yadda saxlamaq və nəzərə almaq, öyrətmək və öyrənmək, dinləməyi bacarmaq, geniş dünyagörüşünə malik olmaq, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq, insanın hisslərinin, şüurunun və xarakterinin təzahürlərini müşahidə etmək və s.

Hər hansı digər peşə fəaliyyəti kimi, müəllimlik də insandan müəyyən daxili şəxsi təməl tələb edir. Buna görə də ilk növbədə, ali məktəb tədrisinin əsas xüsusiyyətlərindən danışmaq üçün dəqiq müəyyən etmək lazımdır ki, hansı ehtiyaclar və dinamik meyillər müəllimin şəxsiyyətini digər peşə qruplarının nümayəndələrindən ayırır, birbaşa və dolayısı ilə universitetin rəqabət qabiliyyətinə necə təsir göstərir. Pedaqoji fəaliyyət müəllimin tələbələrə elə bir təsirdir ki, tələbənin şəxsi, intellektual və fəal inkişafına, eyni zamanda gəncin özünü inkişaf etdirmə və özünü təkmiləşdirməsinə yönəlmişdir. “Pedaqoji fəaliyyət müəllim işinin texnologiyası, pedaqoji ünsiyyət işi iqlimi, ab-havasıdır”. Pedaqoji fəaliyyətin elmi təhlili hər bir müəllimin yaradıcılıq metodunun unikallığına qiymət verir. Bu proses müqayisəli tədqiqat, keyfiyyət və kəmiyyət təhlili prinsipləri üzərində qurulur. Pedaqoji fəaliyyətin təhlili zamanı sistemli yanaşma prinsiplərinin tətbiqi xüsusilə perspektivdir. Sistemli yanaşma nəzəri və praktiki problemlərin həlli üçün ümumi elmi metoddur. Pedaqoji fəaliyyətə nəzər salarkən onu da xatırlamaq lazımdır ki, pedaqoji fəaliyyət fərdi deyil, birgə fəaliyyətdir. Çünki pedaqoji fəaliyyətdə mütləq iki fəal tərəf vardır. Müəllim-tələbə. Pedaqoji fəaliyyət mütləq ünsiyyət qanunlarına uyğun qurulmalıdır. Tədris prosesində tələbələr eyni vaxtda bir müəllimlə deyil bütün müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Müəllimlərin fəaliyyəti birgə, əlaqələndirilmiş, “ansambıl” olduqda, onların pedaqoji fəaliyyəti səmərəli olur və tələbə şəxsiyyətini inkişaf etdirir. Belə ardıcılığın ən yüksək meyarı təkcə müəllimlərin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi deyil, son məqsədə çatmağa yönəlmiş qarşılıqlı köməyidir. Ali məktəbdə pedaqoji fəaliyyətin nəticələri həm fəaliyyətin funksional məhsullarını (peşə, üsul, texnika), həm də fəaliyyətin psixoloji məhsullarını (şəxsiyyətdəki psixi neoplazmalar) əhatə edir. Başqa sözlə, pedaqoji fəaliyyətin əsas və

yekun nəticəsi tələbə şəxsiyyətinin, qabiliyyət və səriştəsinin inkişafıdır. Çünki hər bir tələbə obyektiv olaraq unikaldir. Ali məktəb müəlliminin pədaqoji fəaliyyəti kadrların hazırlanmasına yönəlib, müəllimlərdən öz işində ictimai və həyati yetkinlik, peşəkar keyfiyyət, yaradıcılıq tələb edir. Müəllimlik işi zehni fəaliyyətdir. Ali məktəb müəlliminin qüvvələrinin əsas tətbiq sahəsi yalnız hər hansı bir fənnin tədrisi deyil, eyni zamanda universitetdə təşkil edilmiş və həyata keçirilən elmi, metodiki, ictimai-siyasi və s. işlərdir. Beləliklə, müəllimin işi tələbələrin təhsili, tərbiyəsi, təhsilini başa vurduqdan sonra tələbələrin peşə fəaliyyətinə hazırlanması ilə bağlı problemlərin həlli prosesidir. YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə “Ali təhsil müəllimlərinin hüquqları haqqında konvensiya” hazırlanıb. Orada ali məktəbdə pədaqoji fəaliyyətin xüsusi bir peşə olduğu vurğulanır. Müəllimə bir şəxsiyyət kimi, bir mütəxəssis kimi, təhsil sahələri üzrə peşəkar, bacarıqlı vətəndaş şəxsiyyətini formalaşdıran pədaqoq kimi baxılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Карамушка Л.Н. Психология управления. - К . Миллениум, 2003. с. 123–125.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. - М.: Полииздат, 1975, с. 112-115.
3. Лукашенко М.А. Высшие учебные заведения на рынке образовательных услуг: Текущие проблемы управления. - М.: Бозор Д.С., 2003, 32с.
4. Маркова, А.К. «Психология педагогического труда». / А.К. Марков. - М., 1993 г. 56-78.
5. Məcid İsmixanov, Rəfiqə Rəfiqə Vəxtiyarova Ali məktəb pədaqogikası (Mühazirə mətnləri). Bakı: 2010, 45-46.
6. Fərrux Rüstəmov, Tamilla Dadaşova. Ali məktəb pədaqogikası (Magistratura pilləsi üçün dərslük). Bakı: Nurlan, 2007, 97-121.
7. Q.Ирина. Диссертация Вячеславовна Психологические особенности педагогического общения преподаватель-студент в современном вузе Смоленск. 2011, 16-53 с.

SUMMARY

Huzura Hajizade

THE SPECIFIC FEATURES OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN HIGH SCHOOLS

The main goal of modern higher education is not only to equip young people with the traditional complex of "knowledge, skills and habits", but also to form them. Training of young specialists for individual and collective activity is carried out in the higher school. In higher schools, making independent, meaningful decisions and implementing them, behaving adequately in non-standard professional and life situations, training of personnel with the ability to think creatively and innovatively is a result of successful pedagogical activity. The article presents the most important results of the study of the characteristics of pedagogical activity in the Higher School. Accordingly, the factors influencing the pedagogical activity were also presented in the article. The motivation factor was mentioned as the main factor. The teacher's activity is unique not only in terms of its content, but also in its structure - the manifestation of cognitive, emotional, volitional and motivational processes. It was noted that a properly established communication between a teacher and a student increases the quality of pedagogical activity. The issue of increasing the efficiency of higher school teachers was also touched upon in the material. During the research, he used empiric methods (observation, comparison), theoretical methods (analysis, synthesis) that show the direction and general method of solving problems related to the implementation of teaching activities at the university. As a result of the research, it was concluded that a modern teacher should have important professional skills and psychological qualities in order for students to master the teaching material more efficiently. And that's why it is necessary for the teacher to be engaged in scientific activity

along with the teaching of the subject. Therefore, the working conditions of the teacher in the universities should be established in such a way that the teacher can effectively engage in both teaching and scientific activities.

Key words: *higher school, teacher, student, motivation, communication.*

РЕЗЮМЕ

Хузура Гаджизаде

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВУЗЕ

Основная цель современной высшей школы не только вооружить молодежь традиционным комплексом «знаний, умений и навыков», но и сформировать их. Подготовка молодых специалистов к индивидуальной и коллективной деятельности осуществляется в высшей школе. В высшей школе принятие самостоятельных, осмысленных решений и их реализация, адекватное поведение в нестандартных профессиональных и жизненных ситуациях, подготовка кадров, обладающих способностью творчески и нестандартно мыслить, является результатом успешной педагогической деятельности. В статье представлены наиболее важные результаты исследования особенностей педагогической деятельности в высшей школе. Соответственно, в статье также представлены факторы, влияющие на педагогическую деятельность. В качестве основного фактора был назван мотивационный фактор. Деятельность педагога уникальна не только по своему содержанию, но и по своей структуре - проявлению познавательных, эмоциональных, волевых и мотивационных процессов. При этом остается место для взаимного общения учителя и ученика. Отмечено, что правильно налаженная коммуникация учителя и ученика повышает качество педагогической деятельности. Также в материале был затронут вопрос повышения эффективности преподавателей высшей школы. В ходе исследования он использовал эмпирические методы (наблюдение, сравнение), теоретические методы (анализ, синтез), которые показывают направление и общий метод решения задач, связанных с осуществлением педагогической деятельности в вузе. В результате исследования сделан вывод о том, что современный учитель должен обладать важными профессиональными навыками и психологическими качествами, чтобы учащиеся более эффективно осваивали учебный материал. И поэтому учителю необходимо заниматься научной деятельностью наряду с преподаванием предмета. Поэтому условия работы преподавателя в вузах должны быть созданы таким образом, чтобы преподаватель мог эффективно заниматься как преподавательской, так и научной деятельностью.

Ключевые слова: *высшая школа, преподаватель, студент, мотивация, общение.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781.

FİKRƏT ƏMİROVUN FORTEPIANO ƏSƏRLƏRİNDƏ MUSİQİ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Fikrət Əmirovun fortepiano yaradıcılığından bəhs edir.

Fikrət Əmirov geniş diapazona malik bəstəkardır. O, opera, balet, simfoniya və simfonik süitalar, simfonik muğamlar, mahnı və romanslar, fortepiano üçün əsərlər, dramatik pyeslərə yazılmış musiqinin müəllifidir. Bəstəkarın yaradıcılıq üslubu digər bəstəkarlardan özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Milli musiqi mədəniyyətimizdə Fikrət Əmirovun fortepiano pyesləri xüsusi əhəmiyyətə malik olaraq Azərbaycan musiqisində yeni çalarlı, emosional obrazlı səhifə açmışdır. Amma bəstəkarın yaradıcılığında fortepiano musiqisi aparıcı janr olmamışdır. Buna baxmayaraq, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində F.Əmirovun müraciət etdiyi bütün janrlarda izlənən üslub xüsusiyyətlərinin fortepiano musiqisində də müşahidə olunması onun dəsti-xəttinin fərdiliyinə ən yaxşı sübutdur.

Məqalədə F.Əmirovun yaradıcılığında əhəmiyyətli yeri olan və bəstəkarın parlaq yaradıcılıq üslubunu özündə əks etdirən “Uşaq lövhələri” və “On iki miniatür” fortepiano silsilələri təhlil olunmuş və bu əsərlərin musiqi dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: fortepiano, silsilə, üslub, janr, səciyyəvi xüsusiyyətlər, musiqi dili.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin ən istedadlı nümayəndələrindən biri, müasir dünya musiqisini öz qiymətli əsərləri ilə zənginləşdirən görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirovun milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafındakı xidmətləri əvəzsizdir. Onun əsərləri respublikamızın və xarici ölkələrin konsert səhnələrində ifa olunaraq dinləyici auditoriyasının məhəbbətini və rəğbətini qazanmışdır.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığının ötəri təfsiri bunlardan ibarətdir: simli alətlər orkestri üçün yazılmış ilk milli simfoniya (“Nizami”), müasirlik mövzusunda həsr olunmuş ilk lirik opera (“Sevil”), ilk milli fortepiano sonatası (“Romantik”) və nəhayət, dünya musiqi ədəbiyyatında ilk və yeni janr üslubu ilə yazılmış simfonik muğamlar. Bu sıraya bəstəkara qədər analoqu olmayan əsərlərdən – fortepiano və xalq çalğı alətləri orkestri üçün Konserti, “Nəsimi” vokal-xoreoqrafik poemanı da əlavə etmək lazımdır. Göründüyü kimi, F.Əmirov çox sayda illərin yaradıcısıdır.

F.Əmirov yaradıcılığının müəyyən hissəsini onun müxtəlif illərdə yazdığı fortepiano əsərləri təşkil edir. Forteplano əsərlərinin arasında daha çox maraq doğuranı isə bəstəkarın uşaqlar üçün yazdığı “Uşaq lövhələri” və “12 miniatür” məcmuələridir.

“Uşaq lövhələri” yığcam şəkildə əks olunmuş on iki kiçik pyesdən ibarət silsilədir. Pyeslərdən hər biri özünəməxsus aforizm-tezisdır. Bununla yanaşı, bəstəkar silsilədə müəyyən qədər qənaətcilliklə də olsa, özünün melodik və harmonik tapıntılarından geniş istifadə etmişdir. Müvafiq janrın hiss olunması, əsasən, azacıq ritmik şəkildəyişmələri, onun harmonik inkişafı isə mikrovasitələr, yəni güclə sezilən dəyişikliklər sayəsində əldə olunur.

Pyeslərin fakturası şəffaf, əsasən də, ikisəsliyədir. Miniatürlərin sadə formalarda əks olunmuş strukturu əksər hallarda ikisəsli və ya sadə üçsəsli periodla (dövr) ifadə olunur. Bununla belə,

formanın mənşəyini, əsasən, xalq strukturu təşkil edir. Bir sıra pyeslər əyani şəkildə təsviredicilik elementləri ilə ifadə olunur. Əyanilik, hər şeydən əvvəl, proqram başlıqları ilə sıx əlaqədardır.

Silsilədə təzadlıq prinsipi əhəmiyyətli rol oynayır, bununla yanaşı, müəyyən bütövlük də müşahidə olunur. Silsiləni, geniş mənada, onun emosional tonu və lirik janrı birləşdirir. Bütün pyeslər təsirli lirik xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Silsilənin pyesləri nəqledicilik, səmimi mahnı, yüngül, cazibəli rəqsvarilik, düşüncəli əhvali-ruhiyyədən ibarətdir.

“Uşaq lövhələri”nin birinci miniatürü (“Nağıl”) dinləyicini uşaqların fantastik dünyası ilə tanış edir. Bu giriş pyesin əsas melodik obrazı olan şur ladının dayaq tonlarını (“e” mayesini və yuxarı “a” kvartasını) yüngülcə göstərən kvarta intervalının semantikasını əks etdirir. Tonikaya doğru sonrakı səlis enmə yenidən kvarta hərəkəti ilə (*e-a* variantında) qeyd olunur.

Nümunə:

Pyesin yeni cizgilərlə zənginləşdirilmiş paraperiodik strukturlu forması və müvafiq olaraq, bütün mövzusu girişin kvarta çağırışından yaranır. Bunun xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, ikinci dövrilik (*b+b'*) bütövlükdə deyil, qısaldılmış şəkildə (yalnız *b*) ifadə olunur; belə ki, məhz ikinci dövrilik girişin məzmununu təşkil edir. Şübhəsiz ki, onun təkrarı, hətta müxtəlif variantlarda belə, formanın əsas bölməsində pyesə müəyyən monotonluq gətirərdi, buna görə də F.Əmirov burada mövzunun ikinci hissəsini (*a+a+b*) yarımçıq səsləndirir. Artıq bu misal bəstəkarın xalq strukturlarının fərdi yaradıcılıq ustalığı ilə tətbiqinin parlaq göstəricisi ola bilər.

“Nağıl”ın mövzusunda epik “tapşırığa” baxmayaraq, lirik başlanğıc hissə olunur; belə ki, pyesin orta səsində seksta və tersiyaların yumşaq paralelliyini yaradan gizli melodik xətt eşidilir. Lirik ifadəlilik çox qısa kodada cəmləşir. Bəstəkar şur ladının özünəməxsus (*II°-T*) plaqal kadans yaradan ikinci aşığı pilləsinin (*fa bekar*) əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayır.

Uşaq marşı xarakterində şərh olunan ikinci pyesdə (“Gəzinti”), ifasında bütün miniatürün inkişafı əks olunan iki lad dayaq tonunun – *g moll* (şur) və *Es dur* (*g moll-un VI* pilləsi) qarşılaşması qeyd olunur. Bu özünəməxsus lad dəyişkənliyi mövzunun harmonik fakturalı məzmununu təşkil edir.

Pyesin forması bənd-nəqərat quruluşudur. Buradakı cəm tipli 8 xaneli başlanğıc-dövr Azərbaycan xalq musiqisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir (*I+I+I+I+və*). Mövzu daxilində, xüsusilə onun kadensiya mərhələlərindəki (formanın ortasında və sonunda) *si bemol*, *lya*, *sol* oxumaları zamanı özünəməxsus refrenlik xüsusi diqqəti cəlb edir. *II°* pillənin (*a, as*) çalarlarını da ikinci hissənin səciyyəvi detalı kimi qeyd etmək olar.

“Ərimə”, “yayılma” kimi romantik üsulu yenidən canlandıran kiçik koda çox təsirlidir. Lakin burada onun konstruktiv funksiyası “*g*” tonikalı şur ladının aparıcı mövqeyini təsdiq etməkdən ibarətdir. Bununla da lakonizm prinsipi bir daha nümayiş olunur.

“Uşaq lövhələri”nin üçüncü pyesi “Mahnı” adlanır. Mövzusu, harmonik dili və quruluş formasına görə bu pyesi maraqlı miniatürlərdən biri hesab etmək olar. Birinci üçxanə (mövzu) 2/4 ölçü ilə qeyd olunur.

Nümunə:

Bu üçxanə dəfələrlə müxtəlif variantlarda təkrar olunaraq gələcək inkişafın əsasını təşkil edir. Onun forması harmonik-tonal variasiyalarla zənginləşdirilmiş sadə dövriliktir; belə ki, birinci üçxanə (*a*), eləcə də onun variantı (*a*¹) *d moll-da* verilmişdir. Lakin mövzu müxtəlif tərzdə harmonizə edilmişdir; birinci dəfə *II* pillə (major və minor) şəklində verilmiş tonikadan (*C*) əvvəl gəlir, ikinci 4-xanədə isə mövzu (*a*¹) “yumşaldılmış” tam kadans (*IV-III-T*) fonunda görünür. Sonra mövzu müxtəlif variantlarda inkişaf edərək *g moll* tonallığına keçir və burada rəngarəng *DD, S, T* plaqal kadans fonunda yenidən iki dəfə səslənir.

Beləliklə, əvvəlki pyesdə olduğu kimi, iki dayaq tonallığın – *d moll* və *g moll* qarşılışması əsas rol oynayır. Sonra isə *d moll* tonallığı ilə *g moll* tonallığı yenidən bərabər hüquqa malik olur. Bu baxımdan, kodanın funksiyası əvvəlki bütün inkişafı məntiqi cəhətdən yekunlaşdıran şur ladının hakim mövqeyini təsdiq etməkdir.

Sonrakı, “Sevilin rəqsi” nömrəsində pyesin harmoniya və fakturasının dəyişilməzliyini təsdiq edən *fis-h* kvarta intervalı mövzunun rüşeymi kimi özünü göstərir. Mahiyyət etibarilə forma, birinci xanənin intonasiya variantı olan ikinci xanənin ilk 4-xanəsindən yenidən yaranır.

Nümunə:

Həmçinin qeyd etməliyik ki, mövzunun harmonik “gözəlliyi” (*T-S, V-VI*) dəqiq saxlanılsa da lad dayaqları, istinad pillələri müxtəlifdir. İlk ikixanədə bu, şüştər ladının əsas tonu, ikincidə isə ladın aşağı (*g*) tersiyasıdır. Mövzunun bəstəkar tərəfindən incəliklə ifadə olunan harmonik rəngarəngliyi də məhz buradan yaranır. Şüştərdə (*h*) səslənən ilk ikixanədə klassik kəsik kadensiya və özünəməxsus tam kadensiya (*VII-T*) ilə əks olunan ikinci ikixanədəki *g moll-a* yönəlmə verilmişdir. Həmin bu variantlı dövriliyi ikinci dəfə verərək, bəstəkar daha bir ladtonal çaları (*e-moll*) gətirməklə onu mürəkkəbləşdirir. Bu, oktavanın ikili kontrapunktu olan polifonik prinsipin ikinci dövriliyə (*a*¹) daxil edilməsindən yaranır. Səslərin belə yerdəyişmələri nəticəsində *e-moll-un* tonik sekstakkordu kimi qavranılan son istinad notları *g-e* intervalı olur.

Nəticədə pyesin aparıcı ladı şüştər daxildən özünün plaqal sferasına malik olan ladın *VI (g)* və *IV (e)* pillələri ilə zənginləşir, bu da öz növbəsində onun funksional əhəmiyyətini artırır. “*fis*” səsindəki dominant predikt (reprizaya hazırlıq) olan qısa əlaqə, formaya reprizalı üçhissəlilik cizgiləri verir.

“Uşaq lövhələri”nin bütün pyeslərinə xas olan bu cür xüsusiyyətlər Əmirovun digər instrumental və vokal əsərlərini fortepiano pyesləri ilə birlikdə bir topluda yaxınlaşdıraraq bəstəkarın dəst-xəttinin təbii təzahürü kimi özünü büruzə verir. Belə ki, “Laylay” miniatüründə bəstəkar variantlı inkişaf prinsipinə yenidən müraciət edir. Bu prinsip son nəticədə özünəməxsus kodalı birhissəli forma yaradan iki əsas motivin təkrarlanmasından ibarətdir.

Motivlərin intonasiyalı variantlarının tez-tez təkrar olunan prinsipi, iki tonik dayağın səslənməsi ilə əlamətdar olan harmoniyanın zənginləşməsi, intonasiyaların variantlı sintezi – bunların hamısı, eyni zamanda bu pyesə də xas olan əlamətlərdir. Mövzunun sonuncu səslənməsi zamanı onun bütün elementlərinin cəmləşməsini və harmonik zərifliyini də qeyd etmək lazımdır.

Üçüncü “Skertso” pyesində mövzunun klassik kvadrat formasını pozan və sonradan əlavə edilən xanələri, eyni zamanda qeyri-mütənasiblik (məsələn, *4+1+4* xalq strukturuna yaxın olan) kimi struktur xüsusiyyətlərini müşahidə etmək olar.

Pyesin sonrakı inkişafı ifadəsi göstərir ki, miniatürün forması bütövlükdə, xalq strukturunun iki qoşa dövriliyindən (paraperiodik) (*a+a+a¹+a²*) ibarətdir və burada da xalq strukturunun göstərilən dövrü birinci dövriliktir (*a+a*).

Doqquzuncu “Oyun” miniatürünü lad dəyişkənliyi ilə zənginləşdirilmiş xalq qoşa dövriliyi əsasında yaranan üçhissəli homofon formasının maraqlı bir nümunəsi kimi göstərmək olar.

On birinci “Elegiya” miniatüründə də həmçinin bütün formanın xalq ənənələri, o cümlədən paraperiodik xalq strukturlarının yaradıcılıqla tətbiq edilməsini müşahidə etmək mümkündür.

“Rəqs” adlanan final pyesi rəqsin başlanğıc intonasiasından yaranan birmövzulu formadır. Burada harmonizə ladın üfüqi inkişafından yaranır: *VII^h (es-ges)*, *II (ges-b-des)*. Pyesin harmonik inkişafında *II* pillə xüsusi rol oynayır, formanın bütün qısa “orta” hissəsi plaqal karkasın bir hissəsi kimi, məhz onun üzərində qurulmuşdur.

Nümunə:

“Uşaq lövhələri” silsiləsinin musiqi dilinin əsas xüsusiyyətləri qısaca olaraq bunlardan ibarətdir.

“On iki miniatür” silsiləsi F.Əmirov yaradıcılığının, eləcə də bütün milli fortepiano musiqisinin maraqlı nümunələrindən biridir. Bundan əlavə, silsilə musiqi dilinin parlaq şəkildə əks olunmuş əlamətləri ilə diqqəti cəlb edərək, həmçinin Əmirov dəst-xəttinin əsasını təşkil edir.

“On iki miniatür”ün intonasiya materialı, eləcə də əsasən daha “yaşlı” ifaçılar üçün nəzərdə tutulmuş piano üslubu “Uşaq lövhələri” ilə müqayisədə daha mürəkkəbdir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, burada həyat-məişət təəssüratları musiqinin emosional tonusunu yüksəldən lirik başlanğıcla çulğalaşır. Silsilənin musiqisində lirika, fantastik mühit, həyatın nəğməli anları janr səhnələri və s. ilə təbii olaraq vəhdət təşkil edir.

“Uşaq lövhələri”ndə olduğu kimi, silsilə Proloq funksiyasını yerinə yetirən nəqlədiçi Nağıl-pyeslə başlayır. *3/4*, *2/4*, *3/4* ölçülərinin növbələşməsi sayəsində əmələ gələn dəyişikliklər, melodiyanın mərhələli inkişafı mövzunun muğam formatəşkili ilə yaxınlığından xəbər verir. Miniatürün quruluşu da maraqlıdır; o, repriza növlü kodalı ikisəli formaya uyğun gəlir.

İkinci pyes (“Aşıqsayağı”) birinci ilə təzadlıq təşkil edir. O, xalq instrumentalizminə xas olan əlamətləri yenidən canlandırır. Səciyyəvi ritm və aşıq instrumentalizminin “saz” sekunda intervalını əmələ gətirən mövzunun ilk iki xanəsi mahiyyət etibarilə dəyişilməz qalır.

Bir çox pyeslərdə olduğu kimi, bənd-nəqərat, demək olar ki, tez-tez təkrar olunan əsas formadır.

F.Əmirovun əsərlərində tez-tez müşahidə olunduğu kimi, tonikanın *fa-bekar* əksildilmiş kvintasını göstərməklə ladın *S (e-gis-h)* funksiyası xüsusi vurğulanır. Mövzunun sonuncu (4-cü) kulminasiyalı və çox qıradılmış (cəmi 2 xanə) təqdimatında tonikanın əksildilmiş kvintası harmoniyanın vacib elementi kimi özünü göstərir.

Üçüncü “Noktürn” miniatürü özünün forması, intonasiyalı-harmonik inkişafı, həmçinin də parlaq ifadəli məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Pyesi dinləyərkən, tonik kvinta və özünəməxsus ostinato fakturalı fonun bütün ritmik şəkilləri sayəsində müşayiətli vokal əsəri təəssüratı yaranır. Pyesdə, məhz belə ardıcıl şəkildə verilmiş ostinato prinsipi özünü Əmirovun dərin xalq təfəkkürünün ən vacib bir göstəricisi kimi büruzə verir.

Mövzunun mahnıya yaxın olan melodik obrazı artıq birinci 4 xanədə meydana çıxır. Onun birinci ikixanəsində şurun (*cis-gis-cis*) lad təməlinin və sonrakı kvinta ətrafında gəzişmələrin vurğulanması diqqəti cəlb edir.

İkinci (*a¹*) elementi həmin kvintaya daha çox düzxətli enmə hərəkətini əks etdirir.

Kadensiya dönməsinin, sanki əks-sədalı təkrarı nəticəsində cümlənin strukturu beşinci xanəyə qədər (*4+1*) genişlənir. Mahnıda mövzunun kvadratlığının pozulması, müvafiq olaraq, son kadensiyaya düşən ikinci cümlə üçün də səciyyəvidir. Burada “saz” sekundasının tonik *3/5*-yə “təsiri” də qeyd olunmalıdır.

Materialın inkişafı təsdiq edir ki, pyesin birinci hissəsi təkrar strukturun dövrü deyil, dövriliyin xalq strukturudur ($a+a^1$), ondan sonra isə həmin (b) material üzərində qurulmuş ikinci dövrilik gəlir. Bunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ikinci dövriliyin (b^1) təkrarlanması pyesin əsas forması çərçivəsində deyil, sırf koda, yəni yekun harmonik tərtibatla əks olunmuş kodada verilmişdir; melodik xətt tədricən tonikada sönür, basda isə elə həmin tonik basda möhkəmləndirilmiş minor ($fa^\#-lya^\#$) və tonikaya yönəlmiş xromatik tersiya halqası səslənir.

“Noktürn”ü əvəz edən şən skertsolu “Yumoreska” özünün şıltaq və şən hərəkətliyi ilə fərqlənir. “Yumoreska”dan sonrakı “Lirik rəqs” onunla təzadlıq təşkil edir.

Məcmuədə yeganə təsviri-janr səhnəsini canlandıran “Ovda” pyesini, öz növbəsində “Laylay” əvəz edir. Bu və bundan sonrakı nömrələr də əvvəlki pyeslərin inkişaf və quruluş prinsipləri ilə əks olunur. Zərif modulyasiya keçidləri, major-minorun özünəməxsus “sayrışması”, laddan-lada keçməyə kömək edən sürəkli dəyişmələr və s. xüsusi diqqət cəlb edir.

Belə ki, səkkizinci pyes (“Vals”), artıq girişin ilk kadanslı dördxanəsində, möhkəm bərqərar olmuş şur (lya) ladında başlayaraq Avropa dinləyicisi üçün qeyri-adi olan D və mürəkkəb S ardıcılığı ilə diqqəti cəlb edir. (II^6 pillənin akkordunun subdominantı bası ilə üst-üstə düşməsi).

Nümunə:

Sonra valsın birinci hissəsi (a) səslənir. Burada lya mayeli Şur öz yerini re mayeli Çahargaha verir və Şurdan major S -ya keçid kimi qavranılır. Şurdan Çahargaha keçidi Şur ladı üçün özünəməxsus D (II^6 pillə) və Çahargah üçün isə S olan $d-e-b-d$ akkordu əlaqələndirir. Səciyyəvi ritmik şəkillə, punktirli ritmlə əks olunan major D ($a-cis-e$) major-minorun parlaq çalarını gücləndirir.

Şur ladı daxilində “ lya ”dan “ $si bemol$ ”a yarımtonlu lad yerdəyişməsi də maraqlıdır; artıq Rast ladında baş verən belə yerdəyişmə “Barkarola”ya xüsusi rəngarəng çalar verir. Sonradan bəstəkar daha bir ifadə, lakin bu dəfə bütün materialın yenə $1/2$ yuxarıda, yəni (fis) Rastda səslənən yeni ifadəsini verir. Qeyd edilməlidir ki, həmin bu “modulyasiya” sırf melodik cəhətdən mümkün olmuşdur.

Canlı “Tokkata” (onuncu pyes) könül oxşayan, səmimi “Elegiya” ilə əvəz olunur. Pyesin forması kodalı təkrar strukturun ($7+6$) qeyri-mütənasib kəsik period olmaqla improvizasiyalı hekayə tonuna, sanki rəqəslənən əlamətləri gətirən başlanğıc (arabir) oxumalardan yaranmışdır.

Nümunə:

Burada pyesin ən səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, ladin VI pilləsi (ais) yüksəldilmiş və ritmik vurğu ilə ifadə olunmuşdur.

Əmirovun əsərlərində, həmişə olduğu kimi, harmonik müşayiət mövzunun özünəməxsusluğunu gücləndirir (tonika ətrafında gəzişmədən yaranan aşağı aparıcı tonun üzərində qurulan $b-des-f$ akkordu).

F.Əmirovun əsərlərində onun yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlərdən – sekstaların, oktavalının, üçsəslilərin və s. paralelliyi, melodiyanın “qalınlaşması” və digərləri böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Bütün bunlar bəstəkarın musiqisinə xas olan üslub xüsusiyyətlərini səciyyələndirən üsulların silsilələrdəki mövcudluğunu bir daha sübut edir.

Folklorun sonor xüsusiyyətləri ilə diqtə olunan faktura məsələlərinin də həlli özünün orijinallığı ilə fərqlənir. Belə ki, akkord-interval paralelliyi, melodik səslərin “qalınlaşması” və s. ilə müşayiət olunan faktura folklor instrumentalizminin əlamətlərini canlandırır. Səciyyəvi üsullar xalq çalğı alətlərinin yaradıcı təqlidinə nail olmağa imkan yaradır. Sekunda paralelliyi, saxlanılan intervallar, ikili notlar, birsəsli barmaq fiqurasiyaları və s. buna misal ola bilər.

Əmirovun yaradıcılığında fortepiano musiqisi aparıcı janr olmamışdır. Buna baxmayaraq, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində bəstəkarın müraciət etdiyi hər bir janrda, hər bir formada öz izini qoyan üslub xüsusiyyətlərinin bu janrda da mövcudluğu onun dəsti-xəttinin fərdiliyinə ən yaxşı sübutdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli musiqi mədəniyyətimizdə Fikrət Əmirovun fortepiano pyesləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu pyeslər Azərbaycan musiqisində yeni çalarlı, emosional obrazlı səhifə açmışdır. Bəstəkar musiqidə əvvəllər təsadüf olunmayan janr-formalar tətbiq etmişdir. Əmirov daim xalq musiqisinə istinad edərək bu janr-formaları klassiklərin və romantiklərin təcrübəsindən əxz etmişdir.

Müxtəlif həyat və məişət səhifələrini, poetik mənzərələri silsiləlik əsasında bütöv bir əsərdə birləşdirən bəstəkar, mahiyyət etibarilə uşaqlar üçün deyil, uşaqlar haqqında musiqi yazmışdır. Bəstəkar uşaq qəlbinin, onun daxili aləminin gözəlliyini yaratmışdır. Hər iki silsilədə virtuozluq olmasa belə, onları yüksək səviyyəli pianoçular ifa etməlidirlər, çünki bəstəkarın özünəməxsus üslubda yazdığı bu pyeslər “böyükələrin” səviyyəsindədir.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığında məzmun mövzu və obrazların əhatəsinə görə daha geniş və dərinidir. O, pianoçunu artıq “məskunlaşma” çərçivəsindən kənara çıxan ən müxtəlif obraz və mənzərələrlə tanış edərək ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini genişləndirmişdir. Bu işə ifaçılığa təsir göstərməyə bilməzdi. Folklor yaradıcılığının normalarını üzvi surətdə mənimsəməklə, onların spesifikasiyasını fərdi şəkildə həyata keçirən Fikrət Əmirov klassiklərin və romantiklərin ənənələrindən fortepiano yazısı səviyyəsində hərtərəfli şəkildə istifadə edərək özünün piano üslubunu yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Насибəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Apostrof Çap evi, 2010, 176 s.
2. Адыгезалзаде З. Фортепианные миниатюры Ф. Амирова. Баку: Ишыг, 1979, 32 с.

SUMMARY

Inara Maharramova

FEATURES OF THE MUSICAL LANGUAGE OF THE PIANO WORKS OF FIKRET AMIROV

The presented article is devoted to the piano work of the outstanding Azerbaijani composer Fikret Amirov.

Fikret Amirov is the author of operas, ballets, symphonies and symphonic suites, symphonic mughams, songs and romances, works for piano, music for drama performances. The creative style of the composer differs from other composers in its individual characteristics.

Piano music was not the leading genre in Amirov's work. Nevertheless, the best evidence of the individuality of his handwriting is that the stylistic features observed in each work of the composer in different periods of his work are also observed in piano music. The article analyzes the piano series “Children's Pictures” and “Twelve Miniatures”, which occupy an important place in the work of F. Amirov and reflect the brilliant creative style of the composer, and defines the characteristic

features of the musical language of these works. Piano pieces by Fikret Amirov are of particular importance in the national musical culture. These works opened a new page in Azerbaijani music.

Key words: piano, series, style, genre, specific features, musical language.

РЕЗЮМЕ

Инара Магеррамова

ОСОБЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО ЯЗЫКА ФОРТЕПИАННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ФИКРЕТА АМИРОВА

Представленная статья посвящена фортепианному творчеству выдающего азербайджанского композитора Фикрета Амирова. Фикрет Амиров – автор опер, балетов, симфоний и симфонических сюит, симфонических мугамов, песен и романсов, произведений для фортепиано, музыки к драматическим спектаклям.

Творческий стиль композитора отличается от других композиторов своими индивидуальными особенностями. Фортепианная музыка не была ведущим жанром в творчестве Амирова. Тем не менее лучшим доказательством индивидуальности его почерка является то, что стилистические особенности, наблюдаемые в каждом произведении композитора в разные периоды его творчества, наблюдаются и в фортепианной музыке. В статье анализируются фортепианные циклы «Детские картинки» и «Двенадцать миниатюр», занимающие важное место в творчестве Ф.Амирова и отражающие блестящий творческий почерк композитора, определяются характерные черты музыкального языка этих произведений. Фортепианные пьесы Фикрета Амирова имеют особое значение в национальной музыкальной культуре. Эти произведения открыли новую страницу в азербайджанской музыке.

Ключевые слова: фортепиано, цикл, стиль, жанр, специфические особенности, музыкальный язык.

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulxarehmedova1966@gmail.com

UOT: 792.

ŞUŞA DÖVLƏT MUSIQİLİ DRAM TEATRI MÜTƏRƏQQİ İDEYALARIN TƏBLİĞATÇISI KİMİ

Teatrların yaranması mədəniyyətin formalaşmasında geniş rol oynadığı kimi, eyni zamanda ictimai fikrin inkişafına da səbəb olur. Bu kontekstdə bütün dünya xalqlarının tarixində teatrın xüsusi rolu olub. Ölkələrə liderlik edənlər ilk növbədə teatrın formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görmüş, ziyalılar bu sahənin inkişafında əsaslı rol oynamışlar. Azərbaycanda teatr sənətinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır, bu birbaşa xalqın genişsəpki fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Bu gün Azərbaycanda saysız-hesabsız dövlət və müstəqil, həvəskar teatrlar fəaliyyət göstərir. Teatrların yaradılması ilə bağlı olaraq Azərbaycanda hər daim həm dövlət, həm də xalq dəstəyi geniş rol oynamışdır. Müstəqillik qazandıqdan sonra teatrların fəaliyyəti istiqamətində Azərbaycanda mühüm addımlar atılmışdır. Teatrların repertuarları genişləndirilmiş, dövlətçilik kontekstində mütərəqqi meyillərin təbliğinə başlanılmışdır. Teatrlar mədəni inqilabın əsas carçıları olmaqla yanaşı, eyni zamanda ictimai şurun formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən olan Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrları haqqında danışacağıq. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şuşada teatrın yaradılması və fəaliyyətinin davamlı olaraq saxlanması məsələsi hər dövr üçün son dərəcə çətin və aktual olmuşdur. Bu səbəbdən məqalədə Şuşada teatrın yaranması, keçdiyi keşməkeşli yol ilə yanaşı, eyni zamanda onun Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən bu günədək qorunması, fəaliyyətinin saxlanması məsələsi tədqiqata cəlb olunub.

Açar sözlər: teatr, Şuşa, dövlət, mədəniyyət, inkişaf, mədəni inkişaf, dövlətçilik

Şuşa hər zaman Azərbaycan üçün xüsusi önəmi olan məkanlardan olmuşdur. Qarabağın dilbər, cənnət güşəsi olan Şuşa Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə, teatrına dahi sənətkarlar bəxş etmişdir. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycana qarşı başladığı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata keçirmişdir. Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdir” (7).

XIX əsrdən başlayaraq Şuşada teatr tamaşaları artıq yeni ictimai məzmun və forma kəsb etməkdə idi. Mütərəqqi fikirli insanlar arasında teatra qarşı maraq hissi artmağa başladı və bu da tərəqqiyə doğru addımların atılmasına səbəb oldu.

Professor İnqilab Kərimov o dövrü şərh edərək yazır: “Məlum olur ki, yerli əhali yalnız xalq

teatrlarının tamaşaları, xanəndə və aşıqların çıxışları ilə kifayətlənməyib, modern teatr tamaşalarına da baxırmışlar. Şuşada yerli kəndirbazların və səyyar sirk artistlərinin də çıxışları olurdu.

“Qafqaz” qəzetində bu barədə yazılıb: “Şuşalıların bütün əyləncələri içərisində birinci yeri cənab Lamberkerin sirk tamaşaları tutur” (4, s. 56).

1938-ci ilin fevralında Şuşa Dövlət Kolxoz və Sovxoz Teatrı yaradılmış, 1943-cü ildə isə kollektivin adı Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı olaraq dəyişdirilmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin adının verildiyi teatrda dram və komediyalarla yanaşı, opera və operettaları da oynanılmış, teatr maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Daha sonra Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı fəaliyyətini 1949-cu ildə dayandırmışdır.

“Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə (11 may 1990-cı il) Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən (25 may 1992-ci il) Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrının fəaliyyəti bərpa edilmiş, Qarabağ hadisələri ilə bağlı olaraq 1992-ci ildə teatr Bakıya köçmüş, Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında (1992–2005-ci illər) varlığını davam etdirmişdir. “Hazırda Bakıdakı “Savalan” kinoteatrının binasında fəaliyyət göstərir (2005-ci ildən). Teatrın Bakıda ilk tamaşası Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili əsəri olub (13 fevral 1993-cü il).

Şuşa teatrının inkişafına Ə.B.Haqverdiyev dəstək göstərmişdir. Haqverdiyev Peterburqda oxuyarkən yay tətillərində tez-tez Şuşaya gələr, ziyalılar və teatrsevərlərlə birgə bu sahənin inkişafına xidmət göstərərmiş. Bütün bunların nəticəsində bir müddət sonra - 1896-cı ildə “Dağılan tifaq” Şuşada tamaşaya qoyulur, rejissoru Haqverdiyevin özü olur. “İlk dəfə Şuşada oynanıldıqdan sonra, Bakıda, Tiflisdə, Batumda, Naxçıvanda və bir çox başqa şəhərlərdə dəfələrlə müxtəlif ifalarda tamaşaçılara göstərilmişdir” (3, s.25-28).

Şuşa Azərbaycan mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli yer tutur, bura həm də teatrsevərlərin ziyarət etdiyi məkan idi. Cəlil Məmmədquluzadənin də yaradıcılıq taleyində Şuşanın öz yeri var. Rzaqulu Nəcəfov öz xatirələrində belə yazır: - “Ölülər” komediyasının birinci oxunması 1913-cü ildə Şuşa qalasında vaqe olmuşdur... Həmin ilin yayında biz də qalada idik. Mirzə Cəlillə həyat yoldaşı Həmidə xanımın mənzilləri şəhərin erməni hissəsində idi. O yayı Bakıdan Sarabski və Ağdamski qalaya qastrola gəlmişdilər. Başqa artistlər də vardı. Əbdürrəhim bəy də ki, adəti üzrə yayı Şuşada keçirirdi - Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, hal hazırda bərhəyat olan maarif və səhnə xadimlərimizdən Azad Əmirov, qardaşı doktor Umbay Əmirov, Surxay Adıgözəlov, xalq artistimiz Sarabski, Əhməd Ağdamski, doktor Kərim bəy Mehmandarov, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Həmidə xanım, Mirzə Cəlili qardaşı Mirzə Ələkbər, o vaxtın məşhur dram artisti səhnədə Vəli adı ilə şöhrətlənmiş Əbülfət Vəliyev və bu sətirləri yazan və daha bir neçə zat hazır idilər. Mirzə Cəlil cürətsiz, bir qədər utana-utana “Ölülər”i oxumağa başladı... Hamı bir səslə əsəri təqdir və tərif etməklə bərabər, hələlik səhnədə qoyulmasını, bilxassə mövhumat yuvası olan Şuşa qalasında... tez olduğunu qeyd etdilər” (2, s.93-94).

1916-cı ilin avqustun 17-də Xurşudbanu Natəvanın qızı Xanbikənin evində yerləşən məktəbdə tamaşaya qoyulan “Ölülər” əsərindən sonra cəhalətsevərlər və bir qrup molla Cəlil Məmmədquluzadənin ünvanına nalayiq fikirlər söyləməyə başlamışlar, müəllif tənqid atəşinə tutulmuşdur.

1920-ci illərdə, teatrın repertuarında Ə.Haqverdiyevin “Ac həriflər”, “Dağılan tifaq”, N.Vəzirovun “Hacı Qəmbər”, S.M.Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, Z.Hacıbəyovun “Əlli yaşında cavan” və başqa əsərlər yer alırdı.

“Yeni fikir” qəzeti M.Şərifzadənin rəhbərliyi ilə Şuşaya gələn Bakı Dövlət Teatrı aktyorları tərəfindən “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Qaçaq Kərəm” kimi pyeslərin oynanıldığı xəbərini vermişdir.

1943-cü ildə Şuşada Dövlət Musiqili-Dram teatrı yaradıldı və Əzizəğa Məmmədov teatra bədii rəhbər təyin olundu. İncəsənət işləri idarəsinin razılığı və teatrın bədii şurasının qərarı ilə repertuara Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib”, R.Rzanın “Vəfa”, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, C.Cabbarlının “Aydın”, “Solğun çiçəklər”, V.Şekspirin “Otello” əsərləri daxil

edilmişdir. Sonralar SSRİ Nazirlər Sovetinin 560 N№-li 6 fevral 1949-cu il qərarı ilə bədxah məmurlar teatrı qapatdılar.

Bütün bunlara baxmayaraq, teatrsevərlər öz repertuarlarında S.Vurğunun “Fərhad və Şirin”, “Vaqif”, Ü.Hacıbəyovun “Məşədi İbad”, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi”, C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” əsərləri saxlayır və mütəmadi oynayırdılar.

Bütün bu burulğanların nəticəsində Şuşada mədəni mühit getdikcə inkişaf edirdi. Dayanmadan əzmlə çalışan ziyalıların arzuladığı gün nəhayət yetişmişdi.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 11 may 1990-cı il 200 N°-li qərarına əsasən respublika Mədəniyyət nazirliyinin 25 may 1990-cı il 192 Nöli əmri ilə Şuşada Dövlət Musiqili Dram Teatrı yaradıldı. Aktyor-rejissor Yadigar Muradovun bədii rəhbər- direktor olduğu Şuşa Dövlət Musiqili Dram teatrı yarandığı gündən etibarən mütərəqqi ideyaların carçısına çevrildi. Burada yüksək yaradıcılıq eşiği ilə yanaşı, demokratik ab-hava hökm sürürdü. Teatrın bədii şurası qərara aldı ki, teatrın pərdəsi, Üzeyir bəy Hacıbəyovun dünya şöhrətli musiqili komediyası olan “Arşın mal alan”la açılsın. Bundan başqa, teatrın repertuarına S.Ələsgərov və Ş.Qurbanovun “Özümüz bilərik” musiqili komediyası və E.Baxışın “Uzun Həsən” tarixi dramı da daxil edildi.

Gözəl günlərin ardından ermənilərin vəhşilikləri səbəbindən teatr Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasının tamaşası ilə öz pərdəsini Bakıda açdı.

Azərbaycanın qocaman, nəhəng sənət ocaqları sırasında Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrının direktoru, Əməkdar artist Yadigar Muradov mediadakı müsahibəsində deyib: “Biz kollektivimizlə birgə söz vermişik ki, Şuşaya qayıdış başlayanda, hava şəraitindən asılı olmayaraq, məhz binamızın yerində, daşların üzərində “Arşın mal alan”ı oynayaq. Bu bizim arzumuzdur...” (6).

Şuşa teatrı 1992-ci ilin avqust ayında Bakıda Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında yerləşdirildiyi gündən etibarən S.Qənizadənin “Ayının min oyunu”, V.Qaufun “Xəlifə Leylak”, B.Appayevin “Gözəlləri necə qaçırmalı” kimi maraqlı tamaşaları, “Nəğmədir, gülüşdür hər dərdə məlhəm” tamaşa-konsert proqramı ilə çıxış edib.

2005-ci ildə “Savalan” kinoteatrının binasında şəraitəzsizlik səbəbindən fəaliyyətsiz qalan teatra Mədəniyyət Nazirliyinin əmri ilə Bakıdakı teatrların səhnəsində ayda 2 dəfə çıxış etmək üçün şərait yaradılmışdı. Bina sonralar əsaslı təmir olunaraq 2018-ci ildə Şuşa teatrının ixtiyarına verilmişdir.

2012-ci ildə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyi münasibətilə keçirilən Milli Teatr Festivalında və Tatarıstanın Kazan şəhərində keçirilən türk xalqlarının “Nauruz” Beynəlxalq Teatr Festivalında iştirak edib. 30-a yaxın (onlardan biri Xalq artisti, 5 nəfər Əməkdar artist) aktyorla fəaliyyət göstərən teatr bu gün fəaliyyətini davam etdirir, repertuarlarına yeni-yeni tamaşalar daxil edilir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Şuşa Dövlət Musiqili Dram teatrı ağır günləri arxada qoymağı və sınaqlardan üzü ağ çıxmağı bacarıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan teatrı. <http://anl.az/down/meqale/525/2013/may/308867.htm>
2. Məmmədquluzadə C. Məqalələr, xatirələr, Bakı: 1967, s. 93-94.
3. Kərimov İ.Ə. Haqverdiyev və teatr. Xatirələr, Bakı: 1961, 195 s.
4. Kərimov İ.Ə. Haqverdiyev və teatr /İnqilab Kərimov; red. C.Cəfərov. Bakı: Elm, 1975. 175 s.
5. Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: bibliografiya / Tərt. ed. X.Abbasova; elmi red. K.M.Tahirov; red. E.R.Nəciyev. Bakı, 2021. 600 s.
6. Şuşada göstərəcəyimiz ilk tamaşa “Arşın mal alan” olacaq . <https://www.medeniyyet.az/page/news/61997.html>
7. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib. <http://anl.az/down/SHUSHA.pdf>.
8. Teatr haqqında. https://www.azerbaijans.com/content_202_az.html

SUMMARY

Gulkhar Ahmadova

**SHUSHA STATE MUSICAL DRAMA THEATER AS A PROMOTER
OF PROGRESSIVE IDEAS**

Since the creation of theaters plays a great role in the formation of culture, it also leads to the development of public opinion. In this context, the theater has played a special role in the history of all the peoples of the world. The leaders of the countries, first of all, took important measures towards the development of the theater, the intellectuals played a fundamental role in the development of this area. The roots of theatrical art in Azerbaijan go back to ancient times, it is directly related to the versatile activities of the people, their way of life, festive and wedding traditions, as well as their worldview.

At present countless state and independent amateur theaters operate in Azerbaijan. In connection with the creation of theaters in Azerbaijan, both state and public support have always been of great importance. After gaining independence, important steps have been taken in the direction of theatrical activity in Azerbaijan. The repertoire of theaters has been expanded, progressive directions promoted in the context of statehood. In addition to being the main boosters of the Cultural Revolution, theaters are also of great importance in terms of the formation of a public consciousness.

The article focuses on the Shusha State Music and Drama Theater operating in the city of Shusha, which is one of the important centers of the historical, cultural, social and political life of Azerbaijan. In Shusha, one of the cultural centers of Azerbaijan, the issue of creating and maintaining a theater has also been extremely complex and relevant for every era. Therefore, the creation of the theater in Shusha, along with its stormy path, as well as the issue of its preservation and maintenance by the Azerbaijani administration to this day, are studied in the article.

Key words: theater, Shusha, state, culture, development, cultural development, statehood.

РЕЗЮМЕ

Гулхара Ахмедова

**ШУШЕНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ДРАМАТИЧЕСКИЙ
ТЕАТР КАК ПРОПАГАТОР ПРОГРЕССИВНЫХ ИДЕЙ**

Поскольку создание театров играет большую роль в формировании культуры, оно ведет и к развитию общественного мнения. В этом контексте театр сыграл особую роль в истории всех народов мира. Руководители стран в первую очередь приняли важные меры в направлении становления театра, основополагающую роль в развитии этой области сыграла интеллигенция. Корни театрального искусства в Азербайджане уходят в глубокую древность, оно напрямую связано с разносторонней деятельностью народа, его бытом, праздничными и свадебными традициями, а также его мировоззрением.

Сегодня в Азербайджане действует бесчисленное количество государственных и независимых любительских театров. В связи с созданием театров в Азербайджане всегда большую роль играла как государственная, так и общественная поддержка. После обретения независимости в Азербайджане были предприняты важные шаги в направлении театральной деятельности. Расширялся репертуар театров, продвигались прогрессивные направления в контексте государственности. Помимо того, что театры являются главными предвестниками культурной революции, они имеют большое значение и с точки зрения формирования общественного совета.

В статье речь пойдет о Шушинском государственном музыкально-драматическом театре, действующем в городе Шуша, который является одним из важных центров исторической, культурной, общественной и политической жизни Азербайджана. В Шуше -

одном из культурных центров Азербайджана, вопрос создания и постоянного содержания театра был чрезвычайно сложным и актуальным для каждой эпохи. По этой причине к исследованию привлекаются создание театра в Шуше, наряду с его бурным и сложным путем до сегодняшнего дня, а также вопрос его сохранения и поддержания деятельности азербайджанской администрацией.

Ключевые слова: театр, Шуша, государство, культура, развитие, культурное развитие, государственность.

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SEVİNC ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kamran.esgerov95@mail.ru

UOT: 78.

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA MUSIQİNİN ROLU

Məqalədə qeyd olunmuşdur ki, musiqi öz gözəlliyi ilə insanın ruhuna fəal təsir edən incəsənət növlərindən biridir. Azərbaycan musiqisi çox əsrlik və zəngin tarixə malikdir. Onun kökləri çox qədim zamanlardan - Qobustanda qaya üstü rəsmlərdən başlayaraq öz zənginliyi ilə bizim dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Musiqi ruhun qidasıdır və onun insan sağlamlığına təsiri çox böyükdür. Musiqi insanın ruhuna gözəllik gətirdiyi kimi, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafına da böyük təsir göstərir. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda incəsənətin bütün sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə xanəndələr yeni-yeni təsniflər və mahnılar yaratmışlar. Repertuarları xalq yaradıcılığından ibarət olan musiqiçilərimiz Əli Əsgər, Sadıqcan, Məşədi Zeynal, Lazar Ter, Cavadbəy Əlibəyov, Bala oğlu Qrikor, Mirzə Mənsur Mənsurov, Mərdi Canibəyov, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Qurban Primov, Bala Məlikov və başqaları musiqi mədəniyyətimizin inkişafında, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu xalq sənətkarları böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun qeyd etdiyi kimi, gözəl və ustad sənətkar olmaqdan başqa xalq musiqi yaradıcılığını meydana çıxaran, onu canlandırان, əsaslandırان tükənməz bir mənbədirlər. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf etməsində bəstəkarlarımızın rolunu qeyd etmək vacibdir. Bunlardan Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Rauf Hacıyev, Fərhad Bədəlbəyli, Emin Sabitoğlu, Tofiq Quliyev və bunun kimi bir çox sənətkarlar musiqimizin zənginləşməsində böyük xidmət göstərmişlər.

Açar sözlər: tarix, musiqi, qədim mədəniyyət, incəsənət, cəmiyyət, xalq

Musiqi və incəsənət ta qədimdən insanların həyatına daxil olmuşdur. Cəmiyyətin inkişaf tarixində musiqinin özünəməxsus yeri vardır. Musiqi bədii obrazlara gerçəklikdə fəal təsir edən incəsənətin növlərindən biridir.

Qədim dövrdə musiqinin yaranması ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr, polemik mübahisələr mövcuddur. Məsələn, H.Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəsinə görə musiqi insanın nitqi ilə, onun emosional, həyəcanlı danışığı zamanı nitqində əmələ gələn müxtəlif səslərlə bağlıdır. Ç.Darvin (1803-1882) nəzəriyyəsi musiqinin əmələ gəlməsini bioloji nöqtəyi-nəzərdən şərh edir, H.Qrotsi (1585-1645) musiqinin yaranmasını oyunlarla əlaqələndirir və onun sinkretik xarakterini təsdiqləyir, K.Byuxer (1847-1930) musiqinin yalnız əmək prosesinin nəticəsi kimi meydana gəldiyini iddia edir, K.Ştumpf (1848-1936) ibtidai dövrdə musiqinin yaranmasını insanların bir-birinə verdiyi signal səsləri ilə bağlı olduğunu iddia edir, Kambaryenin (1859-1916) nəzəriyyəsi musiqinin yaranmasını madiyə ilə əlaqələndirir. Artıq məlumdur ki, musiqi insan cəmiyyətinin, insanın nitqinin yaranması ilə birlikdə meydana gəlmişdir. İbtidai icma quruluşu şəraitində yaşayan insanların əmək prosesinin ayrılmaz hissəsini oxumaq təşkil edirdi. Belə ki, qədim insanlar ova gedən zaman oxuyurdular və sanki bu oxuma onları qoruyardı. Zənn olunur ki, ilk dövrdə musiqi qlissando şəklində olmuşdur ki, bu da təbii ki, əmək şəraiti ilə bağlı idi. Lakin qlissando hələ musiqi deyildi. Tədricən qlissando ilə yanaşı, iki qonşu səs arasında sekunda intonasiyasının köməyi ilə bəsit melodiya əmələ gəlir. Sonralar insanlar kvarta intonasiyasının imkanlarından istifadə etməyə başladılar. Beləliklə, yavaş-yavaş səs diapazonu genişlənir, sekunda kvarta ilə birləşir, əvvəl üçpilləli pentatonika, daha sonra isə yeddi pilləli səs sırası əmələ gəlir. Beləliklə, ibtidai icma dövründə musiqi birsəslili olub, sinkretik xarakter

daşıyırdı [1].

Qədim dövrdə musiqi alətləri də çox mühüm əhəmiyyətə malik idi. Alətlər getdikcə təkmilləşirdi. İlk alətlər zərb alətləri idi, sonra nəfəsli, ən sonunda isə simli alətlər meydana çıxıb.

Musiqi mədəniyyəti haqqında ilk məlumatlar qədim Şərq ölkələrindən olan Misir və Mesopotamiyaya aiddir [2].

Misir zəngin musiqi sənətinə malik idi. Misirin musiqi tarixi dünya miqyasında ən qədim mədəniyyət sayılır. Onun tarixi 5 min illik bir dövrü əhatə edir. Qədim Misirin musiqisini maddi mədəniyyət nümunələrindən –təsviri incəsənət abidələri, daha sonra isə latın və yunan dilində yazılmış yazılı mənbələrdən öyrənmək olar. Bu mənbələr Misir mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir [3].

Musiqi haqqında tarixdə olan ilk məlumatlar Şərq ölkələrinə aiddir. Şərq mədəniyyəti ən qədim sayıldığı üçün musiqi tarixinin öyrənilməsi də məhz onunla başlanır. Qədim Şərqin misilsiz əbədi mənbələri, ibrətamiz rəvayətləri, alleqoriyaları və təmsilləri bütün dünyada böyük şöhrət qazanmış və bəşər mədəniyyətinin xəzinəsinə daxil olmuşdur. Poeziya, ədəbiyyat, musiqi ilə yanaşı, qədim Şərqdə tibb, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə elmi də inkişaf etmişdir. Misir, Suriya, Ərəbstan, Fələstin, Çin, Yaponiya, Hindistan, Şumer-Babilistan, Mesopotamiya kimi qədim Şərq dövlətləri o dövrdə qabaqcıl ölkələr sayılırdı. Qoca Şərqin mədəniyyətinin nəinki yaxın ölkələr, hətta bütün Avropaya böyük təsiri olmuşdur. Şərq mədəniyyəti Qədim Yunanıstan və Orta əsr mədəniyyətinin də əsasını təşkil edir. Rəvayətə görə əlifba ilk dəfə məhz Qədim Şərqdən Yunanıstana gətirilib. Yunanıstanın ən yüksək nailiyyəti olan antik faciənin meydana çıxmasında yenə də Şərq mədəniyyətinin, onun dram-misteriyalarının böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə Qriqorian xorallarında istifadə edilmiş bəzi formalar- psalmlar, psalmodiyalar Şərq mədəniyyətindən götürülüb [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün Şərq ölkələri üçün musiqinin poeziya və rəqs ilə bağlılığı səciyyəvidir. Şərq ölkələrində çox vaxt musiqinin insanda oyatdığı təəssüratları kosmik hadisələrlə, kosmologiya, ilin fəsiləri ilə təbiətdəki hadisələrlə bağlı izah etməyə çalışırlar. Bütün Şərq ölkələrinin xalqları musiqi qanunlarını kosmik qanunlara bağlamağa çalışırdılar. Məsələn, çinlilər alətlərin köklənməsini təbiətdə olan 5 əsas qüvvə ilə bağlayır, ladın hər pilləsinə ad verirdilər. Vavilonda musiqi səslərin və ladların planetləri müqayisə edir. Yaponiyada isə hər ladın müəyyən qeyri-təbii qüvvəyə malikliyi, müəyyən emosional xarakterdə olduğunu qeyd edirdilər. Bütün bunlar Şərq mədəniyyətindən musiqiyə kosmoloji və mifoloji baxışın formalaşmasına səbəb olurdu. Sonralar bu ideya yunan alimləri tərəfindən daha dərindən öyrənilmişdir ki, bu da öz növbəsində yunan “etos” elminin yaranmasına rəvac vermişdir.

Şərq mədəniyyətinin bu nailiyyətləri gələcəkdə məhz Yunanıstan vasitəsi ilə Avropaya yayılmışdır. Beləliklə, məhz Şərq mədəniyyəti, o cümlədən musiqi mədəniyyəti Avropa mədəniyyətinə təsir etmiş və onun əsasında tamamilə yeni xüsusiyyətli, tam mənada sərbəst bir incəsənətin yaranması üçün özül rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ü.Hacıbəyov Azərbaycan xalq musiqisinə bir nəzər. Seçilmiş əsərlər. Bakı: 1985.
- 2.M.S.İsmayılov. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı:1960.
- 3.R. Zöhrabov. Muğam. Bakı: 1963.
4. E.Babayev. Qədim musiqi. Bakı: 1988.

SUMMARY

Sevinj Askarova

THE ROLE OF MUSIC IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

The article notes that music is one of the types of art that actively affects the human soul with its beauty. Azerbaijani music has a centuries-old rich history. Its roots go back to ancient times—from the rock paintings in Gobustan to the present day with its wealth. Music is the food of the soul, and its impact on human health is enormous. Music has also a great influence on the comprehensive development of society, as it brings beauty to the soul of a person.

Since the second half of the XIX century, all branches of art have rapidly been developing in Azerbaijan. During this period, the singers created more and more *tasnifs* and songs.

Our musicians Ali Askar, Sadygjan, Mashadi Zeynal, Lazar Ter, Javadbay Alibeyoglu, bala oglu Grikor, Mirza Mansur Mansurov, Mardi Janibayov, Mashadi Jamil Amirov, Shirin Akhundov, Gurban Primov, bala Melikov and others, whose repertoires consist of folk art, play an important role in the development of the musical culture, universal development of personality. As noted by our great composer Uzeyir Hajibayov, these musicians, apart from being beautiful and masterful artists, they are also an inexhaustible source establishing, reviving and substantiating folk music creativity.

It is important to note the role of our composers in the development of society in modern times. Uzeyir Hajibayov, Gara Garayev, Fikret Amirov, Rauf Hajiyev, Farhad Badalbayli, Emin Sabitoglu, Tofig Guliyev and many other composers have made a great contribution to the enrichment of Azerbaijani music.

Key words: *history, music, ancient culture, art, society, people.*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Аскерова

РОЛЬ МУЗЫКИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

В статье отмечается, что музыка является одним из видов искусства, активно воздействующего на душу человека своей красотой. Азербайджанская музыка имеет многовековую и богатую историю. Его корни уходят в глубокую древность - начиная с наскальных рисунков в Гобустане и дойдя своим богатством до наших дней. Музыка – это пища для души, и ее влияние на здоровье человека огромно. Так же, как музыка приносит красоту в человеческую душу, она также сильно влияет на общее развитие общества. Начиная со второй половины 19 века в Азербайджане стали быстро развиваться все области искусства. В этот период певцы создавали новые категории и песни. Наши музыканты Али Аскер, Садигджан, Мешади Зейнал, Лазар Тер, Джавадбей Алибейоглу, Бала оглу Грикор, Мирза Мансур Мансуров, Марди Джанибеков, Мешади Джамиль Амиров, Ширин Ахундов, Гурбан Примов, Бала Меликов и другие сыграли значительную роль в развитии нашего музыкального культура и личность сыграли важную роль в ее всестороннем развитии. Как отмечает наш великий композитор Узеир Гаджибеков, эти народные артисты, кроме того, что они красивые и искусные артисты, являются неиссякаемым источником, возрождающим и обосновывающим народное музыкальное творчество. Важно отметить роль наших композиторов в развитии общества в современное время. Среди них Узеир Гаджибеков, Гара Гараев, Фикрет Амиров, Рауф Гаджиев, Фархад Бадалбейли, Эмин Сабитоглу, Тофик Гулиев и многие другие артисты оказали большую услугу в обогащении нашей музыки.

Ключевые слова: *история, музыка, античная культура, искусство, общество, народ.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülxarə Əhmədova

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

SEVDA CƏFƏROVA
ceferovasevda73@gmail.com
FƏRİDƏ TƏLƏTZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ferideteletzade@gmail.com

UOT: 78.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MUSIQI MÜƏLLİMİNİN FƏALİYYƏTİ

Məlumdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisinə geniş yer verilmişdir. Bir sıra məktəblərdə aparılan təcrübələr göstərir ki, musiqi uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. Uşaqlarda xüsusi musiqi qabiliyyətinin müəyyən inkişaf sistemi mövcuddur. Musiqinin köməyi ilə məktəblilərdə müsbət şəxsi keyfiyyətlər, iradə, yaradıcı fəallıq, təşəbbüskarlıq, nizam-intizam və kollektivlik kimi keyfiyyətlərin gücləndirilməsi məqsədləri qarşıya qoyulmuşdur. Burada əsas vəzifə musiqi müəllimlərinin üzərinə düşür.

Kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsində musiqi müəlliminin yaradıcı əməyi böyükdür. Bu şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi ən vacib məsələdir. Bu, uşaqlarda eşitmə, görmə və hərəkətin təsəvvürlərinin vəhdətini özündə birləşdirir.

Hər bir mahnının ritmik quruluşu kiçikyaşlı məktəblilərə aydın olduqda həmin melodiya daha asan qavranılır və şagirdlərin ritmik hissiyyatının inkişafına səbəb olur.

Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnılarının lad əsaslarından danışarkən major və minora deyil, xalq musiqimizə - mövcud olan 7 əsas muğama əsaslanmalıyıq. Mahnılar I-ci sinifdən başlayaraq ladlarımızla müqayisəli şəkildə öyrənilərsə, uşaqlar major və minor ladını da asan mənimsəyərlər. Musiqi müəllimləri kiçikyaşlı məktəblilərdə şüuru inkişaf etdirmək üçün uşaq mahnılarına böyük üstünlük verməlidirlər. Uşaq mahnılarının ladlara görə analizi göstərir ki, I-III siniflərdə “Çahargah” ladlarına bir neçə mahnı nümunəsi vardır. Bəstəkarlarımız öz yaradıcılıqlarında “Rast”, “Şur” və “Bayatı-Şiraz” ladlarına da çox müraciət edirlər. Məhz bu səbəbdən bir sıra mahnılarda intonasiya cəhətdən yaradıcılıq hiss olunur. Musiqi uşaqların həyatında mühüm rol oynayır. Musiqi müəllimi hər bir uşağa fərdi yanaşaraq onların qabiliyyətini yoxlayır, onunla ciddi məşğul olur.

Müəllimin fəaliyyəti olduqca geniş və düzgün olmalıdır, yəni musiqinin uşaqların həyatında bacarıq və vərdiş çevrilməsi üçün səy göstərməlidir. Bu isə öz növbəsində dərslər materiallarının asan qavranılmasına səbəb olur.

Açar sözləri: musiqi, mədəniyyət, müəllim, təxəyyül, qavramaq, məktəb, mahnı, lad, major, minor, şagird, fəaliyyət, bəstəkar, muğam, inkişaf.

Müəllim hər zaman cəmiyyətimizdə sayılıb-seçilən, fədakar, zəhmətkeş, müqəddəs insanlardan olmuşdur. Müəllim özünün danışmaq tərzini, davranışını, tədris zamanı seçdiyi vəsaitə və üsulları öyrətməyə həvəs göstərməsi ilə şagirdləri hər zaman özünə cəlb etməlidir [1].

Müəllimlik ən şərəfli, ən çətin, ən məsuliyyətli və çox mürəkkəb vəzifədir. Bütün sahələrdə və fənlərdə olduğu kimi, musiqi fənnində də müəllimin üzərinə mühüm vəzifələr düşür.

Uşaqlarda xüsusi musiqi qabiliyyətinin müəyyən inkişaf sistemi mövcuddur. Musiqinin qavranılmasının emosional-dərketmə məsələləri musiqi müəlliminin diqqət mərkəzində olmalıdır. Kollektiv musiqi-ifaçılıq fəaliyyəti, şagirdlərin ümumi təfəkkürünün zənginləşməsi və inkişaf etməsi üsullarından biri kimi, onları musiqi qabiliyyətini təhlil edib qiymətləndirməyə, problem situasiyalarının quruluşu və həllinə alışdırır. Hər bir musiqi əsərinin kollektivdə həm ifa, həm də təhlil

olunması şagirdlərin təxəyyülünü estetik və mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, onlarda yaddaşın və diqqətin artırılmasına kömək edir, musiqi haqqında düzgün fikir söyləmək qabiliyyəti aşılayır [2].

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin düzgün təşkilinə və keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Musiqi müəllimi öz fəaliyyəti zamanı uşaqlara həm fərdi, həm də kollektiv yanaşma üsulundan istifadə etməlidir. Hər bir şagirdin ayrı-ayrı özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: Müəllim bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq öz fəaliyyətini düzgün qurmalıdır.

Məktəblərdə musiqi dərslərinin keçirilməsi zamanı mahnılardan istifadə etmək məqsəduyğundur. Təcrübə nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vokal və instrumental musiqi əvvəlcədən uşaqlara məlumat verərək, dinlədərək təşkil olunmalı, ayrı-ayrı əsərlərin əhəmiyyəti haqqında şagirdlərə müvafiq məlumat verilməsi və həmin əsərin məzmunu şagirdlərə çatdırılmalıdır. Hər bir əsərin məzmunu, mətni və metodik yolları müəllim tərəfindən aydın şəkildə izah edilməlidir [3].

Musiqi ifaçılığında başlıca cəhət cəsisifif ifaçılıq vərdişlərinin toplu şəkildə inkişaf etməsidir. İfaçı üçün gərək olan bütün komponentlər: oturuş və əllərin qoyuluşu, səsləndirmə üsulları, applikaturadan və pedaldan istifadə olunması və s. üzvi şəkildə birləşməli və bir- birini tamamlamalıdır.

Elə ki, uşaq öz mənəvi və intellektual gücünə arxalanaraq sərbəst bir oyundan aldığı zövqü yaradıcılıq prosesindən ala bilər; onda musiqiyə, ətraf mühiti fəal dərk etməyə maraq daha da artır və özünə inam qüvvətlənir. Şagirdə yaradıcılıq təxəyyülünün formalaşması onun daxilində, varlığında gizlənmiş imkanları üzə çıxarır.

Uşağın şəxsiyyətə inkişafında təxəyyülün rolunu müəyyənləşdirən vacib şərtlərdən biri onun ideya istiqamətidir. Təxəyyül o zaman şagirdin düzgün inkişafına kömək edir ki, o yüksək ideyaların həyata keçməsinə xidmət etsin, yaradılan obrazlarda ictimai əhəmiyyəti olan duyğu və düşüncələr öz təcəssümünü tapsın. “İnsanın dünyagörüşünü müəyyən edən ideya istiqaməti yaradıcı təxəyyülü hərəkətə gətirən əsas qüvvədir” [4].

Bütün bunlar Azərbaycan məktəblərində aşağı sinif şagirdlərinin musiqi-ifaçılıq fəaliyyətində yaradıcılıq təxəyyülün formalaşması və inkişafı problemlərinin araşdırılmasının aktuallığını göstərir.

Araşdırma aparmaq üçün təhsilin ibtidai mərhələsi seçilir, çünki bir qayda olaraq, məhz bu dövrdə uşağın musiqi qabiliyyətinin məqsədyönlü inkişafı başlayır, musiqi ilə ünsiyyətin təsirindən ona maraq oyanır. Sovet pedaqogikasında bu yaş dövrü daha çox emosional təsir göstərə bilməsi ilə xarakterizə olunur.

Musiqi-ifaçılıq fəaliyyəti prosesində, fortepiano dərsləri şəraitində yaradıcı təxəyyülün formalaşması o vaxt daha təsirli keçər ki, təlim-tərbiyə işi aşağıdakılara kömək etmiş olsun:

- Musiqi-əşitmə və emosional obrazlı təsəvvürlərin ifaya qədərki mərhələsində dinlənilməsinə, musiqili oyunların səhnələşdirilmiş mahnıların və bədii yaradıcılığın başqa növlərinin ifa prosesinə;

- Aydın şəkildə ifadəyə malik proqramlı əsərlərdən proqramsız əsərlərə keçid prinsipinin yerinə yetirilməsinə;

- Professional Azərbaycan bəstəkarlarının uşaqlar üçün yazdıqları fortepiano pyesləri, uşaq yazıçı və rəssamların əsərləri arasında əlaqə yaradılmasına.

Bütün bunların həyata keçməsi üçün bir çox məsələlər həll olunmalıdır. Məsələn, fortepianoda çalmağın öyrədilməsi prosesində şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün formalaşması üçün zəruri olan pedaqoji şərtlər üzə çıxarılmalı, şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün formalaşmasına dair metodik vasitə və üsullar işlənib hazırlanmalıdır. Habelə kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün formalaşması üçün istifadəsi mümkün olan Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano pyesləri təhlil edilməli, ibtidai məktəblərin proqramından uşaqların obrazlı təfəkkürünü zənginləşdirə bilən ədəbiyyat və təsviri sənətə aid əsərlər seçilməli və Azərbaycan bəstəkarlarının uşaqlar üçün yazdıqları əsərlərlə paralel şəkildə öyrənilməlidir.

Bütün bunları dolğun yerinə yetirmək üçün musiqi tərbiyəsi və təliminə dair metodika, pedaqogika və psixologiya ilə bağlı ədəbiyyat öyrənilməli, yaradıcı təxəyyülün formalaşması ilə bağlı

qabaqcıl pedaqoji təcrübə ümumiləşdirilib təhlil olunmalı, musiqi-ifaçılıq fəaliyyəti prosesində şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafı diqqət mərkəzinə çəkilməlidir.

Bir qayda ilə işlənib hazırlanmış metodika üzrə təlimdən əvvəlki və sonrakı mərhələdə kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafı səviyyəsinin üzə çıxarılmasına yönəlmiş təmrinlər keçirilməsi və yaradıcı təxəyyülün formalaşması üzrə təcrübi-eksperimental işin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qabaqcıl musiqi müəllimləri və xor kollektivlərinin rəhbərləri məktəblilərdə musiqinin qavranmasının, onlarda intonasiya, səs yaranma diksiya və tənəffüs etmə kimi lokal vərdişlərinin aşılmasını təmin etməlidirlər. Uşaqlar arasında istedadlı səs fanilini müəyyən etmək üçün uşaq üzərində yaradıcı iş aparılmalıdır. Məktəbli üzərində yaradıcı iş o zaman müvəffəqiyyətli olar ki, müəllim onun üzərində düzgün işləsin, şüurlu və qavranılmış biliklər, təcrübələr, potensial imkanlar dərslər prosesində tez- tez tətbiq olunarsa və lazımı şərait yaradılsın.

Çünki bu avtomatikləşmə prosesində bacarıq vərdişlərə çevrilir və həmin biliklərin daha mürəkkəb musiqi janrlarında tətbiq olunmasına şərait yaradır.

Biz bu məsələ ilə praktik surətdə müəyyən qədər məşğul olmuş, təcrübələr aparmışıq. Əsas diqqətimizi nəyə yönəldirik? Birinci növbədə ixtisas ədəbiyyatını öyrənir, yaradıcılıq probleminin həll olunması üçün ilkin şərtləri üzə çıxarır, Azərbaycan məktəbləri müəllimlərinin təcrübəsini təhlil edir və problemin həll olunması üçün ümumi yollar araşdırır. Sonra kiçikyaşlı məktəblilərdə yaradıcı təxəyyül səviyyəsinin öyrənilməsi mərhələsi gəlirdi. Fortepianoda çalmağın öyrənilməsi dövrə yaradıcı təxəyyülün formalaşmasına dair təcrübi-eksperimental işlər görülürdü.

Üçüncü mərhələdə ümumiləşdirmə aparılır, kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf səviyyəsinin nəzəri mövqeyi dəqiqləşdirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Teymur Bunyadov. Əsərlərdən gələn səslər. Bakı: Azərənəşr, 1993.
2. Oqtay Rəcəbov. Uşaqlar və gənclər. Bakı: 2016.
3. C. Quliyev. "İbtidai məktəb və məktəbə qədər məqalələr məcmuəsi". N 1, Bakı: 1977.
4. Sevdə Əsgərova. Musiqi uşaqlar təxəyyülü. Bakı: İşıq, 1989.

SUMMARY

Sevda Jafarova, Farida Talatzada **MUSIC TEACHER'S ACTIVITY IN SECONDARY SCHOOLS**

It is known that music education is studied widely in secondary schools. Experiments carried out in a number of schools show that music plays an important role in children's lives. There exists a certain system of development of special musical abilities in children. With the help of music, the goals of strengthening such qualities as positive personal qualities, will power, creative activity, discipline and collectivity in schoolchildren have been targeted. Music teachers are responsible for these main tasks.

The creative work of the music teacher plays important role in developing the creative imagination of young schoolchildren. The development of creative imagination in these students is the most important issue. It includes the unity of the imagination of hearing, sight and movement in children.

When the rhythmic structure of each song is clear to young schoolchildren, that melody is easier to understand and leads to the development of students' rhythmic sense.

When talking about the chords of the children's songs of Azerbaijani composers, we should be based not on major and minor, but on the 7 main mughams that exist in our folk music. If the songs

are learned in comparison with our chords starting from the 1st grade, children will easily master the major and minor chords. Music teachers should give great preference to children's songs to develop awareness in young school children. The analysis of children's songs by chords shows that there are several examples of songs to "Chahargah" chords in I-III grades. Our composers often address to "Rast", "Shur" and "Bayati-Shiraz" chords in their works. It is for this reason that creativity is felt in a number of songs in terms of intonation. Music plays an important role in children's lives. The music teacher approaches each child individually, checks their ability and deals with it seriously.

The activity of the teacher should be quite wide and correct, that is, efforts should be made to make music a skill and a habit in children's lives. In its turn, it leads easy understanding of the teaching materials.

Key words: *music, culture, teacher, imagination, understanding, school, song, chord, major, minor, student, activity, composer, mugham, development.*

РЕЗЮМЕ

Севда Джафарова, Фарида Талатзаде

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЕЙ МУЗЫКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Известно, что музыкальному образованию отводится большое место в средних общеобразовательных школах. Опыты, проведенные в ряде школ, показывают, что музыка играет большую роль в жизни детей, существует определенная система развития у детей специальных музыкальных способностей. С помощью музыки поставлены цели укрепления у школьников таких качеств, как положительные личностные качества, воля, творческая активность, инициатива, дисциплинированность и коллективизм. Основная задача здесь ложится на учителей музыки.

Велика творческая работа учителя музыки в развитии творческого воображения младших школьников. Развитие творческого воображения у этих учащихся является важнейшим вопросом. Он включает в себя единство воображения слуха, зрения и движения у детей.

Когда ритмический строй каждой песни понятен младшим школьникам, эта мелодия легче воспринимается и способствует развитию ритмического чувства учащихся.

Говоря об аккордах детских песен азербайджанских композиторов, мы должны опираться не на мажор и минор, а на 7 основных мугамов, существующих в нашей народной музыке. Если песни разучивать по сравнению с нашими аккордами, начиная с 1 класса, дети легко освоят мажорные и минорные аккорды. Учителям музыки следует отдавать большое предпочтение детским песням для развития сознательности у младших школьников. Анализ детских песен по аккордам показывает, что есть несколько примеров песен на аккорды «Чахаргах» в I-III классах. Наши композиторы в своих произведениях часто обращаются к аккордам «Раст», «Шур» и «Баяты-Шираз». Именно по этой причине в ряде песен чувствуется креативность в плане интонации. Музыка играет важную роль в жизни детей. Учитель музыки подходит к каждому ребенку индивидуально, проверяет его способности и серьезно к ним относится.

Деятельность педагога должна быть достаточно широкой и правильной, т. е. следует прилагать усилия к тому, чтобы музыка стала навыком и привычкой в жизни детей. Это, в свою очередь, приводит к легкому пониманию учебных материалов.

Ключевые слова: *музыка, культура, учитель, воображение, понимание, школа, песня, аккорд, мажор, минор, ученик, деятельность, композитор, мугам, развитие.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Məhərrənova

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
elnurisgenderov361@gmail.com

UOT: 784.

XOR KOLLEKTİVİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DİRİJORUN FUNKSİYALARI

Məqalədə xorun idarə edilməsində dirijorun funksional vəzifələrindən bəhs edilir. İdarəetmə funksiyalarını uğurla həyata keçirmək üçün dirijorun yaradıcı prosesin bütün iştirakçılarını vahid bədii şəkildə birləşdirən qarşılıqlı görmə və eşitmə vasitəsilə təmasların qurulmasına əsaslanan zehni ünsiyyət sistemini qurur.

Məqalədə dirijor ilə ifaçı arasında olan aktiv məlumat mübadiləsindən, ünsiyyət vasitələrindən geniş şəkildə söhbət açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, xorda ünsiyyət məqsədinə nail olmaq, xorun hər bir üzvünün musiqi və xor inkişafı əsərlərin ifasında nəzərdə tutulan bədii nəticəyə nail olmağın keyfiyyətindən asılıdır. Dirijor əsərin melodiya, ritm, harmoniya və s. xüsusiyyətlərini, bəstəkarın üslubunu, əsərin obrazlı-semantik məzmununu, vokal- xor çətinliklərini və onların aradan qaldırılması yollarını mükəmməl bilməli və məşqlər zamanı bunlara əməl etməlidir.

Dirijorluğun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, musiqinin ideya-emosional məzmununu ifadə etmək üsulu, dirijorun yaradıcılıq niyyətlərini üzə çıxarmaq vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də kollektivi idarə etmək vasitəsi, ifaçılara iradi təsir vasitəsidir. Məqalədə fəaliyyətin həyata keçirilməsinin vəzifələri sadalanmışdır. Qeyd edilmişdir ki, xor kollektivinin idarə edilməsində dirijorun fəaliyyət dairəsi və vəzifələri, istər təhsil-tələbə kollektivi, istərsə də uşaq kollektivi olsun çoxşaxəli və müürəkkəbdir.

***Açar sözlər:** dirijor, xor, xor kollektivi, təlim, xorun idarə edilməsi, dirijorun funksiyaları, ifaçılıq fəaliyyəti, xor ifaçıları, təhsil, ifaçılıq.*

İfaçılıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən sahələrdən biri olan dirijorluq və onun tədrisi ilə bağlı bir çox tanınmış dirijorlar (İ.Musin, S.Kazaçkov, A.İvanov-Radkeviç, L.Bezborodova, Q.Erzhemski, V.Jivov, V. Rajnikov, Y.Həbibov və bir çox başqaları), dirijor müəllimləri (Q. Berlioz, A.Lazer, A.Pazovski, Q.Maler, V.Furtvanqler, Ş.Munş, B.Xaykin, E.Svetlanov və bir çox başqaları) bir çox tədqiqatlar aparmışlar. Tədqiqatların məzmununun əsas mənası ondan ibarətdir ki, dirijorluq texnikasının mahiyyəti musiqini “hərəkət anlamında” (dirijorun jestlərində) təcəssüm etdirən vasitələr öz-özünə mövcud ola bilməz - onlar ifa olunan musiqinin özündən asılı olaraq, doğulur. Dirijorluq texnikası, dirijorluq bacarıqları ifaçılar kollektivinin idarə edilməsinin hansısa xüsusi hazırlanmış hərəkət üsullarından ibarət deyil, dərin tefəkkür nəticəsində yaranır.

Hər bir verilmiş əsərin məzmununa nüfuz edərək, onu teferrüatlı və bütövlükdə dərk və hiss edərək, dirijor əsas əldə edir, onsuz dirijorluq texnikası mövcud ola bilməz və inkişaf etməz.

1. Xor kollektivinin fəaliyyəti dirijorla ifaçılar arasında ünsiyyətə əsaslanır. Bu ünsiyyət bir sıra funksiyalara malikdir: kommunikativ, interaktiv və sosial-perseptual. Xorun fəaliyyətində ünsiyyətin əsas funksiyası fəaliyyətin aparılması və icrasının xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olan kommunikativ funksiya hesab edilməlidir. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllinə yönəlmiş bu birgə fəaliyyət prosesin bütün iştirakçılarının sıx, məhsuldar qarşılıqlı əlaqəsini, dirijorun şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməklə dirijorla ifaçılar arasında aktiv məlumat mübadiləsini tələb edir. Xorda ünsiyyət məqsədinə nail olmaq xorun hər bir üzvünün musiqi və xor inkişafı əsasında əsərlərin ifasında nəzərdə tutulan bədii nəticəyə nail olmağın keyfiyyətindən asılıdır.

2. Xor kollektivinin idarə edilməsində dirijorun əsas funksiyaları, vəzifələri, fəaliyyət dairəsi, onun yaradıcılıq ideyalarının həyata keçirilməsini təmin etmək, ifaçıların hərəkətlərinə rəhbərlik etməkdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xorun dirijoru məşqə gələrək bu və ya digər işində yaradıcı ideyaya malik olmalı və onun həyata keçirilməsi planı ilə silahlanmalıdır, yəni bu işi mənimsəməlidir. O cümlədən, əsərin melodiya, ritm, harmoniya və s.-nin xüsusiyyətlərini, bəstəkarın üslubunu, əsərin obrazlı-semantik məzmununu, vokal-xor çətinliklərini və onların aradan qaldırılması yollarını bilməlidir [1].

3. Xorun idarə edilməsi sisteminin səmərəliliyi həm də dirijorun xor kollektivi ilə məşqlərin tempini müəyyən etməsindən və fərdi olaraq xor işinin aparılmasında məşqlərin vaxtının tənzimlənməsindən asılıdır. Məşq tempi bütün tapşırıqların diqqətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün nə çox sürətli və ya çox yavaş olmamalıdır, çünki bu, mahnı oxuma zamanı uyğun olmayan səs xarakterinin inkişafına səbəb ola bilər.

4. Dirijorla ifaçılar arasında səmimi münasibətlərin olması, məşq zamanı iştirakçıları ruhlandırma bilən və ifaçı kollektivin öz rəhbərinin niyyətlərini dərhal hiss etməsi və hazır olduğu ideal qarşılıqlı anlaşma mühitini yarada bilən qarşılıqlı inamın əhəmiyyətinin dərəcəsi haqqında bir çox böyük dirijorlar sərbəst, məcburiyyət olmadan qəbul edib paylaşmaq haqqında fikirlər söyləmişlər. Məsələn, A.M.Pazovski, İ.Markeviç, V.Furtvanqler, A.Lazer, Ş.Münş, L.M.Ginzburg və başqalarının adlarını çəkmək olar.

5. Xoru idarə edən dirijorunun ən mühüm funksiyalarından biri ifaçıları onların emosional və psixi vəziyyəti ilə ruhlandırmaq və onlara sirayət etməkdir, lakin bu hərəkətlərlə deyil, onlara xas olan fikirlə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda dirijor məntiqi gücü, təkzibolunmaz dəlillər, bir sözlə, şou ilə xor ifaçılarını inandırmağı bacarmalıdır. Təklif və inandırma bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əgər təklif inandırmaq üçün zəmin hazırlayırsa, inandırma da öz növbəsində təlqinedici olmalıdır.

6. Dirijorun funksiyası həm də xorda müəyyən ünsiyyət mühiti yaratmaqdır ki, bu da ifaçıların özlərini sərbəst və rahat hiss etmələrinə kömək edir. Həmçinin, xorla ünsiyyətin aparılması prosesində ifaçıların əzələlərinin məqsədəuyğun şəkildə boşalması vəziyyətini inkişaf etdirmək üçün lazımı şərait yaratmaq tələb olunur. Çünki onlar bilmədən öz hərəkətlərində liderə xas olan mənfi cəhətləri və çatışmazlıqları nümayiş etdirirlərsə, bu cür hal müsbət nəticə verməyəcək. Deməli, “gərgin” dirijor istedadlı olsa belə, depressiv vəziyyətdə olur ki, bu da ifaçılara, onların səs aparatlarına təsir göstərir. Bu zaman onun xoru melodik deyil, sərt səslənir. Bütün bunlar ifaçıların özündən asılı olmayaraq, istər-istəməz, sanki refleksiv şəkildə baş verir [7].

7. Stimullaşdırıcı mühit yorğunluğu azaldır. Buna görə də dirijor məsuliyyətli tədbirləri, xorun çıxışlarını, necə deyirlər, hətta zalın divarları da ifaçıların diqqətini cəmləşdirməyə, səylərini səfərbər etməyə və emosional qayıdışına kömək edən “prestijli” zallarda keçirməyə borcludur [6].

8. Xor dərslərində sağlam ab-havanın yaradılması, həm dirijorun ifaçılara, həm də xor ifaçılarının bir-birinə hörmətli münasibəti, onların fəaliyyətinin ədalətli qiymətləndirilməsi, xor dirijoruna inam yaradan tərbiyəvi hərəkətlər, davranışlar və s. xorda zəruri ünsiyyət mühitinin yaradılmasına da şərait yaradır. Sonra o, bəzən xor və ya xor qrupunun bu və ya digər üzvünün təhrik etdiyi qışqırıqlardan, sərt ifadələrdən istifadə edərək stresli vəziyyətlərin təzahüründən qaça biləcək. Xüsusilə o vaxtdan bu, təkcə xor oxuyanlara deyil, həm də dirijorun psixikasına mənfi təsir göstərir və yaradıcılıq azadlığının təzahürünə mane olur. Bundan əlavə, xor dərslərinə getmə motivini tapmaqda, bu dərslərdə nələri öyrənmə biləcəyiniz, gələcək peşəkar fəaliyyətiniz üçün nə əldə edə biləcəyiniz barədə izahatlar və s. vermək baxımından ifaçılara kömək etmək lazımdır. Tədris prosesinin vacib şərti kimi motivasiya dirijorun daimi qayğısı olmalıdır.

9. Repertuarın seçimi dirijorun qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biridir. Repertuar bütün təlim-tərbiyə prosesinə təsir göstərir. Onun əsasında musiqi-nəzəri biliklər toplanır, dirijorluq vərdişləri mənimsənilir, bədii zövq və yaradıcı təxəyyül formalaşır. Dirijorun ustalığı düzgün əsərlərin seçilməsindən asılı olur.

10. Dirijorun qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ifaçılarda eşitmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi işidir. Bunun həlli üçün bir neçə fənn (solfecio, xor sinfi) tədrisə cəlb olunsa da,

bu əhəmiyyətli işi dirijor bütün tədris ili boyu daim nəzərdən qaçırmamalıdır. Diirijorluq sənəti ifaçının eşitmə qabiliyyəti qarşısında xüsusi olaraq yüksək tələblər qoyur. Dirijor səslərin yüksəkliyini eşitmə qabiliyyətindən başqa vokal-xor eşitmə qabiliyyətinə də yiyələnmişdir. Vokal-xor eşitmə qabiliyyətinə malik olduqda, ifaçıda eyni vaxtda bir neçə səsləri eşidə bilmə, çoxsəslili faktura səslənməsini tez bir zamanda ayırd etmə, intonasiyada (istər üfüqi- “bir səs”, istərsə şaquli - akkordlar) azacıq da olsa, kənara çıxmaları hissetmə qabiliyyəti yarana bilər. Vokal-xor eşitmə qabiliyyətinin istifadəsi nəticəsində dirijor ona hər bir səs üçün lazım olan “rəngləri” tapır və onların vəhdətini təşkil etməklə yalnız tək ona məxsus olan canlı rənglərə malik özünəməxsus “vokal orkestri” yaratmış olur.

11. Xorun hər bir üzvündə nizam-intizam tələbi ilə bağlı daxili inamı tərbiyə etmək dirijorun vəzifəsidir. Bu, o zaman mümkündür ki, xorun məşqlərində ifaçılara bu dərstdə həll edilməli olan konkret tapşırıqlar verilir və ümumiyyətlə, xorda davranış qaydaları, vəzifələr və s. haqqında danışılır. Xorun üzvləri dirijorun estetik və etik ideyalarına hörmət edərək onlar həvəslə və könüllü olaraq onun tapşırıqlarının və dirijorun sərt əmrləri və yüksək tələbləri altına girirlər. V.Jivov qeyd edir ki, ifaçılar öz kollektivinin uğurları ilə fəxr etmək, ifaçılıq məharətlərini artırmaq istəyirlərsə, o zaman “mehriban” və prinsipsiz dirijorlara yox, prinsipial və tələbkar dirijorlara üstünlük verməlidirlər. O xəbərdarlıq edir ki, “aparıcı” olan dirijor tələbələrə heç nə öyrədə bilməz. Bu, sadəcə olaraq, qarşılıqlı anlaşma və yaxşı münasibətlər illüziyasıdır. Çox güman ki, o, ya acizdir, ya da prinsipsizdir.

10. Lakin məlumdur ki, prinsiplərə sadıqlıq, tələbkarlıq kollektivi mənəvi cəhətdən tərbiyə etmək istəyən hər bir tələbkar sənətkarın vəzifəsidir. Bu xüsusiyyətlər yalnız işə passiv qoşulan, dirijorun tələblərinin mahiyyətinə varmayan və yalnız şəxsi rahatlığı düşünən tələbələrin nəzərində inadkarlıq və hətta despotizm kimi görünə bilər. Xor üzvlərinin böyük əksəriyyəti, bir qayda olaraq, tələblərə anlayışla yanaşır. V.Jivov əmindir ki, onlar dirijorun qeyri-müəyyənliyindən, baxışlarının və münasibətlərinin “səliqələndirilməsindən” çox qəzəbini, təkimsizliyini, sərtliyini bağışlayacaqlar ki, bu da xorda öyrənmə prosesini maraqsız edir. “Əgər dirijorun iradəsi özünü üzə çıxarmağa deyil, əsəri, müəllif ideyasını, kollektivin yaradıcı potensialını üzə çıxarmağa yönəlibsə, o zaman hətta müəyyən qədər “despotizm”i də başa düşmək və əsaslandırmaq olar. Bu mənada hər bir həqiqi dirijor diktator olmalıdır” [4]. Ən əsası odur ki, ifaçılar görsünlər ki, niyə tələb edir, nəyə dözümsüzdür.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticələr çıxarılmalıdır.

Dirijorluğun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, musiqinin ideya-emosional məzmununu ifadə etmək üsulu, dirijorun yaradıcılıq niyyətlərini üzə çıxarmaq vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də kollektivi idarə etmək vasitəsi, ifaçılara iradi təsir vasitəsidir.

Fəaliyyətin həyata keçirilməsi aşağıdakı kimi təmsil oluna bilən əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsini əhatə edir:

- xor əsəri, onun obrazlı quruluşu, forması, üslub xüsusiyyətləri haqqında anlayışının zahiri ifadəsində konkretləşdirmə;

- kollektivin yaradıcılıq vəziyyətinin, onun xor fəaliyyətinə həvəsinin, ifaçılıq konsepsiyasının təmin edilməsi;

- onların ifaçılıq niyyətlərinin aydın və parlaq təzahürü, habelə onların gərgin məşq prosesində, sonra isə kütləvi konsert çıxışı zamanı həyata keçirilməsi.

Fəaliyyətin aparılması üçün qarşıya qoyulan vəzifələr və onların həlli üçün tələb olunan dirijorun yuxarıda qeyd olunan keyfiyyət və bacarıqları göstərir ki, xor kollektivinin idarə edilməsində dirijorun fəaliyyət dairəsi və vəzifələri, istər təhsil-tələbə kollektivi, istərsə də uşaq kollektivi olsun çoxşaxəli və mürəkkəbdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bezborodova L.A. Dirijorluq: dərs vəsaiti. M.: Flint, 2000.
2. Dadaşova E., Əliyeva M. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı: 2013.
3. Həbibov Y. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı: 2002.
4. Jivov V.L. Xor ifaçılığı: nəzəriyyə, metodika, təcrübə. M.: VLADOS, 2003.
5. Qədimova J. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı: 2000
6. Podurovskiy V.M., Suslova N.V. Musiqi pedaqoji fəaliyyətin psixoloji korreksiyası: Ali təhsil müəssisələri tələbələri üçün dərs vəsaiti. M.. VLADOS, 2001.
7. Yerjemskiy Q.L. Dirijorluq psixologiyası. M.: Muzıka, 4. Подуровский.

SUMMARY

Ilhama Isgandarova

FUNCTIONS OF A CONDUCTOR IN THE MANAGEMENT OF A CHORAL GROUP

The article deals with the functional responsibilities of the conductor in the management of the choir. For the successful implementation of managerial functions, the conductor builds a system of mental communication based on establishing contacts through mutual sight and hearing, uniting all participants in the creative process in a single artistic manner. The article contains a broad discussion about the active exchange of information, means of communication between the conductor and the performer. It should be noted that to achieve communication in the choir, the musical and choral development of each member of the choir depends on the quality of achieving the artistic result intended in the performance of the performing works. The conductor must perfectly know the features of the melody, rhythm, harmony, etc. of the work, the style of the composer, the figurative and semantic content of the work, vocal and choral difficulties and ways to overcome them and follow them during rehearsals.

Key words: *conductor, choir, choiral group, training, choir management, functions of a conductor, performing activities, choir singers, education, performance*

РЕЗЮМЕ

Ильхама Искандарова

ФУНКЦИИ ДИРИЖЕРА В УПРАВЛЕНИИ ХОРОВЫМ КОЛЛЕКТИВОМ

В статье рассматриваются функциональные обязанности дирижёра по управлению хоровым коллективом. Для успешного осуществления своих управленческих функций дирижёр строит систему психических коммуникаций, базирующихся на взаимных зрительных и слуховых контактах, которые объединяют всех участников творческого процесса в единый художественный организм.

Ключевые слова: *дирижёр, хор, хоровой коллектив, обучение, управление хором, функции дирижёра, исполнительская деятельность, певцы хора, воспитание, исполнительство*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq elmləri doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

İRADƏ VƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

iradevelizade76@gmail.com

UOT: 785.

ŞAGİRD LƏRİN BƏDİİ ZÖVQÜNƏ MUĞAMLARIN TƏSİRİ

Unutmaq olmaz ki, muğamların hər biri dinləyicidə yüksək bədii zövqü formalaşdırmaqla yanaşı, onlara zəngin mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq qüdrətinə də malikdir. İstər təlim prosesində, istərsə də dərscənkənar tədbirlərdə muğamların həm öyrədilməsi, həm də dinlənilməsi zamanı şagirdlərə estetik bədii zövq aşılamaqla yanaşı, onlara bir sıra əxlaqi mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması da çox zəruri hesab olunur. Şagirdlərin hər biri ən zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizdən olan muğamlarımızı bilməlidirlər. Ona görə ki, muğamlarımız xalqımızın milli, mənəvi, ictimai, siyasi və mədəni tarixinin mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla şagirdlərin həm bədii zövqlərinin və həm də mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması mənbəyidir.

Belə informasiyaların yaş dövrləri üzrə verilməsi daha məqsədamüvafiqdir. Elə muğamlar var ki, dərscənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərdə həm ifa olunmaq üçün, həm də dinlənilmək üçün seçilərkən məktəblilərin həm yaş, həm fərdi, həm də cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox vacibdir.

Göründüyü kimi, ümumtəhsil məktəblərində musiqi məşğələlərində yuxarı sinif şagirdlərinə bədii zövq elementləri ilə yanaşı, mənəvi keyfiyyətlərin aşılınmasında Azərbaycan muğamlarının rolu böyükdür. Ona görə ki, muğamlar yuxarı sinif şagirdlərinə bədii zövq aşılamaqla yanaşı, onlarda ən zəruri mənəvi keyfiyyətlərin üzə çıxarılaraq formalaşdırılmasını hərtərəfli təmin etmiş olur.

Açar sözlər: *Azərbaycan muğamları, “Rast” və “Şur”, musiqi təhsili, musiqi fəaliyyəti, muğamların təsiri, bədii və estetik mədəniyyət, insan fəaliyyəti.*

Muğamların öyrədilməsi zamanı yeniyetmə şagirdlərin estetik bədii zövqləri ilə yanaşı, onların mənəvi keyfiyyətlərinin də formalaşdırılmasına nail olmaq olar. Musiqi dərsləri ilə yanaşı, musiqi gecələrində, musiqi kurslarında, musiqi klublarında, musiqi lektoriyalarında, musiqili verilişlərdə, musiqili tamaşalarda, eləcə də muğamla əlaqədar olan bütün tədbirlərdə məktəbliləri muğamlarla tanış edərkən onlarda mənəvi keyfiyyətləri üzə çıxarıb formalaşdırmaq olar.

Dinləyici şagirdlərdə xoş əhvali-ruhiyyə yaradan “Rast” və “Şur” saflıq, paklıq kimi mənəvi keyfiyyətlər yaradırsa; qəmgin, nisgilli hisslər doğuran “Bayatı-Şiraz”, “Humayun”, “Şüştər” inamlılıq, nikbinlik, dözümlülük; “Segah” ailəsevərlik, istiqanlılıq, münəvvərlik; “Çahargah” isə igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, şücaətlik, yenilməzlik, qələbə əzmi kimi mənəvi keyfiyyətlər yaradır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan muğamlarının hər biri dinləyicilərə bədii zövq aşılamaqla yanaşı, onların mənəvi cəhətdən saflaşmasını da təmin etmiş olur. Bu muğamların içərisində yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir edən muğamlardan biri də “Çahargah” muğamıdır.

Ümumtəhsil məktəblərimizin I-IX siniflərində “Çahargah” muğamı bir neçə istiqamətdən, bir neçə cəhətdən şagirdlərlə tanış edilir. “Çahargah” muğamının lad məqam xüsusiyyətləri haqqında nəzəri məlumatlar ibtidai siniflər üçün hazırlanmış “Musiqi” dərslərində yer alır, proqram materiallarında isə “Çahargah” ladında yazılmış mahnıların öyrədilməsi tövsiyə edilir və muğamın dinlənilməsi məsləhət görülür. Bütün bunlar isə “Çahargah” muğamının estetik-bədii zövq oxşayan tərəflərinin şagirdlərə çatdırılması işi ilə məhdudlaşdırılır.

Unutmaq olmaz ki, “Çahargah” muğamı şagirdlərin estetik tərbiyəsilə yanaşı, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması işində çoxşaxəli imkanlara malikdir. Bunun üçün V-IX siniflərdə muğamın istər təlim prosesində, istər dərşdənkənar tədbirlərdə, istər musiqi müəllimləri, istər bədii yaradıcılıq dərşdənkənar rəhbərləri, istərsə də maraq kurslarını aparanlar “Çahargah” muğamının bu imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üzərində məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə işlər təşkil etməlidirlər.

Müşahidələr və təcrübə göstərir ki, istər təlim prosesində, istərsə də dərşdən və məktəbdənkənar tədbirlərdə muğamların öyrədilməsi zamanı həm müəllimlər, həm də bədii yaradıcılıq dərşdənkənar və maraq kurslarına rəhbərlik edənlər şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması işinin həyata keçirilməsində heç bir pədaqoji təcrübəyə malik deyillər. Bunları nəzərə alaraq musiqi müəllimlərinə, bədii yaradıcılıq dərşdənkənarları və maraq kursları rəhbərlərinə, eləcə də bu sahədə fəaliyyət göstərən digər mütəxəssislərə “Çahargah” muğamının öyrədilməsi zamanı şagirdlərə mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması yolları barədə istiqamət verilməsi, başqa sözlə desək, elmi-pədaqoji-metodik cəhətdən köməklik göstərilməsi məqsədəuyğundur.

Məktəbdənkənar tədbirlər içərisində “Muğam gecələri”, “Muğam saati”, “Muğam ifaçılığı məktəbi”, “Muğam ifaçıları ilə görüşlər”, “Muğam sənəti və mənəviyyat”, “Muğam və dünyamız” adlı tədbirlərin keçirilməsinin şagirdlərin estetik tərbiyəsilə yanaşı, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyəti daha böyükdür. Dərşdənkənar tədbirlərlə yanaşı, bədii yaradıcılıq dərşdənkənarlarının və maraq kurslarının təşkili və fəaliyyətində də V-IX sinif şagirdlərinin mənəvi keyfiyyətlərinin təşkilinə geniş imkanlar açılmış olur.

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq muğam ifaçılığını vokal imkanları ilə məhdudlaşdırırlar. Lakin unudurlar ki, muğamın daha kütləvi ifa formalarından biri də instrumental ifa hesab olunur. İstər simli, istər kamanlı, istər nəfəs, istərsə də dilçəkli musiqi alətlərində bütün muğamları istənilən səviyyədə təqdim etmək mümkündür. Əgər belədirsə, təlim prosesinə adı çəkilən alətlərin, nümunələrin nəinki birisini, hətta bir neçəsini və ya hamısını gətirmək mümkündür. Belə olan təqdirdə əgər bir tərəfdən uşaqların estetik-bədii zövqlərinin inkişafına zəmin yaranırsa, digər tərəfdən şagirdlərin muğam ifaçılığı qabiliyyətlərini üzə çıxarıb onlara bir sıra vərdişlərin qazandırılmasına da şərait yaranmış olur. Muğam ifaçılığı vərdişləri, əsasən, təxəyyülün gücü ilə yaranır. Təxəyyüldə yaranan kiçik qabiliyyətlər davamlı olduqda onlar kommunikasiya və informasiya vasitəsinə çevrilə bilirlər.

Muğamlara informasiya və kommunikasiya vasitəsi kimi psixoloji cəhətdən yanaşsaq, deməli ki, muğamlar ən güclü və ən təsirli informasiya ötürən bədii nümunədir. Həmin təsir isə iki istiqamətdə yaranan muğam təəssüratlarını daşıya bilir. Birinci halda instrumental ifa imkanları üzə çıxır. İkinci halda vokal imkanlarının üzə çıxmasına şərait yaranır. Vokal ifaçılığında özünü bürüzə verən qabiliyyətlər əsasən səslə bağlıdır. Başqa sözlə, şagirdin səsinin şirinliyi, diapazonu, tonallığı və tembr müğam ifaçılığı üçün yararlı olduqda istedad elementləri gözə dəyir.

Muğamların mühüm tərbiyə vasitəsi olması barədə xüsusi danışmağı lazım bilirik. Bu barədə danışarkən qeyd etməliyik ki, muğamları estetik tərbiyə amilləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Doğrudur, muğamlar, əsasən, estetik tərbiyə vasitəsi hesab olunur. İnsanların bədii zövqünü formalaşdırır, mədəni istirahətini təşkil edir, onları bədii yaradıcılığa sövq edir, estetik-bədii dünyagörüşlərini inkişaf etdirir. Muğamdan həzz alanların yorğunluğu çıxır. Muğam dinləyicilərin estetik-bədii hiss və duyğularını tənzimləyir. Lakin unutmaq olmaz ki, muğam həm də ideya-siyasi, fiziki, əmək, işgüzarlıq, ekoloji, iqtisadi və əxlaq tərbiyəsinin də mühüm vasitəsi hesab olunur. İnsan əxlaqının saflaşmasında muğam əvəzsiz rol oynayır.

Əgər ki, istər ibtidai sinif şagirdlərinin, istərsə də V-IX sinif şagirdlərinin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması üzərində iş aparılmasa, şagirdlərin nə musiqiyə, nə muğama, nə ifaçılığa, nə instrumental ifaya olan maraq-meyllərini aşkar etmək olar. Musiqi dərşlərində şagirdlərin instrumental ifaçılığa yiyələnmə imkanları isə onları yalnız lad-məqam xarakterli ifaçılığı səriştəsinə yiyələndirmə yolu ilə mümkün olur. Instrumental ifa deyəndə biz şagirdlərin xalq çalğı alətlərimizə yaxınlaşdırılmasını nəzərdə tuturuq. Təəssüf hissilə

qeyd etməliyik ki, “musiqi dərslərində Azərbaycan musiqi alətlərindən çox təsadüfi hallarda istifadə olunur.

Musiqi ədəbiyyatı ilə bağlı məlumatların verilməsi mərhələsinin normal təşkil edilməsi də musiqi dərslərində şagirdlərin muğama olan maraq və meyllərini artırır. Bu mərhələdə muğamın azərbaycanlılara məxsus olması, türk tayfaları tərəfindən geniş şəkildə inkişaf etdirilməsi, ərəb və fars muğamlarının isə sonradan intişar tapması ilə bağlı məlumatlar şagirdləri muğam janrına yaxınlaşdırır və onların muğam dünyagörüşünün formalaşdırılmasına təkan verir.

Məktəb rəhbərləri, sinif müəllimləri, musiqi məşğələlərinə rəhbərlik edənər və musiqi müəllimləri muğamlarımızın yetişən nəsə öyrədilməsilə bağlı çox iş görməlidirlər. Xüsusilə yuxarı siniflərdə muğamların tədrisi prosesində şagirdlərə bədii zövq elementlərilə birgə, mənəvi keyfiyyətlərin də aşılması çox mühüm aktualıq kəsb edən amillərdəndir. Fikrimizi Azərbaycan muğamlarının estetik-bədii zövq aşılamaqla yanaşı, mənəvi keyfiyyətlərin də formalaşdırılması xüsusiyyətlərinin vəhdətdə götürülməsi barəsindəki ideyalarla davam etdirək. Çünki muğamlarımız tarixən estetik-bədii zövq aşılamaqla mənəvi keyfiyyətləri də üzə çıxararaq formalaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycan muğamlarının tarixi xalqın mədəniyyətinin tarixi qədər qədimdir. Azərbaycanın ən qədim milli-mənəvi və mədəni abidələrindən olan muğamları hələ Alban mədəniyyətinin tərkib hissələrindən hesab olunur.

Alban mədəniyyətinin eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə təşəkkül tapması Azərbaycan mədəniyyətinin qədim dövrdən etibarən intişar tapmasını özündə səciyyələndirən tarixi faktlardan biri hesab olunursa, bu dövrdə muğamların intişar tapmasını da ən möhtəşəm mədəniyyət hadisəsi hesab etməliyik. Çünki adlarındakı yer, yurd, məkan bildirən sözlər tarixi hadisələri özündə ehtiva edən isimlər hər hansı tarixi olaylardan xəbər verirsə, bunun özünü ən möhtəşəm mədəniyyət hadisəsi hesab etməliyik. Ona görə ki, mədəniyyətimizin inkişafında da muğamların rolu böyükdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, muğam mədəniyyəti Azərbaycan xalqına başucalığı gətirən titanik bir mədəniyyət növü hesab oluna bilər, ən azı olunmalıdır. Ona görə ki, bu mədəniyyətin ulu bir tarixi vardır. Hansı ki, bu ulu tarix azərbaycanlıların həm öz torpaqlarında yaşadıkları tarixi özündə yaşadır, həm də onların digər ölkələrdə yaşamaları faktlarını özündə yaşadır.

Milli-mənəvi-mədəni abidələrimizdən olan muğamlarımız içərisində yetişən nəsəlin mənəvi keyfiyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirmək baxımından “Bayatı-Şiraz”ın da rolu böyükdür. “Bayatı-Şiraz” muğamının yaranma tarixi haqqında hökm vermək mümkün olmasa da, mənbələrdə bu muğamın hələ Sasanilər dövründə mövcud olması barədə fikirlər yer alır.

Digər muğamlarla yanaşı, dini mərasimlərdə oxunan dini nəğmələrin də “Bayatı-Şiraz” muğamının üstündə yaradılması və ifası barədə də mənbələrdə faktlara rast gəlmək mümkündür. Ərəb, fars və türk mənbələrində “Bayatı-Şiraz” ladında ifa edilən mərasim nəğmələrinin, hətta günümüzə qədər gəlib çatması barədə informasiyalarla rastlaşmaq da olur. Hətta bu informasiyaların bir qisminə həmin dini-mərasim nəğmələrinin dinləyicilərin mənəvi simasının saflaşdırılması da vurğulanır.

Öz qəmgin notları, nisgilli hisslər yaratması ilə diqqəti cəlb edən “Bayatı-Şiraz” muğamı dinləyicidə mənəvi keyfiyyətləri oyadan cəhətləri ilə daha çox fərqlənir. Təsadüfi deyil ki, “Bayatı-Şiraz”, yəni bu muğamın lad sistemində neçə-neçə təsniflər, xalq mahnıları, rəqslər, melodiylar yaranmış və bu muğamın üstündə ana layları, el bayatıları, eləcə də rübailər, təcislər, gəraylılar, müxəmməslər, divanilər, deyişmələr, qəzəllər, qəsidələr oxunmuşdur. Deməli, bu muğamlar özünü, neçə-neçə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini yaşatmaqla, xalqımızın milli-yaddasını təzələməklə milli-mənəvi xəzinəmizin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Bu baxımdan muğamlarımızı, o cümlədən “Bayatı-Şiraz” muğamını milli-mədəni və mənəvi irsimizin daşıyıcısı kimi də təqdim etmək olar.

Gənc nəslimizi milli ruhda, milli ab-havada tərbiyə etmək, nəsillərdən bizə yadigar qalan mənəvi irsimizi tanımaq, sevdirmək, dildə deyil, canda, qanda türk olan vətəndaşlar yetişdirmək çox məsuliyyətli, eyni zamanda, şərəfli işdir. Gənclərimizin mənəvi tərbiyəsi saflıq, təmizlik, xeyirxahlıq,

humanistlik, düzgünlük, dürüstlük üzərində köklənməli, milli-əxlaqi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz, dilimiz-dinimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz mənimsədilməli, şərəfli xalqımızın keçmiş zəngin, bitməz-tükənməz, yaradıcı təxəyyülün məhsulu olan dastanlarımız, bayatlarımız, məsəllərimiz, deyimlərimiz, duyumlarımız, xalq mahnılarımız, el havalarımız təbliğ olunmalı, şanlı tariximiz, şərəfli dünənimiz, ağ gün, qara günümüz nəsillərin yaddaşına həkk edilməli, dostumuz, düşmənimiz tanıtdırılmalıdır. Bu baxımdan “Bayatı-Şiraz” muğamını yetişən nəslin nümayəndələrinin mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirən muğam kimi təhlilə cəlb etməyin əhəmiyyəti böyükdür.

Məhz ona görə də “Bayatı-Şiraz” muğamının qnoseoloji mahiyyəti, yəni elmi-tarixi kökləri barədə məlumat vermək zərurəti yaranır. “Bayatı-Şiraz” sözündəki “Bayat” sözü Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri olan “Boyat” tayfalarının adını ifadə edir. Bu qədim tayfaların adının Boyat, daha sonralar isə Bayat kimi deyilməsi, yazılması bu tayfa adının bir neçə cür ehtimal olunması barədə faktlara, şərtlərə rast gəlmək olur.

Bu muğamın fars və ərəbdilli ölkələrdə yayılmasının əsas səbəblərindən biri də bu xalqın nümayəndələrinin öz ölkələrindən kənarlarda da məskunlaşmaları olmuşdur. “Məhz bu baxımdan “Bayatı-Şiraz”ın Şirazda yaranması və Şiraz bayatısı adlandırılması faktlarına münasibət bildirilməsi də yerinə düşərdi.

Adından göründüyü kimi, “Şiraz bayatısı” anlamında başa düşülən, lakin Şirazda yaşayan bayatların yaratdığı muğam mənasını verən bu muğamın etimologiyasına əsaslanaraq heç bir tədqiqatçının demədiyi bir fikri də irəli sürə bilərik. Yəni bayatlarla bağlı olan bir bədii yaradıcılıq nümunəsi barədə yeni fikir söyləyəcəyik. Məlum olduğu kimi, qədim türkçülüüyü özündə səciyyələndirən mənbələrdə doqquz oğuz bəylərindən söhbət açılır. Hansı ki, onlardan biri də Bayat elidir.

Fikirlərimizi yekunlaşdırarkən qeyd etməliyik ki, yuxarı siniflərdə musiqi dərslərini tədris edən ali təhsilli kadrlar muğam ifaçılığına yüksək səviyyədə yiyələnməsə, milli sərvətimiz və mənəvi dəyərlərimiz olan muğamlarımızın gələcək nəsillərə çatdırılmasına nail ola bilmərik. Yuxarı siniflərdə muğamlarımızın proqram tələblərinə uyğun olaraq, nümunəvi tədrisi şagirdlərin estetik-bədii zövqlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasını da təmin etmiş olur.

Azərbaycan Respublikasında xalqımızın milli sərvəti olan muğamın sivil mədəniyyət nümunəsi kimi dəyərləndirilərək global səviyyəyə yüksəldilməsi təqdirəlayiq hal kimi qeyd edilməlidir. Ölkəmizdə muğamın təbliğilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, muğam müsabiqələri, muğam gecələri, muğam konsertləri, klassik muğam ifaçılarının audial disklərinin, muğam tariximizə dair buketlərin hazırlanması və bu kimi mütərəqqi və ictimai hadisələr unudulmaqda olan muğamlarımıza yeni həyat və əbədi yaşayış tərzini bəxş etdi.

Belə bir şəraitdə muğamlarımızın tədrisinin modernləşdirilməsi günümüzün ən aktual tələblərindən hesab olunmalıdır. Bunun üçün Naxçıvan mühitində hər cür şərait vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən musiqi məktəblərində, kollec və orta ixtisas məktəblərində, Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən konservatoriyada milli muğamlarımızın tədris olunması da fikirlərimizi sübut edir. Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, orta ümumtəhsil müəssisələrində muğamlarımızın modern tədrisi üçün hər cür imkanlarımız vardır. Ona görə də istər ibtidai siniflərdə, istərsə V-IX siniflərdə, istərsə də sonrakı siniflərdə muğamlarımızın modern səviyyədə tədrisinə və təbliğinə nail olmaq hər bir müəllimin ən ümdə vəzifəsi hesab olunmalıdır. Ona görə ki, muğamlarımızın yetişən nəslin estetik-bədii zövqlərini formalaşdırmaqda yanaşı, onların mənəvi keyfiyyətlərini də inkişaf etdirməyə qadir olması musiqi müəllimlərini dərindən düşündürməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Muğam" jurnalı / Təsisçi və baş redaktor Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevadır. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 120 s.
2. Sadıqov F.B. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Adiloglu, 2012, 552 s.
3. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi metodikası. (Metodik tövsiyələr). Bakı: Şirvannəşr, 2005.
4. Sultanova Q. Şagirdlərin dünyagörüşlərinin inkişafına dərsliklərdə verilmiş folklor nümunələrinin təsiri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1998, № 4, s. 28-32.
5. Zöhrabov R. Muğam. Bakı: Azərnəşr, 1991, 119 s.

SUMMARY

Irada Valizadeh

THE INFLUENCE OF MUGHAMS ON STUDENTS' ARTISTIC TASTE

It should not be forgotten that each of the mughams not only forms a high artistic taste in the listener, but also has the power to instill rich spiritual qualities in them. In addition to instilling aesthetic and artistic taste in students, inculcating a number of moral and spiritual qualities in them while teaching and listening to mughams in the learning process or in extracurricular activities is considered very important. Each of the students should know our mughams, which are considered as the richest national and spiritual value of us. Because our mughams are one of the important components of the national, moral, social, political and cultural history of our people and are the source of formation of both artistic tastes and moral qualities of students.

It is more appropriate to provide such information according to age periods. There are mughams that are important to be taken into account by the age, individual, and gender characteristics of schoolchildren when choosing them to be performed and listened to at school and extracurricular events.

The role of Azerbaijani mughams is great in instilling spiritual qualities, along with the elements of artistic taste, in music lessons in secondary schools. This is because mughams, in addition to instilling artistic taste in upper class students, thoroughly ensure that the most necessary spiritual qualities are revealed and formed in them.

***Key words:** Azerbaijani mughams, "Rast" and "Shur", music education, aesthetic culture, musical activity, influence of mughams, artistic and aesthetic culture, human activity*

РЕЗЮМЕ

Ирада Вализада

ВЛИЯНИЕ МУГАМА НА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС СТУДЕНТОВ

Не следует забывать, что каждый из мугамов не только формирует у слушателя высокий художественный вкус, но и обладает силой привить ему богатые духовные качества. Помимо привития учащимся эстетического художественного вкуса, считается весьма необходимым привить им ряд нравственно-духовных качеств, как в учебном процессе, так и во внеучебной деятельности. Каждый из учащихся должен знать наши мугамы, которые входят в число богатейших национальных и духовных ценностей. Потому что наши мугамы являются одной из важных составляющих национальной, нравственной, социальной, политической и культурной истории нашего народа и являются источником формирования как художественных вкусов, так и нравственных качеств учащихся.

Такую информацию целесообразнее предоставлять по возрасту. Есть песни, для которых очень важно учитывать возрастные, индивидуальные и половые особенности

школьников при выборе песен для исполнения и прослушивания на школьных и внеклассных мероприятиях.

Как видно, велика роль азербайджанских мугамов в воспитании духовных качеств, наряду с элементами художественного вкуса, на музыкальных занятиях в общеобразовательных школах. Это связано с тем, что мугамы, помимо привития старшеклассникам художественного вкуса, в полной мере обеспечивают формирование у них самых необходимых духовных качеств.

Ключевые слова: Азербайджанские мугамы, “Раст” и “Шур”, музыкальное образование, эстетическая культура, музыкальная деятельность, влияние мугамов, художественно-эстетическая культура, деятельность человека.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

ANAR SADIQOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sadigov444@gmail.com

UOT: 75:72

ORDUBAD ŞƏHƏRİNİN XIX-XXI ƏSR PLANLAŞDIRMA STRUKTURU

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxildir. Cənubdan İran İslam Respublikası, şimaldan və şərqdən Ermənistanla həmsərhəd olmaqla qərbdən Culfa rayonu ilə qonşu olan Ordubad rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasının mühüm şəhərlərindəndir. Maraqlı memarlıq planlaşdırma strukturu ilə Naxçıvan bölgəsində, eləcə də Azərbaycan şəhərləri arasında fərqlənən Ordubad şəhəri mədəniyyət mərkəzlərindən biridir.

XIX əsrdə Rusiyanın tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycan torpaqlarında “Dəmir yolu” xəttinin çəkilməsi ilə iqtisadi əlaqələr yarandı, bu hadisələr Ordubad şəhərinin həyatında da dəyişikliklər etdi və Ordubad “ipəkçilik mərkəzi”nə çevrildi. İpəksarıma fabriklərinin yaradılması şəhərdə planlaşdırma qovşaqlarının paylanmasına xeyli təsir göstərirdi.

XX-XXI əsrlər Ordubad rayonunda, eləcə də rayonun mərkəzi şəhəri olan Ordubadın planlaşmasında sənaye binalarının yaradılması ilə dəmiryolu xəttinə paralel kiçik yaşayış kompleksləri, beşmərtəbəli binaların tikintisi aparıldı, şəhərin nüxtəlif yerlərində bir neçə kompozisiya qovşaqları yaradıldı. Rus və Avropa memarlığının şəhərsalma məsələlərini, qanunauyğunluğunu və ciddiliyini əsas götürərək yerli memarlar şəhərsalma vəzifələrinin nəinki səmərəli həllini tapmağa, həm də yaşayış evlərinin kompozisiyasına görə maraqlı planlaşmasını və yerli xüsusiyyətlər nəzərə almaqla, fəsadların özünəməxsus memarlığını yaratmağa müvafiq oldular. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun mərkəzi şəhəri Ordubadın qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrdə şəhərsalma planlaşmasından və planlaşmada mühüm rol oynayan məhəllələr, yaşayış evləri, ictimai binaların inşasından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *şəhərsalma, məhəllə, sənayeləşmə, planlaşma, memarlıq*

Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxildir. Cənubdan İran İslam Respublikası, şimaldan və şərqdən Ermənistanla həmsərhəd olmaqla, qərbdən Culfa rayonu ilə qonşu olan Ordubad rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasının mühüm şəhərlərindəndir.

Hazırda Ordubad müstəqil Azərbaycan Respublikasının şəhərlərindən biri olmaqla, özünə məxsus şəhər strukturu, tarixi-memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Orta əsr şəhər quruluşunu tamamilə qoruyub saxlayan Ordubad 1977-ci ildən “Qoruq şəhəri” elan edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində bu gözəl yurdu ziyarət etmiş Nefedov adlı bir səyyah yazırdı: “Ordubad öz daş-qaş ilə parıldayan qənirsiz gözələ bənzəyir. Ordubad çinarları təbiət tamaşası, el yaraşığıdır. Bu yurdun çinarları da torpağı kimi qədimdir.” Sərsəhərin və Anbarasın qoşa çinarları hələ XIX əsrdə çoxlarını valeh etmişdir [1, səh 25].

“Ordubad kiçik şəhərlər içərisində Avropada birinci, dünyada isə ikinci yaşayış məskənidir. Hər məhəllədə tikilmiş iki-üç məscid və qəbiristanlığı, tinlərin və dalanların kəşşidiyi yerlərdə salınmış karvansaraların, qədim tipli çiy kərpicdən tikilmiş evləri olan bu kiçik şəhərə gələn hər bir şəxs hansı məhəllədən keçib getsə də, yenə gəlib mərkəzdə görüşəcəkdir” [1, s.28].

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal torpaqlarının 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələri ilə Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra iqtisadi və ticarət əlaqələrinin güclənməsi nəticəsində Ordubad şəhərinin həyatında yenidən canlanma başlayır. Xüsusilə kapitalist

münasibətlərin inkişafı şəhərin feodal sükunətini pozaraq onun iqtisadi həyatına sənaye müəssisələrindən ibarət yeni istehsal infrastrukturunu daxil etmişdir. XX əsrin əvvəllərində şəhər ərazisində sənaye sahələrinin genişlənməsi, dəmir yolu xəttinin çəkilməsi, yeni tipli yaşayış evlərinin tikintisi şəhərə insan axınının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bütün bu proseslər köhnə feodal şəhərinin sosial quruluşuna, zahiri simasına, evlərin memarlıq görkəminə təsir göstərirdi [2, s.22-23].

Köhnə şəhərlərin böyüməsi və bir sıra böyük yaşayış məskənlərinin şəhərlərə çevrilməsi, onların iqtisadi əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədardır. Belə hal XIX əsrin başlanğıcında Rusiya qanunvericiliyində ciddi yer tutan, şəhərsalma tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradırdı. Getdikcə yeni sosial-iqtisadi şəraitdə köhnə şəhərsalma prinsipləri ləğv olunurdu: Müntəzəm planlaşdırmaya əsaslanan üsullar meydana gəlirdi, planlaşdırma əhalinin artımı və şəhər ərazilərinin genişləndirilməsi ilə yaranan şəhərsalma tələblərinə uyğunlaşdırılırdı. Mövcud feodal şəhər orqanizmi və ya planlaşdırma məhəllələrin abadlaşdırılması arasında qarşılıqlı mübadilə və təsir yaradırdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın tərkibinə daxil olan Azərbaycanda şəhərsalma şəhərlərin planlaşdırma inkişafını dəyişdirən keyfiyyətə yeni mərhələdir. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın ərazisində bir sıra şəhərlərlə yanaşı, Naxçıvan xanlığında da mərkəzi şəhərlər meydana gəlmişdir ki, bunlardan biri də Ordubad şəhəri idi [3, s.22-23].

XIX əsrdə Ordubad şəhərində salınmış yeni yollar onun planlaşma həllinə xələl gətirmişdir. Cümə Cəmə ilə onun mədrəsəsi arasından Sərsəhər meydanına çəkilmiş magistral yol, Cəmə kompleksinin planlaşma həllinə xərər gətirməmiş, mədrəsə binasından XX əsrin 90-cı illərinə kimi ipək fabriki kimi istifadə olunmuşdur.

Ordubad maraqlı memarlıq planlaşdırma strukturu ilə Naxçıvan bölgəsi ilə yanaşı, Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən və şəhərlərindən biri idi. Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin yaranması, Ordubad şəhərinin həyatında da dəyişikliklər etdi və Ordubad “ipəkçilik mərkəzi”nə çevrildi. Şəhərdə bir neçə fabrik fəaliyyət göstərməyə başladı. Yüngül sənayenin yaranması yaşayış və ictimai tikililərin gələcək inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayaraq şəhər inşaatının yeni formada inkişafının əsasını qoydu. İpəksarım fabrikalarının yaradılması şəhərdə planlaşdırma qovşaqlarının paylanmasına xeyli təsir göstərirdi.

Ordubadın əsas tikinti sahəsi mürəkkəb relyefə malik ərazidə yerləşərək, Ordubad və Gənzə çayı boyunca uzanır. XIX əsrin I yarısında şəhərin ticarət və ictimai mərkəzi Ordubad çayı boyunca yerləşən magistralda deyil, Cümə məscidi ətrafında yerləşərək çoxsaylı ticarət və sənətkarlıq cərgələri məhəllələri ilə geniş ərazini əhatə edirdi. Burada Ordubadın iş və ictimai mərkəzlərini təşkil edən, ticarət və sənət yaşayış məhəllələri yerləşirdi. Şəhərin bu əsas arteriyasında karvansaralar, bazar, ticarət və sənətkarlıq cərgələri tikilmişdir.

Ordubad bir neçə nisbətən geniş küçə və cənubdan-şimala doğru gedən tranzit magistral yoldan ibarətdir. Müxtəlif dövrlərdə şəhərsalma dəyişiklikləri Ordubada o qədər də əsaslı şəkildə toxunmamışdır. Burada feodal şəhərlərinə xas olan tayfa və istehsal əlamətlərinə görə, rayonlar üzrə yerləşmə qorunub saxlanmışdır. Bu günə qədər məhəllə və küçələrin qədim adları qorunub saxlanmışdır: Sərsəhər, Mingis, Kürdətal və s. Şəhərin ən yüksək nöqtəsində yerləşən və onun planlaşdırılmasını müəyyən edən qala böyük şəhərsalma əhəmiyyətinə malik idi. Qaladan aşağıda şəhərin yaşayış bölgəsi, yuxarı və aşağı Anbaras məhəlləsi formalaşmışdır.

1917-ci ildə Rusiyada, daha sonra 1920-ci ildə Azərbaycanda baş verən inqilab memarlıq və şəhərsalma da daxil olmaqla, mədəniyyətin bütün sahələrində köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Ordubadın yeni yaradılmış şəhərsalma planlaşmasında ticarət və şəhər mərkəzinin bütün ərazisi əsas küçələrin istiqamətlərini saxlamaqla, bir cərgə müntəzəm məhəllələrə bölündü, dövlət tikililərin planlaşdırılmasının sərt sxemləri həyata keçirilməyə başlandı. Bu dövrdə şəhərlərin layihələri arasında kifayət qədər oxşar xüsusiyyətlər var idi. Bütün bu işlər köhnə şəhərlərin yeni paytaxt üslub şəhərlərə çevrilməsi istiqamətində aparılırdı. Bu tarixi dövr ərzində Ordubad yaşayış məntəqəsinin yeni inşa layihəsi və köhnə şəhərin yenidən qurulması işlərinə maraqlı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Ölkədə şəhərsalmanın yeni inkişaf mərhələsi memarlıqda mübahisə və müzakirələrin yaranması ilə müşahidə edilir. Lakin ümumilikdə 1920-1940-cı illər təkcə istiqamət mübarizəsi,

davamlı inkişafa yönəlmə ilə deyil, həmçinin sovet şəhərsalma və memarlığının bir vahid şəkildə birləşməsi ilə müşahidə edilirdi. Bir çox istiqamətlər öz başlanğıcını sovet ideologiyasından götürməsinə baxmayaraq, bu müasir Ordubad memarlığının parlaq və yaddaqalan obrazlarının yaradılmasına mane olmadı. 1920-ci ildən sonra Ordubad şəhərində yaşıllaşmanı maksimal dərəcədə artırmaq üçün şərait yaradılması gücləndirildi və rayon ərazisində meyvə bağları salındı. Bunun nəticəsində də Ordubad şəhəri sənaye rayonlarından birinə çevrildi. Ordubad şəhərində ipəkçiliyin və meyvəçiliyin inkişafı yeni sənaye zavodlarının yaranmasına, şəhər ərazisinin genişlənməsinə, yeni tipli küçə və məhəllələrin salınmasına gətirib çıxardı. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində sənaye zavodlarının tikilişi ilə Ordubad şəhərinin rolu xeyli artmışdır. Ordubad şəhərinə insan axınının güclənməsi, təbii artım amili ilə yanaşı, sənayenin və bütövlükdə şəhər təsərrüfatının inkişafı nəticəsində kənd əhalisinin şəhərə günü-gündən güclənən miqrasiyası baş verdi. Bunun da nəticəsində Ordubad şəhəri əhalisinin sosial tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu ilk növbədə özünü hələlik kənd təsərrüfatı əməyindən tamamilə üzülüşməmiş adamlarla, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olanlar müstəsna şəkildə öz qüvvəsini sənaye bölməsində sərf etmək hesabına yaşayan sakinlərin arasında tədricən dəyişməsində göstərirdi. Sənaye və ticarət burjuaziyasının, xüsusən də xırda burjuaziyanın xüsusi çəkisinin nisbətən faktı da bunu sübut edirdi. Ordubadda xırda burjuaziyanın sıraları aqrar məşğuliyyət növlərindən tamamilə əl çəkmiş adamlar hesabına da genişləndirdi [4, s.94].

Şəhər ərazisində sənaye binalarının yaradılması ilə dəmiryolu xəttinə paralel kiçik yaşayış kompleksləri təşkil edilmiş, (ikimərtəbəli yaşayış evləri) onun nüxtəlif hissələrində bir neçə kompozisiya qovşaqları yaradılmışdır. Rus və Avropa memarlığının şəhərsalma məsələlərini, qanunauyğunluğunu və ciddiliyini əsas götürərək yerli memarlar şəhərsalma vəzifələrinin nəinki səmərəli həllini tapmağa, həm də yaşayış evlərinin kompozisiyasına görə maraqlı planlaşmasını və yerli xüsusiyyətlər nəzərə almaqla, fasadların özünəməxsus memarlığını yaratmağa müvafiq olmuşdular. II Dünya müharibəsindən sonra Ordubad şəhər ərazisində bir sıra inzibati binalar inşa edilmişdir. Bunlardan Kapital Bank (1950), İnternat Məktəbi Kompleksi (1958-1959), 3 № məktəb binasını (1966) göstərə bilərik. Sovetlər dövrü Ordubad şəhərində əsaslı şəhərsalma işləri aparılmış, əsas magistral küçəsi genişləndirilmişdir. Bunun nəticəsində də bir sıra tarixi memarlıq abidələri dağıntılara məruz qalaraq məhv edilmişdir. Ordubad şəhərində quruculuq işləri 1970-ci ildən geniş vüsət aldı. Sovet ideologiyasının təsiri altında bir sıra yeni tipli binalar inşa edilmişdir. Bunlara Kommunal Müəssisələr Kombinatı (1971), İcra Hakimiyyətinin binası (1974), Stadion (1975), Univermaq binası (1976-1977), 1 № məktəb binası (1977), Anbaras məhəlləsindəki Mehmanxana (1977-1978), Məhkəmə binası (1978-1979), Uşaq xəstəxanası (1979), Tikinti Quraşdırma İdarəsi (1985) və bir sıra yaşayış binaları (1973-1986) daxildir.

Ordubad rayonu Dəmiryol vağzalı

Yaşayış binaları

Ordubad şəhərinin sovetlər dövrü salınmış planlaşdırma strukturu daim yeni dövrün dəyişməkdə olan şəraitinə uyğunlaşdırılır. Şəhər hüduqlarının cənub-şərq istiqamətdə və şimal istiqamətdə genişləndirilməsi, dəmiryolunun inkişaf etdirilməsi, Ordubad və Gənzə çayları üzərində yeni körpülərin salınması, yeni küçələrin və yolların çəkilməsi ilə nəticələndi. Şəhərin baş planı üzərində növbəti işlər mahiyyətə heç nəyi dəyişdirmədi və yalnız lokal əhəmiyyətli düzəlişlər edilərək mühəndis və memarlar tərəfindən işlənilib hazırlandı, hazırlanmış planların bütövlüyü qorunub saxlandı. Şəhərin abadlaşdırılmasında Əmlak Bürosu böyük rol oynadı. Müasir dövrdə sahələr inşaatçılara təqdim edilməzdən əvvəl ərazinin mühəndislik nöqtəyi-nəzərdən hazırlanması: küçələrin istiqamətinin göstərilməsi və döşənməsi, kanalizasiya sisteminin çəkilməsi, işıqlandırma, su kəməri çəkilməsi və s. tələb olunurdu. Şəhərin ərazisində mərkəzi meydanın yenidən qurulması belə proqresiv metodlarla mənimsənilməsi Ordubad şəhəri üçün tamamilə yeni bir hal aldı. Yaşayış massivlərinin layihələndirilməsi və ərazinin tikintidən əvvəl mühəndis nöqtəyi-nəzərdən hazırlanması Ordubadın şəhərsalma tarixində çox mühim səhifədir. Müasir dövrdə şəhər ərazisinin sürətli inkişafı onun nəqliyyat sistemində də öz əksini tapdı. Bütün şəhər yolları iki sistemə ayrıldı: 1. Mərkəzi rayonun 1960-1990-cı illərdə salınmış həddindən artıq sıx və dar köhnə küçələr sistemi ilə orta əsrlər məhəllələrinin paylayıcı funksiya daşıyan xüsusi dalanlar arasında əlaqə həyata keçirilmişdir. Bu sistem müasir dövrdə həm şəhərdaxili nəqliyyat hərəkətini təmin edə bilmir, eləcə də şəhərkənarı və sənaye əraziləri ilə əlaqələri də qura bilmir. Şəhərin ən köhnə və qədim, orta əsr ərazilərindən biri Anbaras ərazisinin relyefinə uğurlu bir şəkildə uyğunlaşan Anbaras məscidi və meydanı, Sərşəhər məscidi və meydanı, Üçtürləngə məscidi və meydanı və s. planlaşdırma strukturunu tapana qədər uzun formalaşma mərhələsindən keçmişdir. Məhəllələrdə qədim və orta əsrlərə aid məhəllə və meydanlarda qurulmuş bulaqlar müasir dövrün şəhərsalma tələblərinə uyğunlaşdırılaraq, həmin məhəllələrdə ağac və kollar əkilərək yerli əhalinin istirahəti üçün xiyabanlara çevrilmişdir. Müasir dövrdə funksional təyinat dəyişdikcə yaşayış məntəqələrinin təşkili də dəyişir. İctimai mərkəz rolunu oynayan Ordubad şəhər bazarı plan strukturunda mühüm, həlledici halqa olmasına baxmayaraq, yaxınlıqdakı dini və mülki tikililər öz formasını və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Bazar meydanının açıldığı mərkəzi küçədən keçən və yaxın kəndləri şəhərlə birləşdirən əsas yolların istiqaməti şəhərin müasir planlaşdırma oxunu təşkil edir. Bu yol boyunca şəhərin ərazisinin inkişafı həyata keçirilir və bu əsas magistral yola açılan ikinci dərəcəli yollar şəhərin cənub-şərq, şərq, şimal-şərq, şimal istiqamətində yaşayış məntəqələrinin strukturunu formalaşdırır. Son dövrlərdə mərkəzi küçə boyunca Kompüter Tədris Mərkəzi (2005), Vergilər İdarəsi (2005), Mədəniyyət sarayı (2007), Bazar (2009), Avtovağzal binası (2010), NaxçıvanBank (2016), Rabitə binası (2018), Bayraq Meydanı (2021) və s. binalar tikilmiş, bir sıra binalarda Pensiya Fondu (2007), Şahmat Məktəbi (2011), 3 saylı məktəb (2015), Qapıcıq Ticarət Mərkəzi (2015), Xəstəxana (2017), Rabitə Evi (2018), İcra Hakimiyyəti və İcra Nümayəndəliyi (2019), Uşaq xəstəxanası (2021), Stadion (2021), 1saylı məktəb (2021), Dəmiryolu vağzal (2021) binaların fasadları yenidən qurularaq müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, bir sıra

tarixi-memarlıq abidələrində Qeysəriyyə, Hamam binası (2010), Alban Məbədi (2011) bərpa edilmiş, Yusif Məmmədəliyevin ev muzeyi (2005), M.S.Ordubadinin ev muzeyi (2010), M.T.Sidqinin ev muzeyi (2015) yaradılmışdır.

Avtovağzal

Mədəniyyət Sarayı

İcra Hakimiyyəti

Məbəd

Ordubad şəhər ərazisində yaşayan əhali üçün fərdi yaşayış evləri ilə yanaşı, yaşayış binalarının tikintisi də reallaşdırılmışdır. Qədim, orta əsrlər və müasir dövr binaları inkişaf etməkdə olan Ordubad şəhərinin bədii memarlıq görkəmini zənginləşdirərək ona yeni bir görkəm verir. Şəhərin orta əsrlərə aid və inkişaf etməkdə olan mərkəzi hissəsi bir-birindən yaşayış evlərinin və inzibati binaların inşası ilə fərqlənir. Şəhərin çox sürətlə inşasının aparılması məhəllə və küçələrdə dincəlmə yerləri, yaşıllıq və kölgəliklərin salınması, orta əsr şəhərsalma memarlığının davamı kimi də qəbul etmək olar. Müasir dövrdə geniş küçələrə əzəmətli memarlığı ilə çıxan binalar fasadların memarlıq elementləri işıq-kölgənin təsiri ilə öz gözəlliyini ikiqat artıraraq ortaya qoyur. Müasir dövrdə Ordubad şəhərinin dar və ensiz küçələri, onların açıldığı meydanlar ilə cənubdan şimala doğru uzanan enli mərkəzi küçə ilə əlaqə yaradılmış, orta əsr memarlığına aid evlərin, dini və mülki binalarının gözəl memarlıq kompozisiyaları ilə müasir dövr binalarının fasad kompozisiyaları arasında sintezin yaradılmasına çalışılmışdır. 1990-2010-cu illər ərzində Ordubad şəhəri yeni yaşayış binaları və ictimai binalarla zənginləşdirilmişdir. Onların memarlıq görünüşü bir qayda olaraq zamanın tələbləri və əhəlinin artım ehtiyaclarına uyğun gəlir. Memarlığın həyata keçirilməsində, maraqlı layihələr yeni tikinti texnologiyaları, yeni tikinti qurğuları və yeni tikinti materialları nəzərə alınmışdır [3, s.22-128]. Hazırda Ordubad şəhəri müasirləşməklə yanaşı, durmadan inkişafa doğru gedən Naxçıvan bölgəsində yerləşən şəhərlərdən birinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə Ordubad şəhərinin baş planının layihələndirilməsində qədim və orta əsrlərə aid ərazilərin olduğu kimi qorunub saxlanması aktual məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı, şəhər ərazisində tikintinin əsas mərhələlərinin praktiki təsirinin artmasında, bələdiyyə texniki məsələlərin kompleks həllində dövlətin və özəl sektorun əməkdaşlığı üçün şəraitin qurulmasına yönəlmiş, yeni elmi-metodiki prinsip və proseduralara diqqət artırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifov V, Bağirov V. Ordubad. Bakı: Elm, 2008, 79 s.
2. Qənbərova G. Naxçıvanda məskunlaşma və şəhərsalmanın inkişafı. Bakı: AFPoliqrAF, 2018, 304 s.
3. Əbdülrəhimov R., Abdullayeva N. Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı. XIX-XX əsrin əvvəli. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 344 s.
4. Kazımov İ. Naxçıvan əhalisi, sosial iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 174 s.

SUMMARY

Anar Sadigov

THE PLANNING STRUCTURE OF THE CITY OF ORDUBAD IN THE XIX-XXI CENTURIES

Ordubad, one of the most charming corners of Azerbaijan, is a part of the Nakhchivan Autonomous Republic. Ordubad district, adjacent to the Islamic Republic of Iran in the south, Armenia on the north and east, Julfa district on the West is one of the important cities of the Nakhchivan Autonomous Republic. The city of Ordubad, characterized by an interesting architectural and planning structure, is one of the cultural centers in the Nakhchivan region, as well as among Azerbaijani cities. In the XIX century, economic relations were established with the construction of the “railway” line in the lands of Northern Azerbaijan, which was part of Russia, and changes took place in the life of Ordubad, and Ordubad became the “center of Sericulture”.

In the XX-XXI centuries, in the Ordubad district, as well as in the central city of the Ordubad district, construction of small residential complexes, five-storeyed buildings with the creation of industrial buildings was carried out parallel to the railway line, several composite nodes were created in different parts of the city. Taking into account the urban planning issues of Russian and European architecture, its regularity and seriousness, domestic architects managed not only to find an effective solution to urban planning tasks, but also to create their own unique architecture of facades, considering the interesting planning of residential houses by composition and local features. The article deals with urban planning of Ordubad, the central city of Ordubad District of Nakhchivan Autonomous Republic, starting from ancient times to modern times, and construction of quarters, residential houses, public buildings that play an important role in planning.

Key words: *Urban Planning, block, industrialization, planning, architecture*

РЕЗЮМЕ

Анар Садигов

ПЛАНИРОВОЧНАЯ СТРУКТУРА ГОРОДА ОРДУБАД В XIX-XXI ВЕКАХ

Один из самых очаровательных уголков Азербайджана, Ордубад, входит в состав Нахчыванской Автономной Республики. Граничит с Исламской Республикой Иран на юге, Арменией на севере и востоке, а также с Джульфинским районом на Западе. Ордубадский район является одним из крупных городов Нахчыванской Автономной Республики. Город Ордубад, отличающийся интересной архитектурно-планировочной структурой, является одним из культурных центров в Нахчыванской области, а также среди азербайджанских городов.

С прокладкой в XIX веке линии “железной дороги” на землях Северного Азербайджана, вошедших в состав России, возникли экономические связи. Эти события также внесли изменения в жизнь города Ордубад, и Ордубад стал “центром шелководства”. Создание шелкоткацких фабрик оказало значительное влияние на распределение планировочных узлов в городе.

В XX-XXI веках в Ордубадском районе также велось строительство небольших жилых комплексов, пятиэтажных зданий параллельно железнодорожной линии с созданием промышленных зданий в планировке Ордубада, центрального города района, в разных частях города были созданы несколько композиционных узлов. Руководствуясь градостроительными вопросами русской и европейской архитектуры, их законностью и строгостью, отечественные архитекторы стремились не только найти эффективное решение градостроительных задач, но и создать оригинальную архитектуру фасадов, учитывая интересную планировку жилых домов по композиции и местным особенностям. В статье речь шла о градостроительном планировании центрального города Ордубад Ордубадского района Нахчыванской Автономной Республики с древнейших времен до современности и строительстве кварталов, жилых домов, общественных зданий, играющих важную роль в планировании.

Ключевые слова: городское планирование, микрорайон, индустриализация, планирование, архитектура

Мəqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Мəqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

AYŞƏ MƏMMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
ayse.memmedova_88@mail.ru

UOT: 37

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTDƏ HEYVAN RƏSMLƏRİNİN ÇƏKİLMƏ QAYDALARI

Heyvanat aləmi və insanlar arasında daim müəyyən əlaqə mövcuddur. Heyvan insan üçün həyat mənbəyi hesab olunur. İnsan heyvanat aləmi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Təsviri incəsənətdə də heyvanların təsviri ayrıca bir janr kimi rəsm, qrafika və boyakarlıqda xüsusi ifadə vasitəsidir. Bu janr çox qədim zamanlara söykənir. Qədim dövr incəsənətindən müasir incəsənətə kimi daim aktiv olan janr həmişə uşaqların və böyüklərin maraq dairəsində olmuşdur. Bəzi ibtidai incəsənət nümunələri var ki, orada təsvir olunan heyvan quş rəsmləri ovçu rəssamların müşahidəçilik qabiliyyətini açıqca nümayiş etdirir. Heyvan rəsmlərinin çəkilməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bunun başlıca və ən asan yolu onları bir-birindən fərqləndirən bədən quruluşunu düzgün mənimsəyərək müstəvi üzərində tətbiq etməkdir. Lakin təsviri incəsənətdə təkcə rəsm əsərlərində deyil, həmçinin dekorativ tətbiqi sənətdə də bu janrdan geniş istifadə olunur. Heykəltəraşlar da bu janra çox müraciət edir. Demək olar ki, müxtəlif materiallardan hazırlanan kiçikölçülü heykəllərə (bu heykəllərə statuyetka deyilir) hər evdə rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: *animalism, heyvanlar, xarici quruluş, xüsusiyyət*

Janr haqqında ümumi məlumat: Təsviri incəsənətdə digər janrlarla yanaşı, heyvanlar aləmini təsvir edən janr da var ki, bu janr *Animalistik*, bəzən də *Animalizm* adlanır. Janrın əsas obyektii heyvanlardır. Əsasən, rəsmdə, qrafikada, boyakarlıqda və heykəltəraşlıqda istifadə olunur. Heykəltəraşlıqda xüsusilə bu janrdə *animalistik keramika* geniş yayılmışdır. Animalist rəssam təsvir etdiyi heyvanın dəqiqliyini, xüsusiyyətlərini, hiss-həyəcanı da daxil olmaqla xüsusi istedadla təsvir edir. Bu janr ilk dəfə VIII əsrdə Çində yaranmışdır. Bu janrdə rəsm əsərləri yaradan rəssamlara animalistik rəssamlar deyilir ki, onun təsvir etdiyi heyvanın yaşadığı mühit və ona məxsus vərdişlər rəssamın maraq dairəsində olur.

Bu janrın yaranması çox qədim zamanlara söykənir. Antik dövr nümunələrinə skif mədəniyyəti abidələrindəki stilizə edilmiş heyvan fiqurları Qədim Şərq, Afrika, Okeaniya , qədim Amerika(heyvanların sehirlili təsvirləri) və bir çox dünya xalqlarının incəsənətində, həmçinin Qobustan qayasüstü rəsmlərində, Kəlbəcər rayonunun Zalxa gölü ətrafında Ayıçınqılı və Pəriçinqil dağlarındakı rəsmlərdə, Ordubad şəhərindən şimalda Gəmiqaya dağlarındakı qayaüstü təsvirlərdə rast gəlinir. Bu təsvirlər qədim dövr Azərbaycan xalqının ovçuluq, maldarıq və əkinçiliklə məşğul olduğunu göstərir. Heyvan üslublu təsvirlər qədim vazaların üzərində, heykəltəraşlıq nümunələrində də təsvir olunurdu. Bu janrdə çoxlu sayda mozaikalar da var idi. Qədim dövrdən danışarkən Misirdəki misilsiz heyvan təsvirlərini qeyd etməmək olmaz. Heyvanların və quşların başları olan humanoid tanrılar - Sfenkslər möhtəşəm incəsənət nümunələridir.

Orta əsrlərdə Avropada rəssamlar heyvan təsvirlərini çəkmək üçün folklora müraciət edirdilər. Bu təsvirlərdə heyvanlar hədsiz qrotesk obrazda görünürdülər. Lakin tədricən realist təsvirə keçməyə başlayan rəssamlar intibah dövründə heyvanları təbiətdə müşahidə edib çəkirdilər.

Animalistik janr XVI əsrdən müstəqil janra çevrilmişdir. Daha sonra 17-ci əsrdə Flandriya və Niderlanda, XVIII əsrdə Fransada, XIX əsrdə isə Almaniya, ABŞ və s. ölkələrdə inkişaf etmişdir. Xarici rəssamlardan ilk əvvəl animalistik janra müraciət edənlərdən A.Qaul, P.K.Klodt, Y.Lansere, C.Odübon kimi rəssamların adını çəkə bilərik. Orta əsr dövründə Azərbaycan miniatür

rəssamlarından M.Mirqasımov, Q.Xalıqov, Ə.Kazımov kimi sənətkarlar bu mövzuya çox müraciət etmişlər.Ümumiyyətlə bu janrın inkişafında xarici rəssamların da böyük rolu olmuşdur. 20- ci əsrdə yaşayıb yaradan rəssamlardan

P. Pikasso, S.Dali və F.Markı misal göstərmək olar. Başqa məşhur animalist rəssamlardan Edvin Henri Landsir ,Pyotr Klodt Filipp Russo ,Yozef Volf, Brayton River, Fransua Pompon, Fridrix Vilgelm Kyunert, Henrix fon Syuqel, Henrix Harder, Emmanuel Freme və s göstərə bilərik.

Rus incəsənətində animalistik janrın inkişafı birbaşa N.E.Sverçkovun adı ilə bağlıdır.O, əsərlərində zooloji mövzunu portret və janr rəngkarlığı səviyyəsinə qaldırmışdır.

Həmçinin rus incəsənətində medal üzərində heyvan təsvirləri geniş yayılmışdı. Burada heyvanlar xarakter daşıyıcıları kimi təcəssüm olunurdular.

Heyvan rəsmlərinə ən çox kitab qrafikasında da rast gəlinir. Nağılların illüstrasiyalarında, alleqorik və satirik əsərlərdə heyvan rəsmləri təsvir olunur. Bu kitabı oxuyan şəxsdə canlandırma və daha aydın dərk etmə qabiliyyətini yaradır.

Heyvanların təsviri metodikası: Həm məktəbdə, həm də pedoqoji təhsildə müxtəlif mövzuların çəkilmə qaydaları öyrədildiyi kimi heyvanların da təsvir olunması vacibdir.

Məktəbdə uşaqlarda təlim-tərbiyə prosesində demək olar ki, hər bir yeni mövzu yeni kəşf deməkdir. Xüsusilə heyvanlar uşaqların sevimli mövzusudur. Heyvanlar durğun əşya deyil, onlar hərəkət edir, xarakter daşıyır, özünəməxsus davranışları var. Bütün bunlar uşaqlarda canlı emosiya yaradır. Bu maraq onların qarşılıqlı münasibətindən irəli gəlir.Uşaqlar heyvanlara məhəbbət aşılayır. Odur ki, heyvan şəkilləri çəkmək istəyən uşaqlara bu rəsmi çəkməyi öyrətmək lazımdır. Çünki əl hərəkətləri rəsmi özündən doğulmur, uşaqlara rəsmi çəkilmə qaydaları öyrədilməlidir[1;15-17].

Heyvanların təsviri kifayət qədər uzun prosesdir. Uşaqlarda bu proses daha yorucu və mürəkkəbdir. Çünki uşaqlar sadəcə qələm və ya fırçanı tuta bilirlər, tam istifadəni qavramırlar. Onlar yalnız şaquli və üfüqi xətlərlə işləyə bildiklərindən təsvirləri o qədər də yaxşı görünür. Ona görə də yaş dövründən asılı olaraq heyvanların rəsmi müxtəlif texnika və üsullarla öyrədilir və çəkilir.

Heyvanların çəkilməsində əsas və vacib şərt onların xarakterik xüsusiyyətlərini dərinlən mənimsəmək və kağız və ya kətana köçürməkdir[4; 14-18]. Məsələn bəzi hevanların böyüklüyündən asılı olaraq rəsmdə kütləyə görə həcmliyi göstərmək, nazik sezilən, bəzi yerlərdə karandaşı bərk basmaqla qalın çəkilən yerlər heyvanın görünüşünü təzahür etdirir. Həcminə görə düşən kölgəsi uyğun olmalıdır.

Heyvanların çəkilmə prosesində bir neçə mərhələdən istifadə olunur. Əvvəlcə rəsm edəcəyin heyvanın xarici quruluşunu fasiləsiz bir neçə dəqiqə, özünə kifayət edəcək qədər müşahidə edirsən. Ümumiyyətlə heyvanları müşahidə edəndə fərqi yoxdur, filmdə, fotoda və ya təbiətdə ona sadəcə baxmayın, əvvəla ona bədənin üç hissəsindən baxmağa və sanki təhlil etməyə çalışın. Bizə elə gəlir ki, bütün heyvanların görünüşü eynidir: məsələn, it, at, zürafə, inək, fil və s[5;20-28]. Lakin hər bir heyvanın özünəməxsus quruluşu var. Sadəcə onların hamısının başı, bədəni və quyruğu olduğundan bizə belə bir fikri xatırladır. Rəsmə başladıda bir neçə düz xətdən istifadə edirsən ki, bu xətləri çəkmək o qədər də çətin olmur. Hətta rəsm çəkməyi bilməyən balaca bir uşaq da bu xətləri çəkə bilər. Bu xətlər vasitəsilə pəncələr, arxa hissə, boyun, baş və quyruq çəkilir. Düz xətlərlə hansısa bir heyvanın xarici görünüşünə oxşayan bir təsvir alınacaq və bu həmin heyvanın anatomik quruluşunu xatırladacaq.

Heç bir heyvan düz onurğaya sahib deyil.Ona görə də istənilən vaxtda başını quyruğuna kimi əyib bilir [1;8-14].

Əsasən böyük sayda heyvanlarda gövdəni təsvir etdikdə döş qəfəsinin arxa hissədən daha böyük olduğu görünür. Çünki heyvanların sinə hissəsi arxa hissəyə nisbətən daha çox ağırlığa tab gətirir. Odur ki, gövdənin sinə hissəsinə bir oval çəkilir.

Artıq gövdəni pəncələrlə birləşdirən sadələşdirilmiş formada təsvirini verdikdə yan görünüşdən görünür ki, həm çanaq sümüyünün xətti, həm də çiyin sümükləri onurğanın xəttindən bucaq altında ayrılır.Beləcə alınan təsvir vasitəsilə həm görünən, həm də görünməyən tərəfləri çəkmiş oluruq. Başsız, boyunsuz və quyruqsuz demək olar ki, bütün heyvanların gövdəsinin uzunluğu

hündürlüyündən iki dəfə böyükdür. Odur ki, ümumi formanı bir düzbucaqlı şəkildə çəkməklə başlaya bilərsiniz. Həmin bir böyük düzbucağa başqa istiqamətdə nisbətən kiçik və fərqli ölçülərdə düzbucaqlar əlavə etməklə gövdəyə boyun, ayaq və s. əlavə edə bilərsiniz. Biz daim rəsm etdikdə bizə elə gəlir ki, hər dəfə eyni və oxşar gövdəni çəkirik. Bu cansız təəssürat yaradır. Ona görə də çox diqqətli olub, bəzi xırda detalları nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Demək olar ki, əksər heyvanların ön ayaqları arxa ayaqlarından qısadır. Onlar mərkəzi hissəyə arxa ayaqlara nisbətən yaxın olduqları üçün əsas dayaq hesab olunurlar. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, heyvanın bədəninin ön hissəsi nə qədər kütləvi olarsa, ön ayaqları bir o qədər qısa olar.

Yuxarıda deyilənlər, bütün heyvanları eyni şablona uyğun çəkilməli olduğuna əsas vermir. Məsələn, gövdə hissəsindən oxşar olan heyvanlar var ki, onların pəncələri, qulaqları, quyruqları, boylarının hündürlüyü tamamilə kəskin dərəcədə fərqlənir. Maral və inəyin bəzən itin və atın pəncələri nə qədər bir-birinə bənzəsələr də, ölçülərindəki fərqlər dərhal diqqəti cəlb edir. Lakin dəvə və şirin pəncələri heç digər heyvanların pəncələrinə bənzəmir. Maralın ayaqları nə qədər incədirsə filin və dəvənin ayaqları bir o qədər böyükdür. İtin boynu nə qədər qısadırsa, zürafənin boynu hədsiz uzundur. Ayının, filin arxa hissəsini göz önünə gətirdikdə it və ceyrandan necə fərqli olduğunu dərk etmiş oluruq.

Heyvanların gözlərinin forması da bir-birindən fərqlidir. Göz çəkəndə dərhal qara və rənglərdən yumru dairə çəkməyə yönəlməməliyik. Ən böyük göz atın gözüdür. İneklerin isə göz qapaqları çox böyükdür [1, s.49-52]. Dəvənin isə gözünün kənarlarında daralma və çıxıntılı qaşları var. Ayıların gözləri kiçik olur və onların gözləri tənhalıq hissi ifadə edir. İtlərin gözləri formaca və ifadəliliyinə görə çox dəyişir.

Heyvanların qulaqları, onların cəld hərəkəti, baxışı tamamilə fərqlənir. Bütün bu müqayisələr bizə heyvanların fərqli xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrətmiş olur. Beləcə, bütün bu xüsusiyyətləri öyrənərək heyvanların rəsmi çəkmək daha asan və düzgün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Джек Хамм. Как рисовать животных. Минск: 2001, 125 с.
2. Шалаева Г.П. Учится рисовать. Москва: 2013, 223 с.
3. Девид Браун. Учитель рисует кошек. Минск: 2004, 48 с.
4. Ли Эймис. Рисуем 50 животных. Минск: 2000.
5. Марковская А.А. Рисуем животных. Харьков: 2013, 93 с.

SUMMARY

Aysha Mammadova

RULES OF DRAWING ANIMALS IN FINE ARTS

There is always a connection between the animal world and humans. Animals are considered the source of life for humans. Man is inextricably linked with the animal kingdom. In fine arts, the depiction of animals as a separate genre is a special means of expression in drawing, graphics and painting. This genre is rooted in very ancient times. The genre, which has always been active from ancient art to modern art, has always been of interest to children and adults. In Azerbaijan, it can be found in ancient rock carvings in Gobustan, Kalbajar and Ordubad. There are some examples of primitive art in which the depictions of animals and birds clearly demonstrate the observational ability of hunter-gatherers. Animal drawings have their own characteristics. The main and easiest way to do this is to apply them on a plane, mastering the body structure that distinguishes them from each other. However, this genre is widely used in fine arts, not only in paintings, but also in decorative applied

art. Sculptors also appeal to this genre. Small statues made of different materials (these statues are called statuettes) can be found in almost every home.

Key words: animalism, animals, external structure, feature.

РЕЗЮМЕ

Айша Мамедова

ПРАВИЛА РИСУНКОВ ЖИВОТНЫХ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Всегда существует связь между животным миром и человеком. Животные считаются источником жизни для человека. Человек неразрывно связан с животным миром. В изобразительном искусстве изображение животных как отдельный жанр является особым выразительным средством в живописи, графике и живописи. Этот жанр уходит своими корнями в глубокую древность, жанр, который всегда был активен от античного искусства до современного искусства, всегда вызывал интерес у детей и взрослых. В Азербайджане его можно найти в древних наскальных рисунках в Гобустане, Кельбаджаре и Ордубаде. Есть примеры первобытного искусства, в которых изображения животных и птиц наглядно демонстрируют наблюдательность охотников-собирателей. Рисунки животных имеют свои особенности. Основной и самый простой способ сделать это – нанести их на плоскости, освоив строение тела, отличающее их друг от друга. Однако этот жанр широко используется в изобразительном искусстве, причем не только в живописи, но и в декоративно-прикладном искусстве. Скульпторы также обращаются к этому жанру. Небольшие статуэтки из разных материалов (такие статуэтки называются статуэтками) можно найти практически в каждом доме.

Ключевые слова: анимализм, животные, внешнее строение, характер.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq doktoru, professor Taryel Məmmədov

Məqalə daxil olmuşdur: 20 dekabr 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 26 dekabr 2022-ci il

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” bərdə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsənli O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. ... . dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az. saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektorunun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\б 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «**Научные труды**» **Нахчыванского Государственного Университета**:

1. **Научные труды. Серия гуманитарных наук**
2. **Научные труды. Серия общественных наук**
3. **Научные труды. Серия естественных и медицинских наук**
4. **Научные труды. Серия физико-математических и технических наук**

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «**Научные труды**», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).

2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.

3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).

4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске СД (СД не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги.

Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджемли, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

DÜZƏLIŞLƏR ÜCÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:
Mətbəə müdiri:
Baş mühəndis-proqramçı:
Aparıcı redaktor:
Aparıcı redaktor:
Aparıcı korrektor:

Əli Həşimov
Vidadi Kazımov
Səminə Rüstəмова
Sahilə Abbasova
Günəl Məmmədova
Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 27.12. 2022
Çapa imzalanıb: 30. 12. 2022
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 12,25 ç/v
Sifariş №63, sayı 100 nüsxə

REDAKSIYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
"Qeyrət" nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61
E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*